

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2023 Vol. 4

**www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosarlari: Nodir Jo'raqo'ziyev
Ziyoda Teshaboyeva
Mas'ul kotiblar: Ozoda Tojiboyeva
Sanjar Mavlanov

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoyev, Samixon Ashirboyev, Shodmon Vohidov (Tojikiston), Qozoqboy Yo'ldoshev, Farhod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ulvi (Ozarbayjon), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Murtazo Sayidumarov, G'aybulla Boboyorov, Dilorom Ashurova, Nozliya Normurodova, Odinaxon Jamoldinova.

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Abdulaziz Mansur (O'zbekiston)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)	Timur Xo'jao'g'li (AQSH)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Bahtiyar Aslan (Turkiya)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Emek Üşenmez (Turkiya)	Mark Toutant (Fransiya)

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:

Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editors in Chief:

Nodir Jurakuziev
Ziyoda Teshabaeva

Executive secretaries:

Ozoda Tajibaeva
Sanjar Mavlyanov

Editorial board

Hamidulla Dadaboev, Mustafo Bafoev, Samikhan Ashirboev, Shodmon Vohidov (Tajikistan), Qozoqboy Yuldashev, Farhad Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ülvi (Azerbaijan), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jurakulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Murtazo Sayidumarov, Gaybulla Babayarov, Dilorom Ashurova, Nozliya Normurodova, Odinakhan Jamoldinova.

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)	Abdulaziz Mansur (Uzbekistan)
Elisabetta Ragagnin (Italy)	Timur Kozhaoglu (USA)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)	Tanju Seyhan (Turkey)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Hisao Komatsu (Japan)
Akmal Nur (Uzbekistan)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Akrom Habibullaev (USA)	Nicholas Kontovas (Great Britain)
Bahtiyar Aslan (Turkey)	Akmal Saidov (Uzbekistan)
Emek Üşenmez (Turkey)	Marc Toutant (France)

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Muhittin Gümüş

Türkiye Türkçesi ve Özbekçe söz Varlığında Göz Kelimesiyle
Oluşan Deyimler ve Birleşik Kelimeler.....6

Jo'ra Xudoyberdiyev

Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumida turkiy tillardagi
singarmonizm muhokamasi.....26

Dilafruz Xudoyqulova

Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlarini kognitiv-
semantik aspektda tadqiq etish.....70

Sanjar Mavlyanov

O'zbek tili diplomatik terminlarining semantik tasnifi.....83

Adabiyotshunoslik

Узоқ Жўрақулов, Мақпал Оразбек

Әдебиеттері «көлеңке» архетипі (Абай мен Оскар Уайльд
шығармаларындағы «жан» мен «көлеңке» табиғаты).....102

Hasan Bekiroğlu

Nazar Eşankul'un "İstila" Hikâyesi'ndeki Halk Kültürü
Unsurları İncelenmesi.....113

Orzigul Hamroyeva

Fitratning aruz va milliy she'r tizimi xususidagi mulohazalari.....130

Fan. Ta'lim. Metodika

Gulnara Iskandarova

Oliy ta'limda sifat va malakaga asoslangan baholash.....142

CONTENT

Linguistics

Muhittin Gumush

Idioms and Compound Words Formed with the Word Eye in
Turkey Turkish and Uzbek Vocabulary.....6

Jura Khudoyberdiev

Discussion of Synharmonism in Turkic Languages at the First
Turkology Congress.....25

Dilafruz Khudoykulova

The topicality of the research of pharmaceutical terms in English
and Uzbek in cognitive-semantic aspects.....70

Sanjar Mavlyanov

Semantic Classification of Uzbek Diplomatic Terms.....83

Literature

Uzok Jorakulov, Makpal Orazbek

Archetype of "shadow" in literature (The nature of "soul" and
"shadow" in the works of Abai and Oscar Wilde).....102

Hasan Bekiroglu

Investigation Of Folk Culture Features In Nazar Eşankul's
"Investment" Story.....113

Orzigul Hamraeva

Fitrat's comments on Aruz and national poetry system.....130

Science. Education. Methodology

Gulnara Iskandarova

Quality and Skill-based Assessment in Higher Education142

LINGVISTIKA
LINGUSTICS**Türkiye Türkçesi ve Özbekçe Söz Varlığında
Göz Kelimesiyle Oluşan Deyimler ve Birleşik
Kelimeler**Muhittin Gümüş¹**Öz**

Sözlük bilimi çalışmaları geçmiş yıllara göre daha farklı yöntem ve usuller çerçevesinde yapılmaktadır. Buna bağlı olarak diller arasındaki ilişkilerin nicel ve nitel araştırma yolları da değişmektedir. Bir milletin kültürüne ve dolayısıyla diline ait bütün öğelerin yani söz varlığının geçmişten geleceğe taşınmasında sözlüklerin değeri tartışılmaz. Ancak söz varlığını oluşturan öğelerin yalnızca alfabetik sırayla değil tematik olarak da sözlük hazırlama yoluna gidilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye Türkçesi ve Özbekçede “göz” kelimesiyle oluşan deyimler ve birleşik kelimelerin tespit edilmesi ve söz varlığı öğeleri arasında tematik ilişkilerin kurulmasıdır. Tarihi sözlüklerle modern sözlük bilimi çalışmaları arasındaki farklar dikkate alınması gerektiğinden hareketle “göz” kelimesiyle oluşmuş söz varlığı öğelerinin dil öğretimi amacıyla okuma-anlama ve dinleme anlama becerisini kazandırmaya ve geliştirmeye yönelik metin oluşturmada tematik sözlük çalışmaları önemli rol oynayacağına yönelik düşünceler sunulmaktadır. Özellikle tematik dil sözlüklerinin hazırlanması için derlem dilbilimi çalışmalarına yer verilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *sözlük bilimi, deyimlerde göz, derlem dilbilimi, tematik sözlükler, Türkçede göz, Özbekçede göz.*

Giriş ve Kavramsal Çerçeve

Dilbilim, dilin kuramsal ve tanımlayıcı yönüyle, uygulamalı dil araştırmaları ve dil öğrenimi alanlarıyla ilgili bilim alanıdır. Modern dilbilim, uygulamalı bilimlerde içinde yer alır ve dilin ses, yapı,

¹Muhittin Gümüş – Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü Öğretim Görevlisi, Bişkek-Kırgızistan.

E-posta: muhittin.gumus@manas.edu.kg

ORCID ID: 0000-0002-0991-2642

Alıntı için: Muhittin Gümüş. 2023. “Türkiye Türkçesi ve Özbekçe söz Varlığında Göz Kelimesiyle Oluşan Deyimler ve Birleşik Kelimeler”. *Özbekistan: Dil ve Kültür* 4: 6–25.

söz dizimi, anlam, dil psikolojisi vb. alt disiplinlerinden oluşur. Teorik dilbilim, dilin evrensel yapısını anlamak için tanımlama yapmakla ilgilidir. Uygulamalı dilbilim, dil çalışmalarıyla bilimsel bulguları, dil eğitimiyle ilgili yöntemler kullanır. Dilbilim; dil felsefesi, üslup, retorik, göstergebilim, sözlükbilim ve çeviri ile de ilgili bir alandır.

“Bilişsel dilbilim (cognitive linguistic), diğer dilbilim alanlarından farklı olarak, insanı ve insanın algısını merkez alan alanlar arası bir bilim dalıdır. İnsan algısında beden ve bedenine dile yansımalarının bir bütün olarak değerlendirilip; dilsel algı oluşumunda insan bedeninin öneminin betimlenmesi/tasvir edilmesi özellikle bilişsel dilbilim ile birlikte hızla artmıştır” [Varoğlu 2013, 34].

Bu araştırmada insan bedeninin önemli bir organı olan TT: göz, Özb. T: köz kelimelerinin her iki Türk lehçesindeki söz varlığı öğelerini (deyimler, atasözleri ve birleşik kelimeler) ele alarak kavramsal/anlamsal bir karşılaştırmayla duygu türleri bakımından ifade ettikleri ettiği ve sahip oldukları anlamsal çerçeve üzerinde yorumlara yer verilmiştir. Karşılaştırma sonucunda Türkiye Türkçesinde göz kelimesinin Özb.T: köz kelimesinden daha geniş ve daha derin bir kavramsal çerçeveye sahip olduğu anlaşılmakla birlikte derlem dilbiliminin usulleriyle yapılacak sözlük bilimi çalışmaları sorunu çözmede ve leksikoloji çalışmalarını da geliştirecektir.

Sözlükler fişleme yoluyla birkaç sözlük yazarının inisiyatifi-ne bırakılmayacak kadar ciddi bir araştırma alanı olduğu modern dil çalışmalarından anlaşılmaktadır.

Türkiye Türkçesi ile ilgili söz varlığı çalışmalarında <https://sozluk.gov.tr/> ağ adresinde yer alan Türkçe Güncel Sözlük ile Ö. Asım Aksoy’un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-2 cilt (1998) ana kaynak olarak geçerliliğini sürdürmektedir.

Sözlük bilimi, bilişsel dilbilim, derlem dilbilimi gibi alanların çalışma yöntemleriyle deyimlerin, atasözlerinin ve değişik anlamlarla dolu birleşik kelimelerin genel söz varlığı içinden, edebî eserlerden, bilimsel çalışma metinlerinden, basın yayın alanıyla ilgili yazılardan, sosyal bilimlere, fen bilimleri, sağlık bilimleri vb. alanlarla ilgili kaynaklar sözlük bilimi ile derlem dilbilimi çalışmalarının kapsamına girmektedir.

Yöntem

Konuyla ilgili kaynak taraması yapılarak konuyu içerik bakımından yeterli derecede temsil edebilecek sözlük tespit edildi. Daha sonra çeşitli eserlerden çalışmanın kavram alanıyla ilgili deyimler, atasözleri ve birleşik kelimeler içerik analizi yöntemiyle duygu tür-

leri ve öge türlerine göre tasnif edildi. Göz kelimesiyle oluşan söz varlığı ögelerinin anlamları betimleme yöntemiyle açıklanmıştır, daha geniş açıklama gerektiren durumlarda ise yorumlama yöntemine başvurulmuştur.

Evren ve Örneklem

Türkiye Türkçesinde “göz” kelimesi ya da organ adlarıyla oluşan deyimler üzerine yazılmış bilimsel makaleler [Baş 2016; Dohman 2022; Karadavut 2023; Şahin 2023; Atmaca 2009; Gümüşatam 2010; Çelik 2017; Duman ve Sorokina 2017; Özbay 2010, Hamidov 2006; Aydoğmuş 2020; Okul 2022 ile sözlük olarak da Aksoy 1998; Türkçe Güncel Sözlük, Özbek Tilining Izohli Lugati; 2020; düzeltilmiş 2. baskı; Özbek Tilining Izohli Lug’ati 2022: Teshaboyeva; 2016; Mahmudov ve Hudaiberganova 2013; Rahmatullayev 1978) yazılmıştır. Bilimsel yazılar genel olarak söz varlığı ögelerinin gramer özellikleri üzerine konuları işlerken, sözlüklerde daha çok alfabetik sıraya göre dizinlenerek yanlarında açıklamaları verilmiştir.

Çalışmamızda esas alınan eserler her iki Türk lehçesinin millî sözlükleri olan Türk Dil Kurumu yayını olan Güncel Türkçe Sözlük, Ö. Asım Aksoy’un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü -2 ;1998 adlı eserdeki “göz” ile Özbek Tilining Izohli Lugati; 2020; düzeltilmiş 2. baskı; Özbek Tilining Izohli Lug’ati; 2022 ve Özbek Tilining İzohli Frazelogik Lug’ati; 1978 ve Fazilov, M. Aql aqldan Quvvat oladi; Hikmatli Sözlar, Aforzmlar va Maqollar adlı eserde belirtilen söz varlığı içinde “köz” maddesi ile sınırlanmıştır.

Bulgular

A. Türkiye Türkçesinde “Göz” Kelimesiyle Kurulan Söz Varlığı Ögeleri; Deyimler, Atasözleri, Birleşik Kelimeler.

Türkiye Türkçesinde deyim, “gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir”; [Türkçe Sözlük 2011, 651]. Ömer Asım Aksoy, deymi “bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” [Aksoy 1991, 52] şeklinde tanımlamıştır.

Araştırmacı Melike Baş “*Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması*” (2016) adlı makalesinde 12 farklı deyimler sözlüğü taranarak elde edilen ve içinde göz sözcüğü geçen 374 deyimden söz eder. Deyimler, insanların deneyimle-

rini, dünya görüşlerini, yaşam biçimlerini yansıtan topluma ait dil ürünleridir, dolayısıyla kültürel ve bilişsel kavramsallaştırmaları ortaya çıkarmada önemli kaynaklardır.

Güncel Türkçe Sözlük'te göz: 1. isim, anatomi Görme organı; basar, ayn, çeşm, dide. 2. isim Bazı deyimlerde, görme ve bakma: Gözden geçirmek. Gözden kaybolmak. Göz önünde. Gözü keskin. 3. isim ► oda: 4. isim Bakış, görüş: 5. isim ► kaynak (I): 6. isim Delik, boşluk, İğnenin gözü. 7. isim ► çekmece: Masanın gözleri. 8. isim Terazi kefes. 9. isim ► nazar: 10. isim Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı: Gözüm canım efendim. 11. isim Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri: Göz aşısı. 12. isim ► hane: Dama tahtasında altmış dört göz vardır. 13. isim Bazı yaraların uç bölümü: Çıbanın gözü.

Türkiye Türkçesinin edebî söz varlığı içinde göz” kelimesinden türetilmiş deyim, birleşik kelime, kalıp söz, fiil ve atasözü toplamı 390'dur. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük ile Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü; Aksoy;1993'te yer alan “göz” kelimesiyle kurulan deyimler, atasözleri, kalıp sözler şunlardır:

• (bir kadın bir erkekte) gözünü açmak	• göz taşı gözyaşı
• (bir şey birinin) gözünde olmamak	• Göz terazi; el mizan.
• (bir şey) gözünü almak	• göz ucuyla
• (bir şeyde) gözü olmak	• göz ucuyla görmek
• (bir şeyde) gözü olmamak	• göz ucuyla süzmek
• (bir şeye veya kimseye)... gözüyle bakmak	• göz var, izan var
• (bir şeye) gözünü yummak	• göz yıldırma
• (bir şeyin) gözü kör olsun	• göz yoklaması
• (bir şeyin) gözünü çıkarmak	• göz yordamıyla
• (bir yerde) gözünü açmak	• göz yummak
• (birinden) gözü su içmemek	• göz yummamak
• (birini veya bir şeyi) gözü kesmemek	• göz yuvarı
• (birini veya bir şeyi) gözü tutmak	• göz yuvası
• (birini) gözüm görmesin	• göz zarı yangısı
• (birinin bir şey) gözünü bağlamak	• gözaltı
• (birinin) gözüne girmek	• gözaydın etmek
• (birinin) gözünü açmak	• gözaydına gelmek
• (birinin) gözünü korkutmak	• gözaydına gitmek
• (birinin) gözünün yaşına bakmamak	• gözdağı
• (birinin) gözünde	• gözdağı vermek
• Abdalın karnı doyunca göz yolda olur.	• gözdemiri
• Abdalın karnı doyunca gözü pabucundadır (yolda olur).	• gözden (veya gözünden)
• Aç gözünü, (yoksa) açarlar gözünü.	• gözden (veya gözünden) düşmek

- Aç ölmez, gözü kararır; susuz ölmez, benzi sararır.
- açgöz
- açıkgöz
- Açın gözü ekmek teknesinde olur.
- Açın karnı doyar, gözü doymaz
- Ağanın gözü ata tıvardır.
- Ağanın gözü öküzü (ineği) semiz eder.
- Ağanın gözü, yiğidin sözü.
- Ağaran baş, ağlayan göz gizlenmez
- Ağız büzülür, göz süzülür, ille burun, ille burun.
- Ağrılarda göz ağrısı, her kişinin öz ağrısı
- Ağzı eğri, gözü şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir).
- Ağzına tat bulaşanın gözü pekmez tutumundadır
- altıngöz
- Anasının gözü
- Aşığın gözü kördür (kör olur).
- aynagöz
- Azıksız yola çıkanın iki gözü el torbasında kalır.
- Bak bana bir gözle, bakayım sana iki gözle.
- Bakan göze bağ (yasak) olmaz.
- balıkgözü
- Baş göz etmek
- Bekar gözü, kör gözü.
- Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz.
- Bir gözün gördüğü bir göze (başkasına) hayır etmez.
- bu gözle
- cam göz
- camgöz
- Caminin (mescidin) mumunu yiyen kedinin gözü kör olur
- cingöz
- çakır göz
- çekik göz
- çıplak gözle
- Dağları ıssız sanma, körleri gözsüz sanma
- gözden (veya gözünden) kaçırmak
- gözden (veya gözünden) kaçmak
- gözden çıkarmak
- gözden geçirmek
- gözden gönülden çıkarmak
- Gözden ırak olan gönülden de ırak olur.
- gözden ırak tutmak
- gözden ırak tutulmak
- gözden kaybetmek
- gözden kaybolmak
- gözden nihan olmak
- gözden uzak tutmak
- gözden uzaklaşmak
- göze almak
- göze batmak
- göze çarpmak
- göze diken olmak
- göze gelmek
- göze girmek
- göze görünmek
- göze görünmemek
- göze göz
- göze göz dişe diş
- göze yasak olmak
- gözevi
- gözle görülür, elle tutulur hâle gelmek
- gözle yemek
- gözleri bayılmak
- gözleri berraklaşmak
- gözleri buğulanmak
- gözleri bulutlanmak
- gözleri çakmak çakmak (olmak)
- gözleri çivilenmek
- gözleri çukura gitmek (veya kaçmak)

- devegözü
- Devletli gözü perdeli olur.
- dört göz
- Duvarın kulağı var, gözünü de unutma.
- El için ağlayan (iki) gözden olur; (yar için dövünen dizden olur).
- Ergen gözüyle kız alma, gece gözüyle bez alma
- eski göz ağrısı
- eski göz ağrısı
- Fazla (artık) mal göz çıkarmaz.
- Gören gözün hakkı vardır.
- göz (veya gözünün) kuyruğuyla bakmak
- göz (veya gözünün) ucuyla bakmak
- göz açamamak
- göz açıklığı
- göz açıp kapayıncaya kadar
- göz açtırmamak
- göz akı
- göz alabildiğine
- göz alıcı
- göz altı
- göz ardı etmek
- göz aşısı
- göz aşinalığı
- göz atmak
- göz bağı
- göz bağıcı
- göz bankası
- göz banyosu
- göz bebeği
- göz bilimi
- gözleri dolmak (veya dolu dolu olmak)
- gözleri dönmek gözleri düğümlenmek
- gözleri fıldır fıldır etmek
- gözleri fıldır fıldır olmak
- gözleri ışıklı (olmak)
- gözleri ışımak (veya ısıldamak)
- gözleri kan çanağına dönmek (veya kanlanmak)
- gözleri kapanmak
- gözleri nemlenmek
- gözleri parlamak (veya parıldamak)
- gözleri sulanmak
- gözleri süzülme
- gözleri şıldır şıldır dönmek
- gözleri şimşeklenmek
- gözleri takılıp kalmak
- gözleri vefecri okumak
- gözleri yaşarmak
- gözleri yuvalarından (veya evinden) fırlamak (veya uğramak)
- gözlerinde şimşek çakmak
- gözlerinden okumak
- gözlerinden perde kalkmak
- gözlerine bir ağırlık çökmek
- gözlerine içirmek
- gözlerine inanmamak
- gözlerine mil çekmek
- gözlerini (veya gözleri) fal taşı gibi açmak
- gözlerini bayıltmak
- gözlerini belirtmek
- gözlerini bitirmek
- gözlerini devirmek

- göz boncuğu
- göz boyamak
- göz çukuru
- göz değmek
- göz dikeği
- göz dikmek
- göz dişi
- göz doktoru
- göz doldurmak
- göz doyurmak
- göz emeği
- göz erimi
- göz etçiği
- göz etmek
- göz gezdirmek
- Göz gördüğünü (ağız yediğini) ister.
- göz göre göre
- Göz görmeyince gönül katlanır.
- Göz görür, gönül ister (çeker).
- göz göz
- göz göze
- göz gözü görmemek
- göz hakkı
- göz hapsi
- göz kadehi
- göz kamaştırıcı
- göz kamaştırmak (veya almak)
- göz kapağı
- göz kararı
- göz kaş süzmek
- göz kesesi
- göz kesilmek
- göz kırpmadan
- göz kırmak
- göz kırpmamak
- gözlerini duman kaplamak
- gözlerini hayata açmak
- gözlerini kaçırmak
- gözlerinin içi gülmek
- gözlerinin içine kadar kızarmak
- gözü (veya gözleri) (bir şeyde veya bir şeyin üzerinde) olmak
- gözü (veya gözleri) açılmak
- gözü (veya gözleri) dönmek
- gözü (veya gözleri) kamaşmak
- gözü (veya gözleri) karar-mak
- gözü (veya gözleri) kaymak (veya kaçmak)
- gözü (veya gözleri) okşamak
- gözü (veya gözleri) takılmak
- gözü (veya gözleri) üstünde kalmak
- gözü aç
- gözü açık
- gözü akmak gözü alışmak
- gözü almamak
- gözü arkada kalmak
- gözü bağlı
- gözü bulanmak
- gözü büyükte olmak
- gözü çıkasica
- gözü dalmak
- gözü değmek
- gözü dışarıda
- gözü doymak
- gözü doymaz
- gözü dönesi
- gözü dumanlanmak
- gözü dünyayı görme-mek
- gözü gibi bakmak (veya saklamak veya esirgemek veya sakınmak)
- gözü gibi sevmek
- gözü gitmek
- gözü gönlü açılmak

- göz koymak
- göz kulak olmak
- göz kuruluğu
- göz memesi
- göz merceği
- göz nuru
- gözü görmemek (birini veya bir şeyi) gözü görmez olmak
- gözü göz değil
- gözü hiçbir şey görmemek
- gözü ısırarak
- gözü ilişmek
- gözü kalmak
- gözü kapalı
- gözü kara
- gözü keskin
- gözü kesmek
- gözü kızmak
- gözü korkmak
- gözü pek
- gözü pek
- gözü sönmek
- gözü sulu
- gözünde tutmek
- gözünden (veya gözlerinden) uyku akarak
- gözünden (veya gözlerinden) yaş (veya yaşlar) boşanarak
- gözünden kıskanarak
- gözünden sakınarak
- gözüne (veya gözlerine) bakarak
- gözüne batarak
- gözüne çarparak
- gözüne diken olmak
- gözüne dizine dursun
- gözüne hiçbir şey görünmemek
- gözüne ilişmek
- gözüne karasu inmek
- gözüne kestirmek
- gözü gönlü tok
- göz pınarı
- göz sevdası
- göz süzmek
- göz ölü
- göz pencere
- Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz.
- gözü tok
- gözü toprağa bakmak
- gözü tutmak
- gözü uyku tutmamak
- gözü yememek gözü yılmak
- gözü yolda
- gözü yüksekte
- gözüm çıksın (veya kör olsun)
- gözüm!
- gözümün nuru
- gözün ... görsün
- gözün aydın!
- gözünde (veya gözlerinde) şimşek (veya şimşekler) çakarak
- gözünde büyümek
- gözünde büyütme
- gözünde kan tutmek
- ilk göz ağrısı
- karagöz
- kartalgözü
- Kaş ile göz, gerisi (kalani, artanı, dahası) söz.
- Kaşıkla verip sapıyla gözü-nü çıkarmak
- kedigözü
- Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem gözlü olur.
- kem göz
- kemer gözü
- kene göz
- koltuk gözü
- koyungözü
- Körün istediği bir göz, iki(-si) olursa ne söz.

- gözüne sokmak
- gözüne uyku girmemek
- gözünü (veya gözlerini) açmak
- gözünü (veya gözlerini) dikmek
- gözünü (veya gözlerini) duman bürümek
- gözünü (veya gözlerini) kan bürümek
- gözünü (veya gözlerini) kapamak
- gözünü (veya gözlerini) kırpmadan
- gözünü (veya gözlerini) oymak
- gözünü ... hırsı bürümek
- gözünü ağartmak
- gözünü alamamak
- gözünü ayırmamak
- gözünü çıkarmak
- gözünü daldan budaktan (veya çöpten) esirgememek (veya sakınmamak)
- gözünü doyurmak
- gözünü dört açmak
- gözünü gözüne dikmek
- gözünü hırs bürümek
- gözünü karartmak
- gözünü kin bürümek
- gözünü sevdâ (veya aşk) bürümek
- gözünü sevdiğim
- gözünü seveyim
- Gözünü toprak doyursun.
- gözünü üstünden ayırmamak
- gözünü yıldırmak
- gözünü yummak
- gözünün (veya gözlerinin) içine bakmak
- gözünün bebeği gibi sevmek
- gözünün çapağını silmeden
- gözünün ferî sönmek
- gözünün içine baka baka
- gözünün önünden ayırmamak
- Güzel gözünden, yiğit sözünden belli olur.
- Güzele bakmanın göze faydası var.
- Körün istediği iki göz, biri ela biri boz.
- Körün isteği bir göz, ikisi olursa ne söz.
- kötü göz
- kuşgözü
- lokma göz
- malın gözü
- mandagözü
- mühür göz
- öküzgözü
- palamar gözü
- paragöz
- patlak göz
- petek göz
- sarıgöz
- sığır gözü
- sulu göz
- sürmeyi çalmak (veya çekmek)
- süzgül göz
- Tan yeri ağarınca hırsızın gözü kararır.
- tepegöz
- tepegözler
- torpido gözü
- turnagözü
- Türk'ün akli gözünde.
- tütsü gözü
- uyur göz
- yalıngöz
- yüz göz
- gözünün önüne gelmek
- gözünün önünü görme-mek
- gözünün üstünde kaşın var dememek
- gözüyle (veya gözleriyle) tartmak
- gözüyle görmek
- gümüş göz
- gündüz gözüyle
- halkalı gözler

- horozgözü
- Horoz ölü, gözü çöplükte kalır.

B. Özbekçede “Göz” Kelimesiyle Kurulan Deyimler, Atasözleri ve Birleşik Kelimeler

Çağdaş Türk edebî yazı dillerinin önemli bir kolunu temsil eden Özbekçede “Köz: 1. Tirik mavjudatning kōriş a’zosi. (TT: Canlı varlıkların görme organı.) 2. nazar, nigoh; karash. TT: nazar, nigâh, bakış, 3. ko’rish qobiliyati: görme becerisi. 4. Kōçma ba’zi narsalarning biror belgisi bilan ajralib, ko’zga okşab ketadigan qismi, bo’lagi. Derazaning kōzi. Yog’oçning ko’zi. Bulakning kōzi. TT: ad aktarması: bazı şeylerin bir parçasıyla öne çıkıp göze benzeyen kısmı. Kapının gözü, ağacın gözü, bulağın gözü. Yüzüğün gözü.

Özbek Tilining İzohli Frazelogik Lug’ati; 1978, s.133-151), A. Madvaliyev editörlüğünde Kiril harfli yayımlanan E. Begmatov, vd. (2006); O’zbek Tilining İzohli Lug’ati (5 cilt; sayfa 444.-449.), sözlük ile, O’zbek Tilining İzohli Lug’ati (5. Cilt), 2008; 443-448) ve Özbek Tilining İzohli Lug’ati (2022; 6 cilt) adlı Özbek Latin harfleriyle eserlerde tespit edilen “kōz” kelimesiyle kurulan söz varlığı ögelelerinden deyimler, atasözleri, kalıp sözler, birleşik kelimeler, isimler, sıfatlar ve fiillerin toplamı 253’dir. Bizim tespit ettiklerimiz aşağıdaki gibidir:

• aqli kōzida bōlmoq	• Kōşning kōr bōlsa, kōzingni qis!
• buloqning kōzi	• kōz boş bilan oţgan
• derazaning kōzi	• kōz bōyamoq
• dunyo kōziga qorong’i	• kōz bōyomoq
• Dunyodan kōz yummaoq	• kōz gavhari
• humor kōz	• kōz ilg’amas
• işning kōzini bilmoq	• kōz ilg’amaslik
• jonini kōziga kōrsatmoq	• kōz ilgarmoq
• kōk kōz	• kōz ilinmoq
• kōrgani kōzi yōq	• kōz kiri bilan qaramoq
• kōz kōrib turmoq	• kōz kōrib (kōrmagan), quloq eşitmagan
• kōz kosasi	• kōz oçib kōrmoq
• kōz kōzga tuşmoq	• kōz oçib yumgunça
• kōz oçgani qōymaslik	• kōz oçilmoq
• kōz oçib kōrgan	• kōz oçirmaslik
• kōz oçib kōrgan	• kōz oçmoq
• kōz olaytirmoq	• kōz oldiga kelmoq
• kōz oldidan otkazmoq	• kōz oldiga keltirmoq
• kōz oldidan oţmoq	• kōz olmaslik

- kōz ōngi
- kōz ōngida
- kōz ōngidan ōtkazmoq
- kōz ōngidan ōtmoq
- kōz ōngiga kelmoq
- kōz ōngiga keltirmoq
- kōz oqi
- kōz ostidan
- kōz ostidan
- kōz ostiga (tagiga) olmoq
- kōz ostiga olmoq
- kōz ostiga olmoq
- kōz qiri bilan
- kōz qirinni taşlamoq
- kōz qismoq
- kōz qiymas
- kōz qiymaydigan
- kōz qoraçig'i
- kōz qōrçoq, qōl botir.
- kōz qoraçig'i
- kōz yugurtirmoq
- kōz yummoq
- kōz yummok (qismoq)
- kōz oldi (ōngi)
qorong'ilaşmoq
- kōz oldi/kōz ōngi
- kōz(i)ga çōp solmoq
- kōz(ni) olaytirmoq
- kōza
- kōzdan keçirilmoq
- Kōzdan keçirmoq
- kōzdan qoçirmaslik
- kōzday
- kōzdek
- kōzdan qoçirmoq
- kōzdan qolmoq
- kōzga kōringan ...
- Kōzga kōrinmoq
- kōzga surtmoq
- Kōzga taşlanmoq
- kōzga yoqin
- kōzgu
- kōzga issiq kōrinmoq
- kōzga ōxşab ketmoq
- kōzga qattiq ta'sir qilmoq
- kōzga taşlanmoq
- kōz tagiga olmoq
- kōz taşlamoq
- kōz tegmoq
- kōz tikmoq
- kōz tikmoq
- kōz tikmoq
- kōz tinmoq
- kōz toşlamoq
- kōz trikligida
- kōz tutmoq
- kōz taşlamoq
- kōz urıştirmoq
- kōz uzmaslik
- kōz uzmaslik
- kōz uzmay
- kōz uzmaslik
- kōz yormoq
- kōz solmoq
- kōz suzmoq
- kōz tagidan
- kōzanak
- kōzbo'yamaçi
- kōzboğ'çi
- kōzboğ'lovçi
- kōzbōyamaçilik
- kōzboylog'ıç
- kōzda tutilmoq
- kōzda tutmoq
- kōzda tutmoq
- Kōzdan ōtkazmoq
- kōzga çolinmoq
- kōzga dori
- kōzga ilmaslik
- kōzga işonmaslik
- kōzga kōringan
- kōzi tirik
- kōzi tor
- kōzi tōrt
- kōzi tōrt (bōlmoq)
- kōzi tōrt bōlmoq
- kōzi tuşmoq
- kōzi tor
- kōzi uçib turmoq
- kōzi uyquga ketmoq
- kōzi xira

• kōzga yoqmoq	• kōzi xonasidan çigay demoq
• kōzi çig'anog'idan çiqib keta yozmoq	• kōzi yetmoq
• kōzi ilg'amaslik	• kōzi yorimoq
• kōzi ilinmoq	• kōzi oçik (2 anlamlı)
• kōzi ketmoq	• kōzi oçiq ketmoq
• kōzi kōr, qulog'i kar	• kōzi ola-qula bōlmoq
• kōzi kōr, qulog'i kar qilmoq	• kōzi xira tortib, kōrolmay qolmoq
• kōzi kosasidan çiqib keta yozmoq	• kōzidan òtkazmoq
• kōzi kōziga tuşmoq	• kōziga çöp taşlamoq
• kōzi moşdek oçilmoq	• kōziga çolinmoq
• kōzi moşdek oçilmoq	• kōziga çöp solmoq
• kōzi oç	• kōziga isiq kōrinmoq
• kōzi oçilmoq	• kōziga kōrinib ketmoq
• kōzi oçiq	• kōziga kōrinib qolmoq
• kōzi ojiz	• kōziga kōrinmaslik
• kōzi ola-qula bōlib ketmoq	• kōziga oq-qora kōrinmaslik
• kōzi òngida	• kōziga òtday kōrinmoq
• kōzi òtkir	• kōziga sovuq kōrinmoq
• kōzi òtmaslik	• kōziga taşlanmoq
• kōzi òynamoq	• kōziga kōrinmaslik
• kōzi pişmoq	• kōzikmoq
• kōzi qiyarda-qiyamay	• kōzini bilmoq
• kōzi qiymaslik	• kōzini bōyamoq
• kōzi qattiq	• kōzini çirt yumib
• kōzi tegmoq	• Kōzini moşdek oçmoq
• kōzi tinmoq	• kōzini oçmoq
• kōzini olmoq	• kōzini olmaslik
• kōzini òynatmoq	• kōznurini tōkmoq
• kōzini pişitmoq	• kōzoynak
• kōzini qamaştirmoq	• kōzoynakli
• kōzini qiymoq	• kōzsiz (2 anlamlı)
• kōzini şira bosmoq	• kōztaniş
• kōzini şamg'alat qilmoq	• qora kōz
• kōzini tikmoq	• qoş qōyaman deb, kōz çiqarmoq
• kōzini tōrt qilmoq	• tikkan kōzlari
• kōzini yog' bosmoq	• tizzaning kōzi
• kōzini yugurtirmoq	• tōrt kōz bōlmoq
• kōzini yummoq	• uzukning kōzi
• kōzini olmay qaramoq	• yog'oçning kōzi
• kōzining bir çekkasi (yon tomoni) bilan qaramoq	• yomon kōz
• kōzining nurini tōkmoq	• yomon kōz bilan qaramoq

- kōzining ola-qulasi çiqib ketmoq
- kōzining pahtasi çiqib ketmoq
- kōzining paxtasi çiqmoq
- Kōzining tirikligida
- kōzining oqi qorasi
- kōz-kōz
- kōz-kōz etmoq
- kōz-kōz qilmoq
- kōz-kōzlamoq
- kōzkuloq bolup turmoq
- kōzlamoq; (2 anlamlı)
- kōzlari çanog'idan çiqib ketayozmoq
- kōzlari çanog'idan çiqor bōlmoq
- kōzni qamaštirmoq
- kōzni yog' bosmoq
- kōzni olmoq
- "Ko'z uçıman ko'zlama, ko'zlaringa zōr kelar. Til uçıman so'zlama; o'zingga zarar kelar [Fozilov 1967, 8].
- Sal narsaga yığ'lab kōzdan yoş tōkma, doim mag'rur yurgin irodang bukma. Çok etib yoqangni öz qōling bilan. Birovning ignayu ipi-la tikma [Fozilov 1967, 30].
- Yaxşı kōz mardni nomarddan ajratar; yaxşini yomondan [Fozilov 1967, 46].
- Otalar sözi; aqlning ko'zi [Fozilov 1967, 95].
- Ko'zing og'risa kolingni tiy. İçing og'risa nafsingni tiy [Fozilov 1967, 127].
- Yolg'onçini sözidan emas, kōzidan bil [Fozilov 1967, 161].
- Qorqoqning kōzi katta, Ahmoqning sözi katta [Fozilov 1967, 164].
- İlmi yōqning kōzi yōq (182).
- Yomon kōzdan özi asrasin.
- Yomon kōzdan saqlasin»
- yomon kōzlar
- Yumilgan kōz
- aqli kōzida
- xurjunning kōzi
- kōzlari qinidan çiqib ketayozmoq
- kōzlarini bir nuqtadan uzmaslik
- kōzlarining paxtasi çiqmoq
- kōzlarining paxtasini çiqormoq
- kōzli, (4 anlamlı)
- kōzmunçoq
- kōzni bōyamoq
- kōzni olaytirmoq
- kōzni olmoq

o'zingga zarar kelar [Fozilov 1967, 8].

• Sal narsaga yığ'lab kōzdan yoş tōkma, doim mag'rur yurgin irodang bukma. Çok etib yoqangni öz qōling bilan. Birovning ignayu ipi-la tikma [Fozilov 1967, 30].

• Yaxşı kōz mardni nomarddan ajratar; yaxşini yomondan [Fozilov 1967, 46].

• Otalar sözi; aqlning ko'zi [Fozilov 1967, 95].

• Ko'zing og'risa kolingni tiy. İçing og'risa nafsingni tiy [Fozilov 1967, 127].

• Yolg'onçini sözidan emas, kōzidan bil [Fozilov 1967, 161].

• Qorqoqning kōzi katta, Ahmoqning sözi katta [Fozilov 1967, 164].

• İlmi yōqning kōzi yōq (182).

Kullanıcı ve Sözlük İlişkisi adlı çalışmasında Boz; 2015, s. 42'de "Sözlükbilimi (lexicography), sözlükler ve diğer başvuru kaynaklarını inceleyen akademik bir uzmanlık ve profesyonel bir çalışma alanıdır. Sözlükbilimi, uygulamalı sözlükbilim (lexicographic practice) sözlük hazırlama (dictionary-making) ve teorik sözlükbilim (lexicographic theory) sözlük araştırması (dictionary research) olmak üzere iki temel kola ayrılır. Sözlük hazırlama; alan araştırmaları, tanımlama ve sunma konularını üzerinde durur. Hartmann ve James, bu tanıma "kullanım ve değerlendirme"yi de ekler [Hart-

mann ve James 2002, 95]. Tek dilli sözlük (monolingual dictionary) Burkhanov'a göre genellikle bir dilin sözlüksel öğelerinin, aynı dil kullanılarak tanımlandığı dilbilimsel bir sözlüktür (1998, 155)."

Sözlük bilimi, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir dil bilim dalıdır [Aksan 2009, 69]. Sözlük bilimi alanında yapılması gereken yenilikler içinde tematik çalışma ön planda olmalıdır. "Bilişsel Dilbilim, bedenleşmiş biliş (embodiment) ilkesine bağlı olarak, zihni ve bilişi bedensel deneyimlerin aracılığıyla incelemekte ve dil, duygu, düşünce gibi soyut hedef alanlarını, insan bedeni gibi somut kaynak alanlara dayanarak incelemektedir. Deneyimlerimiz, sahip olduğumuz bedenlerimizin doğası ve nörolojik yapısı tarafından kısmen biçimlenmekte ve bu durumun biliş üzerinde etkileri olmaktadır. Bu sebeple "bizler sadece algıladığımız ve tasavvur ettiğimiz şeyler üzerine düşünebilir ve konuşabiliriz"¹ [Evans ve Green 2006, 46]. Bu görüşten hareketle, diyebiliriz ki insan bedeni soyut kavramların deneyimlenmesinde ve kavramsallaştırılmasında önemli bir rol oynamaktadır ve insan zihni bedenleşmiş deneyimlerin izlerini taşımaktadır" [Baş 2016, 18].

Bir bedenin dünyaya açılan en önemli organı olan "göz"ün başta deyimler olmak üzere bütün söz varlığı öğeleriyle kavramsallaşması ve hangi yollarla kullanıldığını Bilişsel Dilbilim açısından incelemek yerinde olacaktır. Türkçe ya da Özbekçe konuşan veya öğrenenlerde oluşan bilişsel şemalar oluşturulması gerekmektedir.

Bu bağlamda tematik olarak tespit edilen söz varlığı öğelerinin kavramsal çerçevede ele alınması gerekir. Bütün insanların ortalama sahip olduğu duyguları yansıtan *arzu*, *cesaret*, *duygulanma*, *duygusuzluk*, *güven*, *hayal kırıklığı*, *hayranlık*, *hayret*, *kıskançlık*, *korku*, *nefret/ hoşlanmama*, *öfke*, *özlem*, *rahatlama*, *sevgi/hoşlanma*, *sevinç*, *sıkıntı*, *umut*, *utanma*, *üzüntü* vb. kavramları ifade eden deyimlerin tespit edilerek karşıladıkları anlamla örtüştürerek kavramsallaştırmaya ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Kavramsallaştırma yoluyla hem ana dili olarak hem de yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kolaylık sağlanmış olur. Kavramsallaştırma amacıyla Türkiye Türkçesinde duygu türlerine göre şu örnekleri verilmektedir:

Arzu: *gözleriyle yemek, göz koymak,*

Cesaret: *gözü kara çıkmak, gözü pek,*

Duygulanma: *gözleri dolmak, gözleri yaşarmak*

Duygusuzluk: *gözünün yaşına bakmamak, göz kırpmadan*

Güven: *gözü tutmak, gözü kesmek*
Hayal Kırıklığı: *gözü açık gitmek, gözünde kalmak*
Hayranlık: *göz kamaştırıcı, gözünü alamamak*
Hayret: *gözlerine inanamamak, gözleri fal taşı gibi açılmak*
Kıskançlık: *göze diken olmak, kem gözle bakmak*
Korku: *gözü korkmak, gözü arkada kalmak*
Nefret/ Hoşlanmama: *gözü görmez olmak, gözden düşmek*
Öfke: *gözü kızmak, gözünü kan bürümek*
Özlem: *gözünde tutmek, gözü yollarda kalmak*
Rahatlama: *gözü gönlü açılmak*
Sevgi/Hoşlanma: *iki gözüm, göz bebeğim, göze girmek*
Sevinç: *gözleri parlamak, gözlerinin içi gülmek*
Sıkıntı: *gözü çıkmak, dünya gözüne zindan olmak*
Umut: *(birinin) gözünün içine bakmak*
Utanma: *gözlerinin içine kadar kızarmak* [Baş 2016, 27].
Özbekçede duygu türlerine aşağıdaki deyimleri örnek olarak belirtmek mümkündür.

Arzu: *közi tuşmoq*
Güven: *közda tutmoq*
Hayal kırıklığı: *közi oçiq ketmoq*
Hayranlık: *közini olmay qaramoq*
Hayret: *közga işonmaslik, közi moşdek oçilmoq*
Kıskançlık: *közining bir çekkasi (yon tomoni) bilan qaramoq*
Öfke: *köz oçirmaslik*
Özlem: *köz uzmaslik*
Sevgi/Hoşlanma: *közga yoqmoq*
Umut: *köziga isiq kōrinmoq*
Utanma: *közi ola-qula bölmoq*

‘Göz’ün duygusal durumların yansıtılmasında, 20 farklı duygu türünün ifadesinde kullanılmasından dolayı anlatım gücü bakımından pek edebî türde (şiir, roman, hikâye vb.), şarkı sözlerinde sıkça yer almaktadır. Duyguların gizlenemediği ve dünyanın her yerinde gözlerin dilinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Hissedilen gerçek duyguları gözler yansıtır ve asla saklayamaz. İnsanlar, sözün yeterli olmadığı anlarda duygularını gözleri aracılığıyla aktarır karşısındakilere.

Yorum ve Açıklamalar

“Kökeni Milat öncesine dayanan sözlük bilimi, dil biliminin başlıca araştırma alanlarından biridir. Sözlük bilimi, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak farklı dillerin sözvarlığını ortaya koyma ama-

cıyla teorik ve uygulamalı çeşitli yöntemler üzerinde çalışılan bilim dalıdır [Nalbant ve Ağca 2020, 95]” Türkiye Türkçesinde ve Özbekçede yalnızca “göz” kelimesi ile oluşmuş söz varlığı ögelerinin bu iki yazı dilinin hazırlanan en geniş sözlükleri çerçevesinde tespit edilmiş ve değerlendirilmiş olup TT’de 390, Özb.’de 253’dir. Aslında bu nicel ölçü yerine nitel özelliklere de dikkat etmek gerekir. Diğer yandan sözlük bilimi alanında yapılan çalışmalar da bu tür karşılaştırmalı dil ve söz varlığı ögelerinin tespiti çalışmalarında yeni yöntemlere başvurmanın çok gerekli olduğunu göstermektedir. Bizim çalışmamızın sınırlılıkları çerçevesinde elde edilen veriler yukarıdaki gibidir. Çalışmamızda yer alan söz varlığı ögelerinin içinde çoğunlukla deyimler yer almaktadır. Bu durumda deyimlerin özelliklerinden kısaca söz edecek olursak, deyimlerin diğer söz varlığı ögelerine göre çok ayrı özellikleri olduğu, en az iki kelimeden oluştukları bilinmektedir. Çoğunlukla tamlama veya cümle hâlinindedir. Deyimi oluşturan kelimeler, genellikle sözlük anlamlarından uzaklaşıp özel bir anlam oluşturmaları ve sahip oldukları dil yapıları da değişmez. Deyimler bir kavramı, bir duyguyu veya bir durumu gerçek anlamları dışında dile getirirler, dile mecaz yoluyla anlatım güzelliği kazandırır.

“Göz” ile oluşan deyimlerin yalnızca “sözlük bilimi” açısından değil “bilişsel dilbilim”in araştırma alanına da girmelidir. Aynı dilin kollarından olup derin bir edebî geçmişe ve anlatım gücüne sahip olan çağdaş Türk yazı dillerindeki insanların sahip olduğu duyguları yansıtan *arzu, cesaret, duygulanma, duygusuzluk, güven, hayal kırıklığı, hayranlık, hayret, kıskançlık, korku, nefret/ hoşlanmama, öfke, özlem rahatlama, sevgi/hoşlanma, sevinç, sıkıntı, umut, utanma, üzüntü* vb. kavramlarla örtüşen söz varlığı ögelerinin tespiti ve bunların daha işlevsel nitelikte kullanımı için çeşitli yollar aranması gerektiği görülmektedir. Saydığımız 20 değişik duygu evrensel insanî duygulardır. Söz konusu insani duyguların söz varlığı ögeleri içinde özellikle deyimler aracılığıyla aktarılması, yazılı veya sözlü dilde anlatımı güçlendirmek, anlaşılır biçimde hedef kitleye sunmak için çalışmalar yapılmalıdır. “Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavramsallaştırılması” [Baş 2016] adlı bilimsel makalesinde bu konuya ayrıntılı biçimde değinmiştir.

Akraba diller arasında sözlüklerin karşılaştırp araştırılması, güncellenmesi, modern sözlük hazırlama yöntemlerinin hızla uygulanması gerekmektedir. Çünkü söz varlığı ögelerinin zenginleştirilmesi bakımından konu önemlidir. Modern Türk lehçelerinin anlatım gücü birbirinden yararlanacağı söz varlığı

öğeleri ile daha da artacaktır. “Sözlük araştırması ise; sözlük tarihi, tipolojisi, eleştirisi ve kullanımı konularıyla ilgilenir. Ancak ikisi arasında sınır belirlemek güçtür ve bu iki alan mesleki eğitimde, topluluklarda, konferanslarda ve yayınlarda birbirlerini destekler [Hartmann ve James 2002, 85-86]. “Sözlükbilimi, her biri kendine özel teori ve uygulama alanına sahip birçok alt dala ayrılır. Bu dallardan biri de tek dilli sözlükbilimidir (monolinguallexicography). Tek dilli sözlükbilimi, tek dilli sözlüklerin hazırlanması, tasarımı, derlenmesi ve teorisi ile ilgilenir” [Burkhanov 1998, 156]. [Akt: Boz 2015, 42]. Bu tanımla çerçevesinde tekli, iki dilli, karşılaştırmalı, sözlükler gün geçtikçe önemini artırmaktadır.

“Sözcükler, dilin gizemli aynı zamanda hayranlık uyandıran sesler örüntüsünün hayat bulmuş şekilleridir. İnsanoğlunun anlama, anlatma ve anlamlandırma sürecinde ihtiyaç duyduğu sözcükler tarihi akış içerisinde birtakım etkilere maruz kalmıştır. Sözcüklerin kimi sosyokültürel yapıdaki değişimlerle birlikte zaman içerisinde kullanımdan düşmüş; kimi fonetik, morfolojik ve semantik değişimlere uğramış; kimi de hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Türk dili gibi eski ve zengin dillerin söz varlığı, birçok etkene bağlı olarak önemli değişim ve gelişim süreçlerinden geçmiştir. Dilin canlı ve sosyal yapısı bu hareketliliği sürekli ve zorunlu kılmıştır. Türlü eserler aracılığıyla takip ettiğimiz bu değişimin belki de en önemli tanıkları, dilin dolayısıyla da toplumun hafızası olan sözlüklerdir. Belli bir amaç ve sisteme göre düzenlenmiş sözcük dizgesi diyebileceğimiz sözlükler; bir milletin dil, kültür ve edebiyatına dair malzemeyi içinde barındırır [Kaynak 2021, 80]. Türkiye Türkçesi ve Özbekçedeki organ adlarıyla oluşan söz varlığı öğelerinden başlayarak karşılaştırmalı tematik sözlüklerin yazılmasıyla anlatım zenginliği kendiliğinden oluşacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Bize göre “göz” kelimesiyle oluşan başta deyimler olmak üzere bütün söz varlığını oluşturan öğelerin eşdizimlerinin tespit edilerek hazırlanması gerekir. Çağdaş usullerle yapılan sözlük bilimi çalışmaları, dijital sistem içinde derlem dilbilimi çalışmalarıyla desteklenerek modern teknolojinin de katkısıyla söz varlığı öğelerinin tespiti elde edilebileceğini göstermektedir.

Tematik ve karşılaştırmalı dil yapılarına ve leksikolojik çalışmalara daha çok yer verilmelidir.

Sözlükçülük çalışmalarının dijital sistemde yaygınlaştırılması şarttır.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, 20 Temmuz 2023 tarihinde güncellenmiş olup her gün yeni kelimeler yeni kavramlara ve yabancı kelimelere karşılıklar bulunarak sözlük zenginleşmektedir. Buna benzer biçimde Özbekçenin de

Derlem Dilbilimi ya da uluslararası terimle ifade edilen “Corpus Linguistik” alanında disiplinler arası çalışmalara yer verilmelidir.

Türkiye Türkçesinde tespit edilen 390, Özbekçede 253 deyim, atasözü, kalıp söz, birleşik kelime ve diğer söz varlığı öğelerinin tespit edilmiş olsa da Derlem (Corpus) çalışmalarıyla Özbekçede de en az Türkiye Türkçesindeki kadar sayıda sözvarlığına olabileceği düşünülmektedir.

Sözlüklerin güncellenmesi sırasında izlenen yöntemin değişmemesi hâlinde dijitalleşme çağında sözlükbilimi alanında çok geri kalınmış olacaktır.

Kaynakça

- Aksoy, Ö.A. 1993. *Atasözleri ve Deyimler*. İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Aksoy, Ö. A. 1991. *Atasözleri ve Deyimler*. İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Baş, M. 2016. “Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavram-sallaştırılması”. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 27 (2): 17-37. 10.18492/dad.282139
- Begmatov, E., Madvaliyev A., ve diğerleri. 2006. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати, O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. 5 Tom. A. Madvaliyev tahriri ostida, Taşkent.
- Boz, E. 2015. *Kullanıcı ve Sözlük İlişkisi*. Erdem (69), 41-52. <https://doi.org/10.32704/erdem.536837>
- Nalbant, V. M., Ağca, M. 2020. “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinin Sözlükselliği ve Sözlük Yöntemi: Metin İçi Sözlük”. *Türkbilgi* 39: 95-105.
- Rahmatullayev, Ş. 1978). *Ўзбек Tilining İzohli Frazеologik Lug'ati*, 133-151. Taşkent: Okutuvchi.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük* <https://sozluk.gov.tr/>
- Varoğlu, G. 2013. “Japoncada “Hara” Türkçede “Karın” Sözcüğü ile Oluşan Deyimlerin Kavramsal /Anlamsal Karşılaştırması; Conceptual/Semantic Comparison Between Japanese And Turkish Idioms Including The Words “Hara” And “Karın”. *Dil Dergisi* 161: 34-49. https://Doi.Org/10.1501/Dilder_0000000196
- Фозилов, М. 1967. *Ақл ақлдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар, афоризмлар ва мақоллар*. Тошкент: Ўзбекистон.
- Kaynak, M. 2021. “Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü”. *Kafdağı* 6 (1): 79-101. <https://Doi.Org/10.51469/Kafda-gi.755708>

Idioms and Compound Words Formed with the Word Eye in Turkey Turkish and Uzbek Vocabulary

Muhittin Gümüş¹

Abstract

Lexicography studies are carried out within the framework of different methods and procedures compared to previous years. Accordingly, the methods of quantitative and qualitative research on the relationships between languages are also changing. The science and art of coding the words in a language and making a dictionary in a sequential and annotated manner is called lexicography or lexicography. The value of dictionaries is indisputable in carrying all the elements of a nation's culture and therefore its language, that is, its vocabulary, from the past to the future. However, it is thought that it is necessary to prepare a dictionary of the elements that make up the vocabulary not only in alphabetical order but also thematically.

The aim of this study is to identify idioms and compound words formed with the word “eye” in Turkey Turkish and Uzbek and to establish thematic relationships between vocabulary items. Considering the differences between historical dictionaries and modern lexicography studies, it is presented that thematic dictionary studies will play an important role in creating texts aimed at gaining and developing reading-comprehension and listening-comprehension skills for the purpose of language teaching, using vocabulary items formed with the word “eye”. The importance of including corpus linguistics studies, especially for the preparation of thematic language dictionaries, has been emphasized.

Key words: *lexicography, eye in idioms, corpus linguistics, thematic dictionaries, eye in Turkish and Uzbek language.*

References

Aksoy, Ö.A. 1993. *Atasözleri ve Deyimler*. İnkılap Yayınevi, İstanbul.

¹*Muhittin Gumush* – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Letters, Department of Translation and Interpretation, Lecturer, Bishkek-Kyrgyzstan.

E-mail: muhittin.gumus@manas.edu.kg

ORCID ID: 0000-0002-0991-2642

For citation: Muhittin Gumush. 2023. “Idioms and Compound Words Formed with the Word Eye in Turkey Turkish and Uzbek Vocabulary”. *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 6–25.

- Aksoy, Ö. A. 1991. *Atasözleri ve Deyimler*. İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Baş, M. 2016. "Türkçede Göz Sözcüğünün Deyimler Aracılığıyla Kavram-sallaştırılması". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 27 (2): 17-37. 10.18492/dad.282139
- Begmatov, E., Madvaliyev A., ve diğerleri. 2006. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати, O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. 5 Tom. A. Madvaliyev tahriri ostida, Taşkent.
- Boz, E. 2015. *Kullanıcı ve Sözlük İlişkisi*. Erdem (69), 41-52. <https://doi.org/10.32704/erdem.536837>
- Nalbant, V. M., Ağca, M. 2020. "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinin Sözlükselliği ve Sözlük Yöntemi: Metin İç Sözlük". *Türkbilgi* 39: 95-105.
- Rahmatullayev, Ş. 1978). *Özbek Tilining İzohli Frazelogik Lug'ati*, 133-151. Taşkent: Okutuvchi.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük* <https://sozluk.gov.tr/>
- Varoğlu, G. 2013. "Japoncada "Hara" Türkçede "Karın" Sözcüğü ile Oluşan Deyimlerin Kavramsal /Anlamsal Karşılaştırması; Conceptual/Semantic Comparison Between Japanese And Turkish Idioms Including The Words "Hara" And "Karın". *Dil Dergisi* 161: 34-49. https://Doi.Org/10.1501/Dilder_0000000196
- Фозилов, М. 1967. *Ақл ақлдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар, афоризмлар ва мақоллар*. Тошкент: Ўзбекистон.
- Kaynak, M. 2021. "Ana Çizgileriyle Sözlük Bilimi ve Türk Sözlükçülüğü". *Kafdağı* 6 (1): 79-101. <https://Doi.Org/10.51469/Kafda-gi.755708>

Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumida turkiy tillardagi singarmonizm muhokamasi

Jo'ra Xudoyberdiyev¹

Abstrakt

Turkiy tillar rus istilosidan keyin dastlab chor ma'murlarining, keyin bolsheviklar tuzumining qattiq nazoratida bo'ldi. Mazkur tillarning tovush tizimi, alifbosi, imlosi, so'z boyligi, qo'llanishi kabi sohalarini o'zgartirish borasida tizimli ishlar amalga oshirib borildi. Tadqiqotlarda bu tillarning mushtarak xususiyatlariga e'tibor berilmagani holda, bir-biridan ajratib turadigan tomonlari bo'rttirib ko'rsatildi. Maqolada ushbu masalalardan birining ildizini ochish maqsadida 1926-yilda Boku shahrida bo'lib o'tgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida, turkiy tillardagi singarmonizm hodisasi haqidagi bahslar ilk marotaba tahlil qilingan. Bakir Cho'ponzoda, Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy va Usmonovlar tomonidan bildirilgan fikrlar o'rganilgan. Natijada Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida turkiy tillardan singarmonizmni chiqarishga harakat bo'lganligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: *Birinchi turkologiya qurultoyi, singarmonizm, unli tovushlar, Bakir Cho'ponzoda, Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, Usmonov.*

Kirish

1926-yilda Bokuda Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo'lib o'tdi [Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 1926]. Turkiy xalqlar tarixi, etnografiyasi, adabiy tili alifbosi va imlosi kabi masalalari muhokama qilingan ushbu qurultoyning maqsadi, vazifalari, unda ko'rilgan masalalar, qabul qilingan qarorlar turlicha nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Sobiq ittifoq hududidagi nashrlarda qurultoy turkiy xalqlar ijtimoiy-siyosiy hayotida ulkan voqea bo'lganligi qayd etib borildi [Багданова 1930; Иномов 1926;

¹Xudoyberdiyev Jo'ra Ochilovich – katta o'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: jxudayberdi@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5362-0356

Iqtibos uchun: Xudoyberdiyev, J. O. 2023. "Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumda turkiy tillardagi singarmonizmning muhokama qilinishi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 26–69.

Хансуваров 1932; Усмонов 1926; Юсупов 1979; Кононов 1968; Мусаев 1965; В.С. 1926; Алфавит октября, 1934]. Xorijlik mutaxassislar tadqiqotlarida ushbu anjuman turkiy xalqlar adabiy tili, alifbosi, imlosini bolshevik mafkurasi asosida shakllantirishga qaratilgan bir bosqich ekanligi tarzida baholandi [Arnold J. Toynbee. 1929; Castagne 1926; 1927; Bocon 1966; Henze, Paul 1956; Henze, Paul 1957; Şimsir 1991; 1992]. Yigirmanchi asrning o'ttizinchi va undan keyingi yillarida shunday harakatlar izchillik bilan olib borilganligi ko'plab xorijiy adabiyotlarda aks etdi. Ushbu qurultoydan keyin Boku, Toshkent, Qozon va Olmata shaharlarida o'tkazilgan Yangi turk alifbosi Butunittifoq markaziy qo'mitasining plenumlari o'tkazilgan va ularda qurultoyda qabul qilingan qarorlarning ijrosini ta'minlash masalalari muhokama yetib borilgan, tadbirlar belgilangan.

Bizga ma'lum sovet davri, ayrim mustaqillik davri ilmiy adabiyotlari va tadqiqotlarida mazkur anjumanlar materiallari, unda qabul qilingan qarorlar ijobiy baholangan, turkiy xalqlar adabiy tillari, alifbolari va imlolari taraqqiyotida muhim rol o'ynaganligi qayd etilgan.

Anjumanlarda qilingan ma'ruzalar, bahs-munozaralarda bildirilgan fikrlarda turkiy adabiy tillar, alifbolar, imlolar va terminlar qabul qilishdagi mavjud muammolar haqida to'g'ri, xolis qarashlar bilan birga, bu tillarning asrlar davomida shakllangan tub qonuniyatlari, o'ziga xos xususiyatlaridan imkon qadar chetlashtirishga qat'iy harakatlar bo'lganligini ham kuzatish mumkin. Shu ma'noda Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi, Yangi turk alifbosi Butunittifoq markaziy qo'mitasining plenumlari kun tartibida muhokama etilgan masalalar tub mohiyatini, ildizini ochish uchun 20-30-yillar, hatto chorizm davri ijtimoiy-siyosiy jarayonlari, hukmron mafkurasining milliy tillar va alifbolarga oid munosabatini o'rganish hamda dalillarni qiyoslab ularning mushtarak va farqli jihatlarini aniqlash, tahlil etish va tegishli xulosa chiqarishga katta ehtiyoj bor.

Chunki Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi hamda Yangi turk alifbosi Butunittifoq markaziy qo'mitasining plenumlari muhokama etilgan masalalar, qabul qilingan qarorlar bo'yicha hozirgacha ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan, turli anjumanlar o'tkazilgan [Birinci Turkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi, 2016; Bocon, 1966; Castagné, 1926; Castagné, 1927; Henze, 1956; Henze, 1957; Şimsir, 1992; Toynbe, 1929; Мусаев, 1965]. Yoki qurultoy va plenumlarda turkiy tillardan singarmonizm hodisasini chiqarish

masalasi to'g'risida fikr bildirgan B.Cho'ponzoda ilmiy faoliyati ham o'rganib kelinmoqda (Bayramov, 2013; Bəkir Çobanzadə – 125, 2018; Əzizov, 2018; Kenan, 2001; Məmmədov, 2018; Müasir türko-logiya, 2016).

Lekin ularning aksariyatida turkiy tillardan singarmonizmni chiqarish masalasiga e'tibor qaratilmagan, tadqiq etilmagan. Ushbu ishdan qurultoy va plenumda turkiy tillardagi singarmonizmining muhokama etilishi, o'rtaga tashlangan fikrlar birinchi marotaba tahlil qilinmoqda. Shu bois o'sha davr manbalaridan ko'proq dalillar olindi.

Birlashtirmoq uchun bo'lmoq siyosati

I.Stalin bolsheviklar partiyasining XVI syezdida qilgan yakunlovchi nutqida Leninning milliy masalaga oid tadbirlarni amalga oshirishda rioya qilinishi kerak bo'lgan "birlashtirmoq uchun bo'lmoq" fikrini keltirgan. Mantiqan olib qaraganda, bunda qarama-qarshilik bordek tuyuladi. Shu bois butun narsani nega "bo'lmoq" kerak, nima uchun bo'linganni yana "birlashtirmoq"ga ehtiyoj bor degan savol tug'ilishi tabiiy. Lenin bu fikrida butun boshli hududlarni parchalab, bo'lib Rossiyaga, parchalangan millatlarni esa rus millatiga qo'shishni nazarda tutgan. Shu bois Stalin "birlashtirmoq uchun bo'lmoq" fikrini marksistik dialektikaning hayotiyiligini bildiradi, milliy masalada bolsheviklar uchun har qanday mustahkam qal'alarni egallash imkonini beradi, deb izohlaydi: "Ленин иногда изображал тезис о национальном самоопределении в виде простой формулы: «разъединение для объединения». Вы только подумайте – разъединение для объединения. Это отдаёт даже парадоксом. А между тем эта «противоречивая» формула отражает ту жизненную правду марксовой диалектики, которая даёт большевикам возможность брать самые неприступные крепости в области национального вопроса" [Сталин 1931, 9-10].

Aslida, bu qarashning paydo bo'lishi Pyotr I ga borib taqaladi. U o'z vorislariga qoldirgan vasiyatnomasida Yevropa va Osiyo davlatlarini parchalab tashlash, Rossiyaga bo'ysundirish aniq dalillar bilan bayon qilingan edi [Necip Fazıl Kısakürek 1992, 79-84]. Bunga amal qilgan chorizm ma'murlari boshqa sohalar kabi milliy tillar, milliy tillarning alifbosi, imlosini ham imkoni boricha o'zaro yaqin tillardan ajratish, ularga rus alifbosini joriy etish bo'yicha faol ish olib borganlar. Masalan, chorizm vaziri bo'lgan Milyutin "qilich bilan boshlangan ishni rus yozuvi yakunlashi kerak (русские письма

должны закончить то, что начато мечом”), degan qarashni ilgari surgan. Nikolay I maxfiy komissiya tomonidan polyak tili lotin alifbosi o'rniga kiritish uchun ishlab chiqilgan rus alifbosi asosi loyiha ayrim harflari shaklini shaxsan o'zi o'zgartirgan va rus yozuvini boshqa xalqlarga ham tatbiq etish fikrini bildirgan [Левин 1930, 6]. Turkiston general gubernatori Kaufman esa 1876-yilda mahalliy tillarga rus alifbosini o'zgartirmasdan joriy qilish, uning boshqa tillarni birlashtirishdagi muhim ahamiyati haqida maorif vaziri Tolstoyga xat yozgan: "Мое личное мнение в данном случае, — пишет Кауфман, — основанное на серьезном обсуждении этого важного вопроса и имея ввиду главную цель, какую должна иметь транскрипция, (т. е. русский алфавит И. Л.), именно облегчить начало к изучению государственного языка нашего и тем дать средство к объединению различных народностей — заключается в необходимости, чтобы все учебные округа, в которых есть инородцы, приняли ... русскую азбуку в том виде, в котором она изучается в наших школах, без всяких изменений и дополнений диакритическими и другими знаками... Надобности в добавочных буквах и разных диакритических знаках никакой не встречается, ибо русская азбука вполне достаточна для выражения всех известных нам восточных наречий, а увлекаясь тонкостями, дело транскрипции лишь запутывается”.

Kaufmanning ushbu fikrini Orenburg noziri Lavrovskiy ham qo'llab-quvvatlaydi, tatar va qozoq tillari uchun rus alifbosini joriy etish, ularni bir hokimiyat doirasida birlashtirishdagi ahamiyatiga to'xtalib o'tadi: "самое лучшее, вернейшее и простейшее средство заключается в применении к татарскому и киргизскому языкам русской азбуки без всякого изменения и дополнения” что имеет "глубокий смысл и политический в силу объединения народов одним правительственным алфавитом, а через него и языком государственным” [Левин 1930, 6]. Turkiy xalqlarga rus alifbosini joriy etishning tashabbuskorlaridan biri N.Ilminskiy ham alifboni boshqa xalqlarni birlashtirishdagi muhimligiga urg'u bergan: "Русский алфавит представляется средством к удобнейшему усвоению инородцами русского языка и русского образования, а через это к объединению различных инородческих племен, обитающих в России, с господствующим русским народом” [Левин 1930, 7].

Chorizm davrida bunday qarashlar hukmron mafkuraga aylantirilgan, bu yo'nalishda ayrim ishlar bajarilgan bo'lsa-da, keng

ko'lamdagi ishlarni amalga oshirish, aholisi soni ko'p, o'z yozuviga ega bo'lgan xalqlarga rus alifbosini joriy etish imkoni bo'lmagan. Shundan keyin, asosiy e'tibor, yozuvi bo'lmagan xalqlarga qaratilib ularga rus alifbosi kiritilgan. Oltoy [Суразакова, Тыбыкова, Чумакаева 1982], yoqut [Петров 1972, 208-224], chuvash [Петров, 1982, 92-96], cherkes, kabardin, abxaz, qorachoy-bolqor [Хабичев 1982, 97-106], shor [Донидзе 1972, 20-207], xakas [Чанков 1972, 183-188] singari kam sonli aholini xristianlashtirish maqsadida rus alifbosi joriy qilingan.

XX asr boshlarida turkiy tillar uchun mushtarak til yaratish, arab alifbosiga asoslangan yozuvlarni isloh qilish haqida bo'layotgan qizg'in munozaralarni kuzatib borayotgan rus olimlari 20-yillardan boshlab rus yozuvining afzalliklari, imkoniyatlarini targ'ib qiluvchi maqolalar e'lon qila boshlagan. 1924-yildan sharqshunoslik bilan shug'ullanadigan tashkilotlarga sobiq ittifoqdagi Sharq xalqlari yozuvlarini tubdan o'zgartirish to'g'risida ko'rsatma berilgan: "народности без письменные или неустановившейся письменностью, которые в первую очередь, будут обслуживать проектируемое Отделение Союзного Востока Института Востоковедения, охватывают: а) на северном Кавказе в круглых цифрах до 2 милл. Человек яфетидов с 4-мя главными языковыми группами черкесо-абхазской (500 тыс.чел.), чеченской (500 тыс. чел.), дагестанской (650 тыс. чел.) и осетинской (250 тыс.чел.); б) восточно финские языки до 2 ¼ мил. чел., гл. обр., Востока ЕВР. России и Западной Сибири с языками: мордовской (около 1 милл. Чел.), мари (черемисский ок. 450 тыс. чел.), коми (зырянский ок. 300 тыс. чел.) вотский с пермяцким (ок. 500 тыс. чел.), вогульский и остяцкий в Сибири и др.; в) многие тюркские народности с молодой или возникающей письменностью числом до 7,5 милл. чел., в восточной ЕВР. Россию Сибири и Туркестане, в том числе: языки киргизский (ок. 2 милл. чел.), тюркские яз. Туркестана (узбекский и др., ок. 2 ½ милл. чел.), башкирский (ок. 1 ½ милл. чел.), чувашский (ок. 1 милл. чел.), тюркские языки Алтая ("ойроты" и др. ок. 200 тыс. чел.), якутский (ок. 250 тыс. чел.), наконец, кавказский горцы-тюрки (ок. 100 тыс. чел.); г) языки с установившимся религиозным письмом, требующим при современном подходе к вопросам культурного развития масс коренной реформы письменности на основе европейского алфавита, таковы-монголы, всего 0,5 милл. чел. – в том числе языки калмыцкий (до 200 тыс. чел.) и бурятский (около 300 тыс. человек) и все остальные тюрки"

[Яковлев 1924, 459].

Ushbu matndagi “yevropo alifbosi asosida tubdan o‘zgartirish” aslida “rus alifbosi asosida tubdan o‘zgartirish” degan ma’noni anglatadi. Bunga L.Jirkov va N.Yakovlevlarning 1925-yilda “Новый Восток” jurnalida e’lon qilingan maqolalarida ilgari surilgan qarashlar dalil bo’la oladi [Жирков 1925, 223-235; Яковлев 1925, 236-242]. L.Jirkov lotin, rus va arab alifbolarining ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilib, lotin alifbosining bir necha kamchiliklari, harflar sonining kamligi haqida yozadi: “при наличии указанных достоинств у латинского алфавита есть и много недостатков. Основной недостаток – чрезвычайная малочисленность знака” [Жирков 1925, 225]. Shu sababli bunga yangi harflar qo’shish zarurati tug’iladi, deydi. Rus yozuvining imkoniyati, ustunligi va kamchiliklari to’g’risida esa shunday mulohazalarini bayon qiladi: “Русский алфавит имеет и такие достоинства, которые не присущи латинскому. Главное – в нем больше знаков. Если на его основа создавать алфавит какого –нибудь другого языка, то мы будем иметь больше шансов на то что знаков хватит; во всяком случае, нам придется больше приспособлять готовое, чем изобретать новое... Какие же технической точки зрения недостатки у нашего алфавита. Их немного, но они, конечно есть” [Жирков 1925, 226]. L.Jirkovning ushbu fikrlarida mahalliy xalqlar tillari alifbolarini rus yozuviga o’tishga da’vat qilishi yaqqol sezilib turgan bo’lsada, mahalliy xalqlar o’sha davrda rus yozuvini mutlaqo qabul qilmasliklari aniq edi. Shu boisdan L.Jirkov lotincha-ruscha harflar asosida alifbo tuzishni tavsiya qiladi: “Если мы возьмем 26 латинских букв и присоединим к ним все те русские буквы, которые имеют форму отличную от латинских – таковых 18 – мы получим огромный алфавит в 44 буквы. Этого количества знаков безусловно хватит для записи любого языка” [Жирков 1925, 226]. N.Yakovlev maqolasida ham L.Jirkov fikrlariga hamohanglik yaqqol sezilib turadi [Яковлев 1925, 236-242].

Rus yozuvining afzalliklari, qulayligi to’g’risidagi o’rtaga tashlangan bunday fikrlar, tizimli targ’ibotlar esa mahalliy xalqlar ziyolilari, tilshunoslari munosabatlarini bilish maqsadida e’lon qilingan edi. Bu keskin qarshilikka uchragandan keyingina ozorbayjonli ziyolilar tomonidan ilgari surilayotgan lotin yozuviga o’tish xususidagi harakatlar qo’llab-quvvatlangan. Bu jarayonda esa qardosh xalqlar tili, alifbosi, imlosini bir-biridan ajratishga, ya’ni “bo’lmak”ka yo’naltirilganini dalillar tasdiqlab turibdi.

Radlov to'garagida turkiy alifbolar loyihalarining muhokama etilishi

1924-yilning birinchi yarmida Rossiya Fanlar akademiyasi Antropologiya va etnografiya muzeyi qoshidagi Radlov to'garagida ikkita, Leningrad universiteti qoshidagi Neofilologik jamiyat lingvistika bo'limining bitta va Radlov to'garagida tuzilgan maxsus komissiyaning uchta yig'ilishida lotin alifbosini turkiy tillarga joriy etish masalasi muhokama etilgan. Ushbu tadbirlarda bo'layotgan qizg'in munozaralar, bahslar, turli alifbo loyihalari tahlil qilingan. Ularni yanada chuqurroq tahlil qilish, o'rganish va tegishli xulosalar chiqarish maqsadida prof. L.V.Sherba, (rais) prof. A.N.Samaylovich (kotib), yoqutshunos E.K.Pekarskiy, prof. S.Y.Malov, Ozarbayjondagi Yangi turk alifbosi komiteti vakili A.Taqizoda, yoqut vakillari P.N.Maligin, M.N.Ionovlar tarkibida maxsus komissiy tuzilgan [Новый Восток 1924, 509].

Komissiyaning xulosalari Rossiya Fanlar akademiyasining 1924-yil 23-sentabrdagi X yig'ilishida ko'rib chiqilgan va Fanlar akademiyasining nashrida e'lon qilingan. Ularda bayon qilingan fikrlar rus turkologiyasi, Fanlar akademiyasi mutaxassislarining turkiy alifbolarga bo'lgan yigirmanchi yillardagi munosabatini ifodalaydigan muhim dalil hisoblanadi.

Komissiya ishlab chiqqan alifboda unli tovushlarni ifodalash uchun o'nta, undosh tovushlarni ifodalash uchu 27 ta harf va tutuq belgisi turkiy tillar uchun taklif etilgan. Komissiya tomonidan turkiy tillar vakillari ishlab chiqqan to'rtta loyiha tahlil qilingan. Ularda alifbolardagi harflar sonini qisqartirishga katta e'tibor qaratilgan. Masalan, N.To'raqulovning qozoq tili (o'sha davr rus manbalarida "qozoq" so'zi "qirg'iz" shaklida keltirilgan) alifbo loyifasidagi harflar sonini qisqartirish, xususan yumshoq va qattiq unli tovushlar uchun bitta, "q" va "k" harflari uchun bitta, "g" va "q" harflari uchun bitta harf olish, x, f, h harflarini qisqartirish tavsiya etilgan, xorijiy tillardan so'zlarning o'zlashtirilishi munosabati bilan singarmonizmning o'zgarishi haqida fikrlar bildirilgan:

"Не возражать против проектируемого Тюракуловым применении латинского алфавита для киргизского языка системы Байтурсунова, по которой из двух рядов гласных звуков: передних (мягких) и задних (твердых) буквами обозначается только один ряд (задних – твердых), для обозначения же передних (мягких) употребляется особый "мягкий знак" впереди соответствующего слова, с учетом явления полного "сингармонизма" как в родных, так и в заимствованных словах.

Высказать однако при этом опасение, что история других турецких языков, подвергшихся большему, чем киргизский язык, наплыву чужих элементов, может предрекать и для киргизского языка в ближайшем такие изменения в области “сингармонизма”, при которых уже нельзя будет обходиться сокращенным количеством букв. С другой стороны явление “сингармонизма” можно было бы использовать в отношении сокращения числа букв не только для гласных, но и для согласных звуков, приняв одну букву для звуков “**q**” и “**k**” и одну букву для “**g**” и “**ɣ**”, т. е. сократив в общем алфавит еще на 2 буквы (26 в место 28).

Если далее автор указывает, что заимствованные слова подчиняются в киргизском языке “сингармонизму” наравне с природными киргизскими словами, то к этому следует прибавить, что те-же заимствованные слова перерабатываются на киргизский лад и в отношении “консонантизма” (звук “**x**” заменяется звуком “**q**”, звук “**f**” - звуком “**p**”, звук “**h**” исчезает), а следовательно буквы: **x, f, h** являются излишними, и алфавит сокращается до 23 знаков, а если еще признать лишней букву **y**, то и до 22” [Худойбердиев 2002(a)].

Bu taklif va tavsiyalar zamirida ham turkiy alifbolarni rus yozuviga yaqinlashtirish ko'zda tutilganligi sezilib turibdi. “**q**” va “**k**” harflari uchun bir belgi olishda **k** nazarda tutilganligi, “**g**” va “**ɣ**” harflari uchu **g** ni olish rejalashtirilgani aniq edi. Alifbo loyihasidagi qisqartirish mo'ljallangan **q, ɣ, h** harflari bildirgan tovushlar, shuningdek turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizm hodisasi rus tilida yo'q edi.

Radlov to'garagida turkiy alifbolarning muhokama etilishi, uning xulosalari, turkiy tillar uchun alifbo loyihasining tayyorlanishi hozirgacha o'rganilmagan, ilmiy tadqiqot obyekti bo'lmagan.

Stalinning umumiy til yaratish siyosati

Stalin 1925-yilda Sharq xalqlari universiteti tashkil qilinganligining 5 yilligi munosabati bilan mazkur ta'lim muassasasining siyosiy hamda bolshevik kadrlar tayyorlashdagi muhim vazifalari to'g'risida ma'ruza qilib, milliy tillar, millatlarning kelgusida birlashib ketishi masalalariga ham alohida to'xtalib o'tgan. U dastlab “Bir qanchalar sotsializm davrida hamma tillarni tashlab, umumiy kishilar tili tuzish haqida so'zlaydilar (masalan Kautskiy). Man bu hammani o'z ichiga olaturgan til nazariyasiga ishonmayman. Ko'ruilgan turli tajribalar bu nazariyani yoqlamaydirlar, balki

qarshilik ko'rsatadirlar" degan fikrni bildiradi [Сталин 1925, 12-13]. Uning "hammani o'z ichiga olaturg'an til nazariyasiga ishonmayman" deb aytgan fikri "tillarning birlashtirilishiga ishonmayman" degan ma'noni anglatmaydi. Stalin o'z nutqini davom ettirib, bu masaladagi qarashlarini shunday bayon etadi: "... Agar so'z millatlarni yo'qsullar madaniyati bilan birlashtirish ustida ketib turg'on bo'lsa, bu birlashmak, u millatlarning til, turmushlarining usuliga muvofiq ijro bo'la borishig'a ham shubha yo'q.

... Bir necha millatlarning birlashmak harakatida yo'qolib ketmaklariga shubha yo'q. Bunday yo'llar avvalda ham bo'lib kelgan. Bir necha millatlarning birlashmak harakati boshqa millatlarni chiqarib tashlamaydir. Balki buning teskarisicha bir necha yuksalgan millatlarning birlashmak harakati yoki birlashmak harakatining boshlamalari millatlarni umumiy yuksalish harakatlarining natijalaridir" [Сталин 1925, 13].

I.Stalin milliy tillarning birlashtirilishi masalasiga keyingi ma'ruzalari, chiqishlarida ham alohida e'tibor berib kelgan, bu boradagi fikrlari o'zgarib borgan. U "Milliy masala va leninizm. Meshkov, Kovalchuk va boshqa o'rtoqlarga javob" nomli asarida millatlar va milliy tillarning yo'q bo'lib ketishi, umumiy tilning vujudga kelishi va butun jahon tili yaratilishining uch bosqichi haqida ma'lumot beradi. Har bir bosqichning o'ziga xos xususiyati haqida to'xtalib o'tadi. U yozadi:

"Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining birinchi bosqichida millatlar va milliy tillar yo'q bo'lib keta boshlaydi, yagona umumiy til paydo bo'la boshlaydi, deb o'ylash xato bo'lar edi. Aksincha, birinchi bosqich ichida milliy zulm batamom yo'q qilinadi, ilgari ezilgan millatlar va milliy tillarning o'sishi va gullashi bosqichi, millatlarning teng huquqliligi barqaror bo'ladigan bosqich, millatlarning bir-biriga ishonmasliklarini yo'q qilish bosqichi, millatlar o'rtasida internatsional aloqalarni yo'lga qo'yish va mustahkamlash bosqichi bo'ladi!

Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining faqat ikkinchi bosqichidagina, yagona jahon xo'jaligi, jahon kapitalistik xo'jaligi o'rniga, vujudga kela boshlashi bilan bir qatorda, faqat ana shu davrda umumiy tilga o'xshagan bir narsa vujudga kela boshlaydi, chunki faqat ana shu bosqichda millatlar o'z milliy tillari bilan bir qatorda, millatlar o'rtasida bitta umumiy til, munosabat qilish qulaylashsin uchun bir umumiy til bo'lishi kerakligini sezadilar. Demak, bu bosqichda milliy tillar bilan bir qatorda millatlar o'rtasida umumiy til ham bo'ladi. Ehtimolki,

dastlab hamma millatlar uchun bitta umumiy tilga ega bo'lgan bitta umumiy butun jahon iqtisodiy markazi emas, balki millatlarning ayrim gruppalari uchun millatlarning har bir ayrim gruppasida ayrim umumiy til bo'lgan bir necha zonal iqtisodiy markaz tashkil qilinar va shundan keyingina bu markazlar barcha millatlar uchun bitta umumiy tilga ega bo'lgan bitta umumjahon sotsialistik xo'jalik markazi bo'lib birlashar.

Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining undan keyingi bosqichida, butun jahon sotsialistik xo'jalik sistemasi yetarli darajada mustahkamlanib olib, sotsializm xalqlar hayotiga singganda, millatlar umumiy tilning milliy tillardan ko'ra afzalligiga o'z tajribasida ishonch hosil qilganda, milliy farq va milliy tillar yo'q bo'lib keta boshlaydi va hamma uchun bir bo'lgan butun jahon tiliga o'rin bo'shatib beradi [Сталин 1951, 48-50].

Stalin 1950-yilda e'lon qilingan "Tilshunoslikdagi marksizm haqida" nomli asarida ham tillarning birlashishi masalasiga to'xtalib o'tgan [Сталин 1950].

Stalin, dastlab, tillarning birlashishidan yangi til shakllanadi deb qaraydi. U 1930-yil 27-iyunda VKP(b) XVI-syezding oxirgi kuni so'zlagan nutqida "...sotsializm butun dunyo miqyosida g'alaba qozongach va mustahkamlanib urfga aylangach, milliy tillar, albatta, bir umumiy tilga qo'shilib ketsalar kerak. Lekin u til shubhasiz na rus tili, na nemis tili bo'lmasdan, boshqa yangi bir til bo'lajakdir", deydi. "Tilshunoslikdagi marksizm haqida"gi asarida esa oldingi fikrini o'zgartirib, tillarning birlashishidan qandaydir til hosil bo'lmasdan, mazkur tillarning biri saqlanib qoladi degan fikrni bildiradi: "tillarning bir-biridan chatishib ketishidan qandaydir yangi, uchinchi til hosil bo'lmasdan, balki mazkur tillardan biri saqlanib qoladi" [Сталин 1950].

Milliy adabiy tillarni shakllantirish tamoyillari, alifbo, imlo, terminlar masalasida olib borilgan ishlarning barchasi Stalin tomonidan ilgari surilgan umumiy tilni yaratishga yo'naltirilgani bilan xarakterlanadi. Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi, Butunittifoq yangi turk alifbosi qo'mitasining plenumlarida qilingan ma'ruza va munozaralarda ham bu holat yaqqol bilinib turdi.

Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi

1926-yilning 26-fevral 5-mart kunlari Boku shahrida Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo'lib o'tdi. Bu sobiq ittifoqqa kirgan hududlarni chegaralashdan keyin bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan eng muhim tadbirlardan biri edi. Unda turkiy

xalqlar tarixi, etnografiyasi, tillari, alifbosi, imlosi, terminlarini shakllantirish kabi masalalar muhokama qilindi va tegishli qarorlar qabul qilindi.

Boku qurultoyida Ozorbayjon kasaba uyushmalari nomidan gapirgan Peskov anjumanda alifbo masalasi ko'rilayotganligi, baxtli ruslar qoloq turk ukalariga ko'proq e'tibor qaratishlari, bu masalani umumiy til va yozuv bo'lgandagina amalga oshirish mumkinligi haqida gapirib, anjuman ishtirokchilariga keng ishchilar ommasi tomonidan shunday talab qo'yadi: "Есть еще взаимное непонимание между отдельным национальностями. Для того, чтобы этого не было, для того, чтобы с этим покончить раз навсегда, у вас здесь разбирается один из важнейших вопросов, вопрос алфавита. Нам, русским, в свое время более счастливым в получении грамоты, необходимо будет побольше уделить внимания отсталому тюркскому брату. Это мы сумеем сделать только тогда, когда у нас будет общий язык, общие письмена. Я думаю, ни для кого не секрет, что очень трудно учиться нам, русским, и другим национальностям тюркскому языку по старому арабскому алфавиту. Я полагаю, что также не легко учиться и товарищам – тюркам. Поэтому наше сегодняшнее требование, требование широких слоев рабочих, объединяемых профсоюзами, это требование общепонятного языка, требование письмен на новом латинском алфавите, требование грамоты на новом алфавите" [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 215]. Qurultoyda markazdan tayinlangan ko'pchilik ma'ruzachilar ilgari surgan fikrlar zahirida ham shunday qarash ustuvor bo'lib turgan.

Qurultoydagi qizg'in muhokamalar jarayonida turkiy tillarning tadqiqiga bag'ishlangan ayrim ishlarda ziddiyatli fikrlar, xatoliklar, kamchiliklar ham borligi turkiy xalqlar vakillari tomonidan aytib o'tilgan. Buning sababi sifatida turkiy tillarni o'rganayotgan turkologlar turkiy xalqlarning vakili emasligi, shu sababli ular turkiy tillarning barcha nozik, o'ziga xos xususiyatlarini bilmasligi ko'rsatilgan. Sababshkin Radlov va Ilminskiylarning oltoy tili grammatikalarida turkiy tillarga xos umumiy jihatlarga yoritilgani, oltoy tilining xos xususiyatlari ochib berilmagani sababli talabga javob bermasligini bildirgan [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 147]. Umarov turkiy tillarni o'rganish metodikasi haqida fikr bildirganda, bu sohadagi eng katta kamchilik turkiy tillarni o'rganayotgan turkologlarning o'zi turkiy xalqlarning vakili emasligi, ular turkiy tillarning nozik jihatlari

bilmasligini qayd etgan [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 148].

O'zbekiston vakili G'ozzi Yunus esa etnografiya bo'yicha qilingan ma'ruzalar muhokamasida qatnashib, turkiy xalqlar haqida juda kam va umumiy ma'lumot berilgani, bu xalqlarning o'ziga xos, farqli jihatlari yoritib berilmaganligini, o'zbeklar etnografiyasi haqida juda qo'pol xatolikka yo'l qo'yilganligini uqtirib o'tgan: "Когда говорят об узбеках, у всех получается какое-то туманное представление. Что они представляют собой? Узбеки – это люди с длинной бородой, большой чалмой и длинными широкими халатами. И толко. И действительно, взглянешь на альбом, где изображены типы узбеков. Что же этот альбом нам говорит? Абсолютно ничего. Например, вместо узбека снят таджик персидского, иранского происхождения; в их чертах совершенно нет тюркского элемента. Такие альбомы, вероятно, составлены человеком, совершенно не знающим состояния Узбекистана" [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 86-87].

G'ozzi Yunus, o'zbek tili bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda ham g'ayri ilmiy qarashlar borligiga qurultoy qatnashchilari diqqatini qaratgan: "Наши языковеды не знают, какие имеются наречия у узбеков. Например, чагатайское, смешанное узбекское наричие, они называют узбекским. А потом еще выдумали какой то сартский язык и говорят, что это их особый язык, тогда как сарты все говорят на персидском языке. Когда они говорят на узбекском языке, они знают, что они персы. Таджиков, сартов определяют без всякого затруднения. Они говорят по-узбекски так же, как я говорю по-русски; сейчас же можно узнать, что я не русский, что они не турки. А некоторые наши ученые писали в своих трудах, что вот мол сарты происходят из иранской расы, они забыли свой язык и приняли тюркский язык, что в Узбекистане имеется сартское наречие. Это конечно неправильно, это – большая ошибка... Ни Москва, ни Ленинград серьезно этим вопросом не занимались. Я просил бы, чтобы Курултай на это обратил внимание" [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 87].

Qurultoyda turkiy tillardagi singarmonizm hodisasining muhokama qilinishi

Qurultoyda qizg'in bahs-munozaraga sabab bo'lgan masalalardan biri turkiy tillardagi singarmonizm hodisasidir.

Mutaxassislariga ma'lumki, singarmonizm turkiy tillarning tovush tizimini birlashtirib turadigan asosiy qonuniyat ekanligi ko'plab turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Imlo masalasida Tatariston vakili Olimjon Ibrohimov turkiy tillardagi barcha so'zlar qattiq yoki yumshoq bo'lishi, shu sababli imlo qoidalarini shakllantirishda barcha qo'shimchalarni shunga rioya qilib tuzish, turkiy tillarga xorijiy tillardan o'zlashadigan so'zlarni, turkiy adabiy tillar uchun olinadigan yangi harflarni o'zaro kelishgan holda qabul qilish, barcha turkiy tillar alifbolaridagi belgilar, harflar bir shaklda bo'lishi kerakligini bildirgan [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 164-165].

Qurultoyda ishtirok etgan o'zbekistonlik Shokirjon Rahimiy barcha turkiy tillarda, jumladan o'zbek tilida ham singarmonizm mavjud ekanligi, o'zbek tilida unli tovushlarni ifodalash uchun harflar soni kamligini ko'rsatib o'tgan: "Сингармонизм в тюркских языках, в частности в узбекском языке, есть; под влиянием проникновения к городском жителям таджикзма этот: сингармонизм нарушается, но в языке кишлакского населения этот сингармонизм есть. Он говорит, что первый недостаток знаков для обозначения гласных звуков насчитывается от 6 до 8 и даже до 13, между тем как съезд Узбекистана исчислил гласных звуков всего 6, а мы видим, что жизни гораздо больше, но для обозначения гласных звуков не хватает букв. Это он причисляет к основному недостаток узбекского алфавита, несмотря на то что вопрос о реформе орфографии тесно связан с вопросом об алфавите, ибо приспособить арабский алфавит будет трудно, и вопрос орфографии нужно связать со вторым вопросом – об алфавите" [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 165-166].

Shuningdek, imlo masalasida Alparov, Hakimov va Cho'ponzodalar ham ishtirok etib turkiy tilda gapirishgan [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 176]. Chop etilgan anjuman materiallarida ularning fikrlari keltirilmagan. Lekin munozarada qatnashganlar Cho'ponzoda va Alparovlarning fikrlariga munosabat bildirib o'tishgan. Ulardan Cho'ponzoda va Alparovlarning bildirgan ayrim fikrlari mazmunini aniqlash mumkin.

Munozarada ishtirok etgan Olimjon Ibrohimov Cho'ponzodaning turkiy tillardagi singarmonizm va agglyutinatsiya haqidagi fikrlari noto'g'ri ekanligi, singarmonizm turkiy tillarga xos xususiyat bo'lib, turkologiyaga oid barcha akademik nashrlarda alohida

nazariya sifatida qayd etilganligini bildirgan: “Еще серьезный вопрос возник с выступлением тов. Чобан-Заде. Из его выступления на мою доля относится два момента. Он отрицает значение сингармонизма и значение основных моментов агглютинации. Я считаю, что это неправильно, особенно по отношению к родственным языкам. Проф. Чобан-Заде хороший филолог и знает древние и тюркские языки. Ему известны все работы и все ученые тюркологи, как арабские, так и русские, особенно Радлов и другие; все эти ученые указывали, что во всех этих наречиях это свойство в определено было. Во всех академических изданиях это подчеркивается, как особая теория, а в практическом отношении во всех реформированных орфографиях говорится, что в этом отношении турки отстали” [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 178].

Olimjon Ibrohimovning mazkur fikrlaridan ma'lum bo'lmoqdaki, Cho'ponzoda turkiy tillardagi singarmonizm va agglyutinatsiya qonuniyatlari, ularning qo'llanishi haqida fikr bildirgan. Olimjon Ibrohimov esa ularga e'tiroz bildirgan.

Cho'ponzoda ilmiy terminologiya tizimi haqida ma'ruza qilganda ham turkiy tillar tarixida, taraqqiyotida muhim rol o'ynagan singarmonizm va agglyutinatsiya masalasiga yana to'xtalib o'tgan. U turkiy tillarga faqat agglyutinatsiya va singarmonizm nuqtay-i nazaridan qaramaslik zarurligi, mazkur qonuniyatlar arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar hisobiga o'zgarishga uchraganligi, shu bois turkiy tillar to'liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligini aytib o'tgan: “Затем есть база, хотя тов. Зифельдт выступил против этих терминов, слов “духовенство” и т. д. Каким бы путем ни пришли к этому наши языки, но факт, на который я вчера указал в своем выступлении, что нельзя наши языки определять только с точки зрения агглютинация, или с точки зрения сингармонизма, – это касалось бы только части наших языков. Даже, я скажу, такой более чистый язык, как казакский, имеет уже грамодное количество иностранных чужих элементов, как своих родных. У нас сингармонизм или агглютинация, свойственные чисто тюркскому языку, нарушены заимствованиями из арабского, персидского. Наш язык не есть в общей сложности, принимая во внимание это заимствование, язык чисто тюркский, и поэтому он целиком не подчиняется основным правилам законов агглютинации и сингармонизма” [Первый Всесоюзный тюркологический съезд

1926, 191].

Usmonov bunday qarashlarda turkiy tillarga singarmonizm shart emasligini isbotlash va turkiy tillar uchun to'laqonli alifbo yaratmaslik harakati yotganligini Alparov chiqishidan so'ng anglab etganligini bayon etadi. Hatto, tatar tilidagi hamma so'zlar ham singarmonizm qoidasiga to'la rioya qilmasligini misollar bilan ko'rsatib beradi: "Противники основной, коренной реформы противопоставляют закон сингармонизма. Я до сих пор не мог понять их цели, зачем понадобилось им выкапывать этот закон, относящийся еще к древнему языку. Теперь, благодаря тов. Алпарову, ясно, в чем дело. Он высказал мысль, за которую я ему благодарен; оказывается, они этим хотят доказать ненужность для тюркского письма какого бы то ни было совершенного алфавита. Но я знаю, что полного сингармонизма даже в татарском языке нет. Возьмите слова "сина", "мина", здесь сингармонизма нет. В татарском языке также много слов, получивших право гражданства, но не подчинившихся закону сингармонизма. Так, например, "исхак", "китаб", "галимджан", "ибрагим", здесь никак нельзя суметь соблюсти этот закон. Также много слов, вошедших в наш язык, благодаря веяниям новой культуры и техники, как слова "кино", "килограмм", "километр", "гидро" [Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926, 175].

Ma'lum bo'lmoqdaki, Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida tilning boshqa masalalari kabi turkiy tillardagi singarmonizm hodisasi ham qizg'in muhokama qilingan. Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, Alparov, Usmonovlir barcha turkiy tillarda singarmonizm mavjudligi, Cho'ponzoda turkiy tillardagi so'zlar arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlar hisobiga o'zgargani, shuning uchun turkiy tillar to'liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligi haqida gapirgan.

Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida turkiy tillardagi singarmonizmning muhokama qilinishi

Turkiy tillardagi alifbo, imlo muammolarini muhokama qilishga bag'ishlangan keyingi tadbirlarda ham singarmonizm masalasi qizg'in bahslarga sabab bo'lganligini kuzatish mumkin. 1927-yil 3-7-iyun kunlarida Bokuda o'tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi qo'mitasining I plenumida, asosan, lotin yozuvi asosidagi turkiy alifbolar loyihalarini unifikatsiya qilish, ya'ni birlashtirish masalasi muhokama qilingan. Bunda ham asosiy e'tibor

turkiy alifbolardagi harflar sonini qisqartirishga qaratilganligi mahalliy olimlar e'tiroziga sabab bo'lgan. Ushbu masala yuzasidan fikr bildirayotgan ayrim olimlarning o'zi turkiy tillarni bilmasligi sababidan xatoliklarga yo'l qo'yayotganligi urg'ulangan. Manatov I plenumi kun tartibidagi masalalar yuzasidan bo'layotgan muhokamalarda faol ishtirok etayotgan Jirkov haqida shunday fikr bildirgan: "Я не могу согласиться целиком и полностью с проф. Жирковым, что он очень мало знаком с тюркскими языками, или вообще не знаком с ними. Он слишком преувеличил значение доклада и проект тов. Тюракулова" [Стенографический отчет 1927, 132].

Olim asosiy ma'ruzachilar bo'lgan N.To'raqulov hamda B.Cho'ponzoda tomonidan bildirilgan fikrlardagi kamchiliklarga to'xtalib o'tgan: "Тов. Тюракулов спутал относительно **"с"**, **"ч"**, **"ш"**. Он говорит, что узбеки читают **"кач"**, казаки читают **"каш"**, а башкиры читают **"кас"**. Хорошо, с этим мы согласились. Но у нас есть еще **"ша"**. Какую же букву нам предлагает тов. Тюракулов? Тут тов. Тюракулов допускает совершенно необдуманную ошибку. Если принять этот знак за **"ша"**, то татары должны принять его за **"ша"**, а мы примем как **"с"**, потому что **"ша"** у нас тоже есть. Вот почему нельзя согласиться с тов. Тюракуловым по этому вопросу. Доклад тов. Чобанзаде критиковали и, конечно, его можно было критиковать и долго" [Стенографический отчет 1927, 132].

Manatov tavsiya etilayotgan tatar alofbosi loyihasi haqidagi qarashlarini bildirib, uning ko'p joylari ma'qulligi, lekin ayrim harflarni qisqartirish tatar tilining milliy tovush xususiyatlariga putur yetkazishini aniq dalillar asosida ko'rsatgan: "Я рассматривал татарские проекты. Во многом я с ними согласен, но здесь тоже есть нелепые места, которые придется критиковать и исправлять. Напр., они предлагают один знак для **"К"** и **"қ"**, татары тоже не будут отрицать, что они из гласных хотят вывести такой результат, что **"К"** будем читать или **"К"** писать. Татары скажут, что есть слово **"ПАК"**, здесь слышно **"К"**, потом есть слово **"АПАқ"**, здесь слышно **"қ"**; тов Сейфи напишет **"ПАК"** с той же буквой (**"К"**) как и **"АПАқ"**, тогда я должен читать **"АПАК"**. Тогда все татары, башкиры и казаки будут смеяться над нами, - спросят, куда же мы дели букву **"қ"**?

Может быть, со временем мы этот звук потеряем, но в настоящее время **"қ"** у нас имеется. Здесь твердая гласная и там твердая гласная. Это не выдерживает критики. Также самое

можно сказать относительно “g” и “q - ğ”. [Стенографический отчет 1927, 133].

Shu o'rinda Tataristonda alifboni takomillashtirish jarayonlarida bildirilgan ayrim fikrlarga to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Tatar tilida chop etiladigan “Совет мәктәбе” jurnalining 1938-yil 7-sonida M.Fazlullinning “Яңа алфавит турында” nomli maqolasi bosiladi. Ushbu maqola “Кызыл Татаристан” gazetasining 1938-yil 23-avgust sonida qayta chop etiladi. Unda rus alifbosi asosidagi yangi tatar yozuvi loyihasi ham berilgan. Loyihada tatar tili milliy tovushlarini bildiradigan birorta ham harf olinmagan, rus alifbosidagi harflar o'z tartibi bo'yicha tavsiya etilgan. Tatar tili tovushlarini yozuvda aks ettirish uchun harflar olinganda “rus harflariga asoslangan yozuv mashinkalari tizimi buziladi, tatarcha yozuv uchun yangi tizimdagi yozuv mashinkalarini tayyorlashga to'g'ri keladi, ikkinchidan, bosmaxonalarda ham yangi harflar quyilishi, nabor kassalaridagi yashiklar sonining ortishiga olib keladi, uchinchidan, tatarcha yozuv bilan ruscha yozuv orasida ajralish yuzaga keladi” kabi asoslar ko'rsatilgan [Кәримуллин 1997, 14-15]. X.Kurbatov bu loyihani “ona tilini boshqa til qalbiga joylashtirishni ko'zda tutgan” deb baholagan [Курбатов 1967, 102-103]. Boshqa milliy alifbolarni, xususan, o'zbek alifbosini rus yozuviga o'tkazish jarayonlarida ham shu singari qarashlar, takliflar bildirilgan.

80-yillarning oxiri, 90-yillarning boshlarida tatar alifbosini takomillashtirish masalasi qayta kun tartibiga qo'yildi. Qizg'in kechgan bahs-munozaralarda tatar alifbosiga milliy tovushlarni ifodalaydigan harflar kiritish, **ё, е, э, ц, щ, ю, я, ж** singari tatar tili tovushlarini ifodalamaydigan harflarni alifbodan chiqarish masalasi muhokama etildi. Natijada Tatariston ASSR Oliy Soveti Prezidiumining “Tatar alifbosining lotinlashtirilgan alifbodan rus grafikasi asosidagi alifboga ko'chirish to'g'risida”gi Farmonga o'zgartirish kiritilib alifboga “**қ**”, “**ғ**”, “**ў**” harflari kiritildi, O.Ibrohimov nomidagi Til, adabiyot va tarix institutiga o'zgartirishlar kiritgan imlo qoidalari asos sifatida qabul qilishi, 1990-yil 1-sentabrdan ta'lim muassasalari va matbuotda amal qilishi belgilandi, Tatariston Ministrlar Sovetiga 1989-yil 1-sentabrga qadar takomillashtirilgan alifbo ham imloni kiritish bo'yicha amaliy choralar ko'rish uchun topshiriqlar berildi [Социалистик Татарстан, 1989].

Bu davrda tatar ziyolilari orasida rus yozuv asosidagi tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarish to'g'risidagi qarashlar ilgari surila boshlandi, anjumanlar o'tkazildi, yozuvchilar, tilshunoslar, madaniyat sohasining vakillari Tatariston Respublikasi Prezidenti

M.Sh.Shaymiyevga tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarish to'g'risida xat bilan murojaat qildilar ["Шәһри Казан", 1992, 3 декабрь]. Tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarish tarafdorlari ko'paydi [Зәкиев 1990; Зәкиев 1992, 11; Хаков 1992, 1; Ардаширов 1992; Миңнуллин 1991, 185-187; Каримуллин 1991; Кәримуллин. 1991, 31-33; Күрбатов 1992]. Matbuot sahifalarida lotin alifbosidagi matnlar berila boshlandi. V.Xakovning lotin alifbosini o'rganishga bag'ishlangan qo'llanmasi chop etildi [Xakof 1993, 62]. Tatar alifbosini lotin yozuviga qaytarishga qarshi fikrlar ham bildirildi...

Bu dalillar Manatov tomonidan aytilgan fikrlarning to'la asosli ekanligini tasdiqlab turibdi.

B.Cho'ponzoda ushbu plenumda ham turkiy tillardagi singarmonizm masalasiga to'xtaladi. Dastlab N.To'raqulov tomonidan singarmonizm tamoyili ilgari surilganligi, shu bois turkiy tillar alifbolaridagi harflar sonini, xususan, unli tovushlarni ifodalaydigan 6 ta harfni 3 taga kamaytirish mumkinligi haqida fikr bildirgan. Amalda esa singarmonizm hodisasi mavjud bo'lgan tillar alifbolarida unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni ko'p bo'ladi, ya'ni qattiq va yumshoq unli tovushlar uchun alohida-alohida harflar olinadi. B.Cho'ponzoda va N.To'raqulovlarning asl maqsadlari turkiy tillardan singarmonizmni chiqarish bo'lganligi uchun, muayyan tilda singarmonizm qabul qilinganda unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soni alifboda kamayadi degan fikrni ilgari surishadi: "Тов. Туюракулов выдвигает, во первых, принцип сингармонизма. По его мнению, исходя из фактов сингармонизма, мы можем сократить число букв тюркского алфавита. Так, он предлагает сохранить буквы, для обозначения же мягких звуков произношение данного слова. Таким образом, обозначение твердых звуков "о", "ы" и "у" делают излишним обозначение соответствующих мягких звуков. Словом, тов. Туюракулов вместо 6 букв предлагает только 3" [Стенографический отчет 1927, 109].

B.Cho'ponzoda singarmonizm haqidagi fikrlarini davom ettirib, mazkur hodisa mavjud yoki mavjud emasligiga qarab turkiy tillarni ikki guruhga ajratadi. Turkman, qozoq va qirg'iz tillarida arab va fors tillaridan o'tgan leksik qatlamli yozma adabiyot yo'q. Shu sababli bu tillarda singarmonizm bor. Yozma adabiyotlari, o'z shaharlari mavjud bo'lgan, o'zbek, Sharqiy Turkistondagi turk-tatarlar, qirim turk-tatarlari, onado'li turklari, Eron va Kavkaz ozorbayjonlari tilida singarmonizm borligi haqida gapirish mumkin

emasligini, ya'ni yo'qligini aytadi: "Сингармонизм имеет больше значение в диалектах туркменском, киргизском и казакском, словом в диалектах северного Туркестана. Народы, говорящие на этих диалектах, не имели литературы на персидского-арабской основе и не непосредственно общались с другими народами. Если же мы возьмем другие диалекты, имеющие свою литературу, диалекты, на которых говорят народы, общающиеся с другими народами, имевшие свои города, свое городского население, такие народы как узбеки, тюрко-татары восточного Туркестана, крымские тюрко-татары, анатолийские турки, азербайджанцы персидские и кавказские, то у них о сингармонизме невозможно говорить, беря язык в целом" [Стенографический отчет 1927, 109].

B.Cho'ponzoda qozoq, qirg'iz va turkman tillariga yevropa tillaridan so'zlarning o'zlashtirilishi munosabati bilan singarmonizim tabiiy yo'l bilan yo'qola borishini bayon qilgan: "как доказано трудами многих европейских и наших ученых, сингармонизма нарушается присутствием иностранных слов в лексике языка. Чем больше мы будем принимать европейских терминов, тем больше мы будем общаться к европейской культуре. Я полагаю, что это также нарушает сингармонизм, так как арабские слова, исключаемые нами из своего языка, нисколько не отличаются с точки зрения сингармонизма от слов европейских, которые мы, работая в терминологической комиссии, составляя учебники и т. д., принимаем вместо них. Что касается так называемых чистых диалектов, которые я перечислил, я думаю, что они точно также стоят перед исторической необходимостью нарушения сингармонизма. Одно дело сингармонизм в бедной логике неграмотного народа, владеющего языком казакским, киргизским или туркменским, и другое дело, когда сингармонизм туркменского языка был нарушен в литературе Махмутум Кули и рядом других туркменских поэтов и писателей.

Я полагаю, что сингармонизм будет нарушен естественным ходом вещей и в диалектах народов, не имевших своей литературы, когда они воспримут в свой язык европейские слова и научатся как следует произносить и обозначать их" [Стенографический отчет 1927, 109-110].

Olim shu fikrlaridan keyin singarmonizim turkiy tillarning umumiy qonuniyati emas degan qat'iy xulosani beradi: "Сингармонизм не общее тюрко-татарское явление" [Стено-

графический отчет 1927, 110].

Cho'ponzoda tomonidan ilgari surilgan bu fikrlarni Yakovlev [Стенографический отчет 1927, 135-138] va boshqa markaz olimlari qo'llab-quvvatlasa, Manatov, Umar Aliyevlar Cho'ponzoda bildirgan fikrlarga qarshi turadilar. Umar Aliyev Cho'ponzodaning tilga chet tillardan so'z kirishi hisobiga boyiydi va singarmonizm yo'qoladi, degan qarashini ma'qullamasligini aytadi: "Я согласен с тов. Тюракуловым в том смысле, что иностранные слова следует подчинять своему наречию и не согласен с тов. Чобан-Заде, что с обогащением языка в него входит много иностранных слов и сингармонизм теряется. Я с этим не согласен" [Стенографический отчет 1927, 140].

Cho'ponzoda ushbu qurultoy natijalari haqida yozganda singarmonizm hodisasi haqidagi munozaralarga to'xtalib, O'rta Osiyo respublikalari: Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziya va Qozog'iston vakillari I plenumda alifboni singarmonizm asosida shakllantirish haqida fikr bildirganliklari, Turkmaniston va O'zbekistonliklar II plenungacha o'z fikrlaridan qaytib birlashgan alifboni qabul qilish tarafiga o'tganliklarini qayd etadi. Boshqa respublikalarni ham singarmonizmsiz alifbo va imloni qabul qilishga da'vat qiladi. Singarmonizmini qabul qilganda qator murakkabliklar, chalkashliklar kelib chiqishini urg'ulab o'tadi [Чобан-Заде 1928, 21-24].

"Применение сингармонизма с различных точек зрения представляется неудобным и недопустимым.

Если смотреть с педагогической точки зрения, то применение принципа сингармонизма к алфавиту, поставит преподавателя в крайне затруднительное положение, потому что 8-9 летним ребятам объяснить такое сложное языковое явление как сингармонизм, представляется почти невозможным, а без такого объяснение обосновать алфавит и научить детей применению знака смягчения является неразрешимой задачей".

"Применение сингармонизма, игнорирующего перспективы развития данного языка вводит элемент искусственности в тесном общении с языками соседних народов. Путем подобного общения в языках появляется достаточное количество заимствований. Казакский язык после Октябрьской Революции стал на путь быстрого развития в смысле проникновения в его состав солидного количества иностранных слов.

Количество этих заимствований пока настолько не велико, что многим казакским работникам представляется

возможным подчинить иностранные слова законам сингармонизма, в результате чего иностранные слова и термины беспощадно извращаются. Благодаря этому, один и тот же иностранный термин казакский ученик принужден изучать в различных формах.

Кроме того извращенная форма иностранного слова всегда препятствует усвоению правильной, оригинальной формы слова, из-за существования извращенных форм **“kemitet”** или **“kemitı”** и **“kəpəresiye”** или чтонибудь в роде этого. Правильные формы этих слов: **“комитет”**, **“кооператция”** почти всегда останутся недоступным произношению казака и, таким образом, усвоение какого-нибудь иностранного языка, в том числе и русского будет почти невозможным. Одним словом, подобное искусственное извращение иностранных слов ни в лингвистическом, ни в педагогическом и общекультурном отношении ни к чему хорошему не приведет” [Чобан-Заде 1928, 22].

Cho'ponzoda 1928-yilda o'zbek tilida e'lon qilgan maqolasida singarmonizm XI asrgacha turkiy tillarning asosiy xususiyati, bu xalqlar janubga va g'arbga siljigandan keyin boshqa tillarning ta'sirida singarmonizm buzila boshladi, singarmonizmning qo'llanishi shaharlari rivojlanmagan va islom ta'siriga berilgan yozma adabiyoti bo'lmagan xalqlarda saqlanib qolganligini bayon etib, turkiy tillar uchun singarmonizmni qabul qilmaslik zarur, degan qat'iy fikrni bildirgan: “Singarmonizm 11 nchi asrgacha turk xalqlarining umumiy xususiyati edi. Bu xalqlar janubga va g'arbga tarqalib ketgandan so'ng, turk-tatarlarning ko'pining tili, somiy va oriy xalqlarning tili bilan aralashdi. Buning natijasida bu tillarga chet unsurlar ko'p miqdorda kirib, singarmonizm qonuni buzildi.

Singarmonizmning qo'llanishi faqat, shaharlari sust rivojlangan va islom ta'siriga berilgan yozma adabiyoti bo'lmagan xalqlarda bir daraja saqlanib qolgan. Shunday qilib, turk xalqlarining birinchi guruhi uchun alifbeda singarmonizmning qo'llanishi mutlaqo mumkin emas, ikkinchi guruh uchun bo'lsa pedagogiya va lisoniyat nuqta-i nazaridan muvofiq emas, ham zarar. Chunki buning oqibatida belgilar kamayib, mazkur shevalardagi tipovoy ovozlari yo'qoladi. Bu ovozlarning belgisini alifbeda topolmagan o'quvchi yoki o'qituvchi, mazkur so'zni o'qigan bilan yaxshi tushunolmaydi. Shu sababdan qozoqlarning alifbega singarmonizmni qabul qilmaymiz, deyishini tabrik qilish kerak [Чўпонзода 1928].

Butunittifoq yangi turk alifbosi qo'mitasining I plenumida

turkiy xalqlar alifbolarini unifikatsiya qilish masalasi ham muhokama etilib, uning zahirida ham alifbolardagi harflar sonini kamaytirish, yagona tilni, hatto, xalqaro miqyosida tilni yaratish maqsadi yotgan edi. Bu davr manbalarida ham qayd etilgan: “Рассматривая проблема единого унифицированного алфавита как част вопросов культурной реконструкции СССР, мы должны в то же время при ее разрешении исходить не только из круга наличных уже в границах Советского Союза народов, языков, алфавитов, а иметь в виду возможность полного охвата в дальнейшем народов, языков, алфавитом всего мира” [Дмитриев (Кельд) 1932, 90]. “Унификация алфавитов, создавая предпосылки для унификации языков, является одним из средств образования будущего единого международного языка” [Тезисы методологического сектора НИЯЗ. 1932: 92]. Yangi alifbo Butunittifoq markaziy qoʻmitasida unifikatsiya boʻyicha amalga oshiriladigan ishlarga Alaverdov, Yakovlev va Litkinlar masʼul etib tayinlangan [Алавердов 1932, 103].

B.Grande alifbolarni unifikatsiya qilish yuzasidan ayrim qarashlarni, xususan U.Aliyev [Алиев 1932, 6-14] va A.M.Suxotin [Сухотин 1932, 95-103] fikrlarini tanqid qilgan [Гранде 1932, 160-169]. Samoylovichning mahalliy tillarni hind-yevropo tillariga moslashtirishga qaratilgan fikrlariga qoʻshilmasligini bildirgan [Гранде 1932, 160-161].

Mustamlakachilik mafkurasiga, yaʼni “birlashtirmoq uchun boʻlmoq” siyosatiga asoslangan bu qarashni ham oʻsha davrda toʻlaligicha amalga oshirish imkoni boʻlmadi. Turkiy tillardan singarmonizm hodisasini chiqarishga qilingan harakatlar natijasiz yakunlandi, turkiy xalqlar vakillari tomonidan qarshilikka uchradi. Barcha turkiy tillarning alifbolari [Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР, 1972], imlolari [Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР, 1982] singarmonizmga moslab tuzildi. Faqat oʻzbek adabiy tilidagina bu hodisa chiqarildi [Hudoyberdiyev 1998; Hudayberdiyev 2022; Xudoyberdiyev 2022a; Xudoyberdiyev 2023].

Oʻzbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi

Choʻponzoda singarmonizmning turkiy tillardan yoʻqola borganligi borasidagi fikrlarini oʻzbek matbuoti sahifalarida ham izchillik bilan davom ettirgan.

Oʻzbek adabiy tili uchun singarmonizmsiz shevalarni asos qilib olish zarurligini haqidagi fikrni Oʻzbekistonda, asosan, Y.Polivanov ilgari surgan va 30-yillargacha oʻz qarashlarini asoslashga harakat

qilgan [Поливанов, 1922, с.17-19; Поливанов,1924, с. 158-159; Поливанов, 1926; Поливанов,1927, с. 395-400; Поливанов, 1928; Поливанов, 1929, с. 92-96; Поливанов, 1933]. Mahalliy ziyolilar esa uning qarashlari ilmiy asosga ega emasligini bildirdilar, o'zbek tilida ham boshqa turkiy tillardagi kabi singarmonizm hodisasi mavjudligini bayon etdilar [Xudoyberdiyev, 2022a, 38-63]. K.Yudaxin Y.Polivanov fikrlari to'g'riligini asoslashga harakat qilgan [Юдахин, 1929, с. 62-68.; Юдахин, 1928, 48-50-6].

1929-yilning may oyida Samarqandda bo'lib o'tgan til-imlo anjumanida o'zbek adabiy tilining imlosi to'g'risida ma'ruza qilgan Qayyum Ramazon [Til-imlo 1932, 91-103] imlo qoidalarini tuzishda turk so'zlarida singarmonizm qonuni to'la tatbiq etilishi haqida gapirib o'tgan [Til-imlo 1932, 94-95]. Uni ko'chilik qo'llab-quvvatlagan [Xudoyberdiyev, 2022, 58-60].

Ushbu qurultoyda Cho'ponzoda esa barcha jumhuriyatlar singarmonizmli alifbodan voz kechganligi, O'zbekistonda adabiy til uchun singarmonizmni asos qilib olishning hech keragi yo'qligi, lotinlashtirishning asoslaridan biri turk-tatar va boshqa Sharq xalqlarining yozuvlarini yaqinlashtirish ekanini aytib o'tadi: "So'ng o'laroq singarmunizm haqida bir qancha so'z so'ylamakchi bo'laman. Konferensiyadagi chiqishlar o'zbek lahja yoxud shevalarining asosiy e'tibori bilan singarmunizmli bo'lg'anini ko'rsatdi. Buning uchun cho'zgilarini ozaytirmoq masalasini bu konferensiyadan so'ngra qat'iy suratda ortadan ko'tarmak lozim keladir. Singarmunizmli alifbe tajribasi ikki yil muddaticha Qazaqistan, Qirg'zistan kabi jumhuriyatlarda yayildi. Bu tajribalardan chiqqan natijalar manfiy bo'lg'ani uchun ortiq 1 nchi plenumda butun jumhuriyatlar singarmunizmli alifbedan voz kechdilar. Endi yangidan O'zbekistonda bu tajribani takror etmakning menimcha hech keragi yo'q. Ikkinchi tomondan lotinlashtirish ideyasining asoslaridan birisi turk-tatar va bashqa Sharq xalqlarining yozuv madaniyatlarini yaqinlashtirmoq edi" [Til-imlo 1932, 15].

Aslida I plenumda turkiy xalqlar vakillari tilida singarmonizmning mavjudligi, undan to'liq foydalanish to'g'risida fikr bildirib, Co'ponzoda qarashlariga e'tiroz bildirganlar.

1932-yilda Yangi alifbi Butunittifoq Marksziy qo'mitasida joylarda imlo qoidalari ishlab chiqish uchun mas'ullar belgilangan. O'zbek tili imlo qoidalarini ishlab chiqishga Jirkov, Hoshimov va Bogdanova tayinlangan. Yangi o'zbek adabiy tili va imlo qoidalari bo'yicha ma'ruza tayyorlash Jirkov va Hoshimovga topshirilgan [Алавердов 1933, 106]. Yuqorida Manatovning Jirkov haqidagi "что он очень мало знаком с тюркскими языками, или вообще

не знаком с ними” fikrlarini keltirgan edik. Bundan tashqari, u turkiy alifbolarni lotin yozuviga oʻtkazish tadbirlarining barchasida faol ishtirok etib, mahalliy xalqlar alifbolarini ruslashtirish tarafdori boʻlganligini manbalar tasdiqlab turibdi.

1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qoʻmitasi huzuridagi Ilmiy kengashda oʻzbek adabiy tili va uning imlosi haqidagi Otajon Hoshimning maʼruzasi tinglangan. Maʼruza “Yangi oʻzbek adabiy tili va uning imlosining baʼzi masalalari” deb nomlangan. Maʼruza chigʻatoy adabiy tilining XIV asrdan boshlanganligi, u tilga ijod etgan adiblar, ularning faoliyatiga oid maʼlumotlarni anglatish bilan boshlangan: “В эту эпоху образовалось феодальное государство Тимура и Тимуридов. В эту эпоху усилилось господство помещиков-феодалов, племенной феодальной чагатайской аристократии; ее идеология пропитала, разумеется, и литературы. Чагатайская литература возникла во дворцах Тимура и Тимуридов и достигла наивысшего развития с появлением произведений Атаи, Байкара, Лютфи, Наваи, Бабур и др. Многие из этих писателей были сами ханами, визирями и крупными феодалами. Все их произведения написаны на литературном чагатайском языке” [Хашимов 1933, 37]. Albatta, 30-yillarning boshlarida “chigʻatoy tili”, “chigʻatoy adabiyoti”, “chigʻatoy gurungi”, “burjuaziya vakili”, “Temur va Temuriylar” haqidagi fikrlar, asosan, oʻsha davrni, jarayonlarini, madaniy muhitini qoralash maqsadida ishlatilgan.

Maʼruzada Alisher Navoiy faoliyati ham tanqidiy ruhda talqin qilingan. “Muhokamatul lugʻatayn” asarida ilgari surilgan fikrlar chigʻatoy aslzodalarining oʻz tillarini yaratish yoʻlidagi harakat sifatida baholangan. Alisher Navoiyning Temuriylardan Husayn Boyqaroning vaziri va yaqin doʻsti ekanligi, panturkistlar Navoiyni oʻz bobolari sifatida qarashlari, Navoiy siymosida chigʻatoy adabiy tili jonli tilga yaqinlashgani aytib oʻtiladi: “Отсюда ясно, почему националисты-пантюркисты в части литературного языка до и после Октября выпячивали значение Наваи, объявляя его своим “дедушкой”, борцом за тюркский язык. Националисты-пантюркисты доходили до утверждений, что Наваи, и его лице – чагатайский литературный язык, приближался к живым диалектам” [Хашимов 1933, 37].

Shundan soʻng, chorizmning bosqinchilik siyosati va milliy tillarni ruslashtirish borasida olib borgan ishlari tanqid qilinadi [Хашимов 1933, 38]. Jadidlar, ularning turkiy tillar uchun yagona tilni yaratish xususidagi faoliyati, “Chigʻatoy gurungi”ning

o'zbek adabiy tilini rivojlantirish yo'lidagi qarashlari qoralangan [Хашимов 1933, 38-39].

Otajon Hoshim ushbu ma'lumotlardan keyin oktyabr inqilobi bergan ulkan imkoniyatlar, yagona tilni yaratish fikrlari ilgari surilgan I.Stalinning "Sharq xalqlari dorilfununining siyosiy vazifalari", VKP(b)ning XVI s'yezdida qilgan "Milliy masaladagi qingg'ayishlar bilan kurashuv to'g'risida"gi ma'ruzlarining muhim ahamiyatiga to'xtalgan. O'zbek tilining yangi davrda o'sib, rivojlanib borayotganligi, lotinlashtirish yangi adabiy tillarni rivojlantirish yo'lidagi bir bosqich ekanligini aytib o'tgan [Хашимов 1933, 40-41].

Olim shundan keyin singarmonizm va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini to'qqiztadan beshtaga qisqartirish haqidagi qarashlarini bayon etgan:

"Последнее связано с вопросом о сингармонизме. В большинстве говоров, городских и кишлачных на данном этапе развития языка сингармонизм все больше ослабляется, нарушается. Это происходит, главным образом, в связи с развитием социалистического хозяйства и культурной революции Узбекистане, с развитием фабрик, заводов, ростом пролетариата питающего крестьян разлитых говоров, при усилении связи между городом и деревней и между различными районами, с созданием совхозов, колхозов, куда входят представители различных языков, и т. д.

В результате всего этого получается скрещивание различных городских, кишлачных диалектов а масштабах, каких прежде не видел Узбекситан. До Октября результатам этого скрещивания являлась усиленная тенденция выравнивания живых говоров как городских, так и кишлачных. Эта тенденция именно и приводит к все большему ослаблению сингармонизма. Такова основная линия развития живых узбекских говоров.

При составлении орфографии необходимо учитывать этот основной закон уменьшения роли сингармонизмов, который можно видеть и наблюдать в языке.

Каким образом мы должны развивать орфографию узбекского языка, каким образом должны составить ее, чтобы ускорить этот процесс, чтобы создать базу для единой орфографии? При разрешении этого вопроса мы должны учитывать уничтожение сингармонизмов на данном этапе развития узбекского языка. Поэтому мы стоим на той точке зрения, что количество гласных можно сократить до пяти (а,

э, ь, і, о, ө, и, у, е = а, о, у, і, э). Сокращение гласных в узбекском алфавите поможет решить этот основной, кардинальный вопрос для трудящихся масс Узбекистана, перед которыми стоит задача бэкстрейшего поднятия своего культурного уровня. Этот вопрос для нас является важнейшим вопросом культурной революции” [Хашимов 1933, 41].

Qisqabirmuddatdankeyine’lonqilinganQayumRamazonning “O’zbek tilining birlashgan imlosi” loyihasida ham unlilar soni 9 tadan 5 taga qisqartirilgan, singarmonizm o’z vazifasini tilning boshqa sohalariga o’tkaza boshlagani, shu sababli bundan keyin singarmonizm muhim rol o’ynamasligi qayd etilgan [Ramazon 1933]. 30-yillarning boshlaridan siyosiy, mafkuraviy bosimning kuchayganligiga qaramasdan o’zbek alifbosidagi unlilar sonining qisqartirilishi, adabiy tildan singarmonizmning chiqarilishi ilmiy asoslanmaganligini bildirgan olimlar ham bo’lgan. Masalan, Tursun Ibrohimov o’zbek tilining birlashgan imlosi loyihasida unli tovushlar sonining qisqartirilishidagi ilmiy asoslar ko’rsatilmagani, juft unlilarning bir qancha shevalarda mavjudligi uchun ularning sonini qisqartirib bo’lmasligi, singarmonizmdan ham foydalanish kerakligi haqida fikr bildirgan [Ibrohimov, 1933]. Singarmonizm, unlilar to’g’risidagi bahs-munozaralarga 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda bo’lgan Til-imlo konferensiyasi yakun yasagan. Anjumanda yangi imlo qoidalari to’g’risida yana Otajon Hoshim ma’ruzasi tinglandi. Muzokaralarda Shokirjon Rahimiy, Faxri Kamol, Sobirjon Ibrohim, Avloniy, G’ozi Olim va boshqalar qatnashgan. Konferensiyada tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unlilar soni 6 ta qilib belgilandi, singarmonizm yangi sharoitda yo’qolib borayotganligi alohida ta’kidlandi. O’zbekiston Markaziy Ijroiya Kommiteti prezidiumining 1934-yil 13-mart qarori bilan tasdiqlangan imlo qoidalaridan keyin o’zbek tilining yozuv tizimida singarmonizm aks ettirilmadi, 9 ta unli tovushdan 3 tasi qisqartirilib 6 ta qilib belgilandi va keyin yaratilgan o’quv adabiyotlari, tadqiqotlar, maqolalarda bu hodisalar o’zbek adabiy tilining katta yutug’i, o’ziga xos xususiyati sifatida baholanib kelindi.

Rus alifbosini lotinlashtirish masalasining kun tartibiga qo’yilishi va uning asosiy maqsadi

Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo’mitasining I va undan keyingi plenumlarida turkiy alifbolarni unifikatsiya qilish, turkiy tillardan singarmonizmni chiqarish haqidagi takliflar tanqid qilinganidan keyin boshqa bir yo’l tutilganini kuzatish mumkin. Leningrad shahrida chop etiladigan “Красная Газета”ning 1930-yil

6-7-yanvar sonlarida A.Lunacharskiyning "Rus yozuvini lotinlashtirish" ("Латинизация русской письменности") nomli maqolasi chiqadi. Unda lotin yozuvi bo'yicha amalga oshirilgan ishlar, uning muhimligi haqida fikr bildirilgan, rus alifbosi esa G'arb va Sharqdan ajralib qolganligi urg'ulangan. RSFSR Maorif xalq komissarligi Boshboshqarmasida tuzilgan katta komissiya rus imlosini tartibga keltirish, punktuatsiyani aniqlashtirish bo'yicha, shuningdek, professorlar Jirkov, Korinskiy, Shelkunov va Yakovlevlardan iborat maxsus komissiya lotin alifbosi asosidagi rus yozuvi loyihasini tayyorlash, uning tamoyillarini ishlab chiqish, loyihalarni tayyorlash bo'yicha ish olib borayotgani haqida ma'lumot berilgan.

A.Lunacharskiyning ushbu maqolasi va rus yozuvini lotinlashtirishga oid boshqa materiallar bilan birga Yangi Turk alifbosi markaziy qo'mitasining nashri bo'lgan "Культура и письменность Востока"ning VI kitobida qayta bosilgan [Луначарский 1930, 20-26].

Lotin alifbosi asosidagi rus yozuvini joriy qilish masalasi-ning bu shaklda kun tartibiga qo'yilishi ayrim savollarni tug'diradi.

Birinchidan, davrning eng muhim ijtimoiy, siyosiy va madaniy masalalari bilan bog'liq har qanday masalalar dastlab markazda, ya'ni Moskvada chop etilgan gazeta, jurnal va boshqa nashrlarda e'lon qilingan. Nega lotin alifbosi asosidagi rus yozuvini joriy qilish haqidagi maqola Leningrad shahar bolsheviklar partiyasi va Leningrad ishchi, dehqon va qizil armiya deputatlari kengashi organi bo'lgan "Красная Газета"da e'lon qilingan?

Ikkinchidan, XX asr boshlarida Ozarbayjon, Tatariston yoki O'zbekistonda til masalalari, xususan, arab alifbosini isloh qilish, lotin alifbosiga o'tish jarayonlari katta bahs-munozaraga aylangani, har bir tovush uchun olinadigan harflar, harflarning soni, shakli davr matbuotida, turli anjumanlarda murosasiz tortishuvlar bo'lgani ma'lum. Bu munozaralarda davrning eng yetakchi rus olimlari juda faol ishtirok etib, ular mahalliy olimlar, mutaxassislar va ziyolilar qarashlarini o'zgartirishga qat'iy harakat qilishganini ham davr manbalari aks etgan.

Rus yozuvini lotin alifbosi asosida o'zgartirish haqidagi masala matbuotda e'lon qilinganda esa rus tilshunoslari, ziyolilari deyarli e'tibor bermagan. Rossiyada chop etilgan gazeta va jurnallarda munosabat bildirilmagan, anjumanlar o'tkazilmagan. Nega shunday?

Uchinchidan, A.Lunacharskiyning maqolasi nega Yangi Turk alifbosi markaziy qo'mitasining nashri bo'lgan "Культура и пись-

менность Востока”da qayta chop etilgan?

Ushbu savollarga “Культура и письменность Востока”ning VI kitobidagi lotin alifbosi asosidagi rus yozuvini joriy qilishga oid manbalarni [Луначарский, 20-26; Яковлев, 27-43; 208-219; Яковлева, 209-211; Каринский, 211-213; Протокол заключительного заседания подкомиссии по латинизации русского алфавита при Главнауке НКП РСФСР от 14 января 1930 года, 213-219], shuningdek turkiy xalqlar alifbolarini lotinga o'tkazish bilan bog'liq materiallarni qiyoslagan holda aniqlik kiritish, uning asl maqsadini bilish mumkin.

RSFSR Maorif xalq komissarligi ilmiy boshqarmasi tashabbusu bilan rus alifbosini lotin yozuviga o'tkazish masalasi bo'yicha komissiya tuzilgan. Uning tarkibi bosmaxona ishlari bo'yicha mutaxassis prof. M.I.Shelkunov, V.V.Nikolayev, M.V.Gorshkov; rus tili ta'limi mutaxassislari prof. A.M.Peshkovskiy, prof. N.M.Karinskiy, S.N.Abakumov, millatlar vakili V.I.Litkin (finugor tillari bo'yicha mutaxassis), Yumankulov (VTSK NIDA); tilshunos mutaxassislar prof. L.I.Jirkov, prof. M.F.Yakovlev, A.M.Suxotin; muhandis ixtirochi Yezdakov; ilmiy boshqarma ilmiy kotibidan iborat bo'lgan. Komissiyaning birinchi yig'ilishi 1929-yil 29-noyabrda o'tkazilgan [Культура и письменность Востока 1930, 208].

Komissiyaning yakunlovchi yig'ilishi 1930-yil 1-yanvar kuni bo'lib, unda rus alifbosini lotinlashtirish yuzasidan bajarilgan ishlar hisoboti eshutilgan va qaror qabul qilingan. Komissiya quyidagi alifbo loyihalarini ishlab chiqqan [Материалы 1930, 216-219].

Подкомиссия по латинизации при Главнауке Наркомпроса.

**Первый примерный проект международного латинского
алфавита в применении к русскому письму.**

(Устраняющий диакритические знаки, отдельные от букв)

A a	A a	I i	И и	R r	P p	Ş ş	Ш ш
B b	Б б	J j	Й й	S s	C c	Y y	ы
V v	В в	K k	К к	T t	T t	í	ь
G g	Г г	L l	Л л	U u	У у	ú	ю
D d	Д д	M m	М м	F f	Ф ф	á	я
E e	Э э	N n	Н н	X x	X x	ó	ë
Z z	Ж ж	O o	О о	Ç ç	Ц ц		
Z z	З з	P p	П п	C c	Ч ч		

Подкомиссия по латинизации при Главнауке Наркомпроса.

Второй примерный проект международного латинского алфавита в применении к русскому письму. (Стремящийся к максимальному использованию наличных в типографиях латинских знаков)

A a	A a	I i	И и	R r	P p	Ş ş	Ш ш
B b	Б б	J j	Й й	S s	C c	Y y	ы
V v	В в	K k	К к	T t	T t	j	ь
G g	Г г	L l	Л л	U u	У у	ü	ю
D d	Д д	M m	М м	F f	Ф ф	ä	я
E e	Э э	N n	Н н	X x	X x	ö	ё
Z z	Ж ж	O o	О о	Ç ç	Ц ц		
Z z	З з	P p	П п	C c	Ч ч		

**Подкомиссия по латинизации при Главнауке Наркомпроса.
Третий примерный проект международного латинского алфавита в применении к русскому письму.
(На основе Новою Тюркскою Алфавита).**

A a	A a	I i	И и	R r	P p	Ş ş	Ш ш
B b	Б б	J j	Й й	S s	C c	Ь ь	ы
V v	В в	K k	К к	T t	T t	j	ь
G g	Г г	L l	Л л	U u	У у	Y y	ю
D d	Д д	M m	М м	F f	Ф ф	Э э	я
E e	Э э	N n	Н н	X x	X x	Ө ө	ё
Z z	Ж ж	O o	О о	Ç ç	Ц ц		
Z z	З з	P p	П п	C c	Ч ч		

Komissiya yig'ilishining bayonida rus alifbosining lotinlashtirilishi barcha SSSR xalqlarining yagona alifboga o'tishini, shuningdek, xalqaro miqyosidagi yagona alifboning ishlab chiqishning birinchi bosqichi ekanligi qayd etilgan: "Признать, что латинизацию русского алфавита следует понимать как переход русской письменности и печати на единый для всех народов СССР интернациональный алфавит на латинской основе,— первый этап к созданию всемирного интернационального алфавита" [Материалы 1930, 213].

Komissiya raisi bo'lgan N.Yakovlevning "Rus alifbosini lotinlashtirish uchun" ("За латинизацию русского алфавита") nomli maqolasida ham asosiy urg'u rus alifbosining lotinlashtirilishi SSSR xalqlarining alifbolarini unifikatsiya qilish asosida yagona alifboga o'tishini, bu xalqaro miqyosidagi yagona alifbo yaratilishiga asos bo'lishini aytib o'tgan: "переход русской пись-

менности на международный латинский алфавит немедленно же поведет к полной унификации и переходу на единый алфавит всех письменных национальностей Союза числом более 60. Таким образом, вопрос о латинизации русского алфавита неизбежно связан с проблемой создания единого интернационального алфавита для всех народов СССР. Первая задача не может быть решена без второй в условиях строительства социализма. Создание интернационального алфавита в масштабе СССР явится первым этапом к созданию всмирного интернационального алфавита” [Яковлев Н. 1930. 38]. “Переход русских на единый международный алфавит на латинской основе явится началом перехода всех народов СССР на тот же алфавит. В графике это послужит внешним выражением внутреннего единства пролетарской культуры в СССР при всем разнообразии ее национальных форм” [Яковлев 1930, 40].

N.Yakovlevning rus alifbosini lotinlashtirish komissiyasi uchun ishlab chiqqan tezislarda ham shu mazmundagi fikrlar bayon qilingan [Тезисы, 1930].

Shu vaqtda rus alifbosini lotinlashtirish bo'yicha tuzilgan loyihalar mutaxassislar tomonidan muhokama qilinmagani holda milliy tillar alifbolarini unga moslashtirish haqida fikrlar yuritiladi. Masalan, Cho'ponzoda o'zining “Birlashgan alifbeni yaxshilash masalasi” nomli maqolasida asosan turli alifbolardagi harflar sonini qisqartirish haqida fikr bildirgan. Olim Ozarbayjon alifbosidagi **y – u, c – ç, k – q, g – ɟ** harflari I plenum qarorlariga mos tushmasligi, Sibir-Oltoy xalqlari tomonidan taqdim etilgan alifbolar loyihalarida **k – q, g – ɟ** harflari o'rniga **k – g** harflarini ya'ni, **k – q** harflari o'rniga **k, g – ɟ** harflari o'rniga **g** olish zarurligini bildirgan [Чўбанзада. 1930: 3]. **k – q, g – ɟ** harflari esa turkiy tillarda alohida-alohida tovushlarni ifodalagan. Mazkur maqolada boshqa alifbolarni “ittifoqimiz uchun umum bo'lg'an lotin alifbesi bilan muvofiqlashtirish” tavsiya qilinadi: “RSFSR Maorif Komissarligi tomonidan matbuotda ko'tarilgan problema – rus yozuvini lotinlashtirish muammosi, umumiy ittifoq lotin alifbesini tug'dirish uchun keng imkoniyat va istiqbollarni ochadi. Bu vaqtda har xil alifbelarni ittifoqimiz uchun umumiy bo'lg'an lotin alifbesi bilan muvofiqlashg'a to'g'ri keladi [Чўбанзада 1930, 4].

Qamchinbek ham shunga yaqin fikrni bildirgan: “Yangi alifbening muvaffaqiyatlari shuncha buyuk bo'ldikim, arabchilarning qizg'onch dalillariga qaramasdan, kunba-kun o'ziga keng

maydon olib kelmakda va hozirda esa butun sho'rolar ittifoqida birlashgan baynalmilal bir yozmani vujudga chiqararliq baza tug'dirmoqdadir.

Hozirda rus matbuotining sahifalarida rus yozmasini ham lotin usulig'a ko'ruvning zarurligi to'g'risida maqolalar ko'rinmakdadir; RSFSR Narkomprosi Bosh Ilmiy Boshqarmasi (Glavnauka) komissiyasi tomonidan taqdim qiling'an uch loyihaning biri bizning tomondan qabul bo'lg'an umumiy alifbe asosida tuzilgandir.

... Yangi alifbeni vujudga keltirganda va amalga qo'yg'anda, biz alifbeni baynalmilallashdiruv maqsadini olg'a qo'ydiq, biz har xil qabilalarning yoxud millatlarning alifbesining vujudga chiqaruvni maqsad qilg'an emasmiz, albatta unifikatsiya masalasini bitirgan emasmiz" [Qamchinbek 1930, 7-8].

Sobiq ittifoq hududidagi xalqlar, jumladan turkiy xalqlar alifbolarini isloh qilish, o'zgartirish bo'yicha olib borilgan ishlar milliy alifbolarni bocqichma-bosqich rus yozuviga yaqinlashtirishga harakat qilinganini ko'rish mumkin. Ana shunday bosqichlardan biri turkiy tillar lotin alifbosidan rus yozuviga o'tish davrida milliy alifbolarga **ё, ц, щ, ы, ю, я, ь, ъ** harflarining kiritilishi bo'lgan.

1940-yilda qabul qilingan ozarbayjon tili kiril alifbosiga **ц, э, ю, я** harflari [Исмаилова 1972, 35-40]; 1940-yilda qabul qilingan boshqird tili kiril alifbosiga **ё, ц, щ, ы, э, ю, я** [Биишев А.Г. 1972: 54-58]; 1957-yilda qabul qilingan gagauz tili kiril alifbosiga **ё, ь, ъ, щ, ю, я** [Тукан Б.П. 1972: 62-66]; 1940-yilgi qozoq tili kiril alifbosiga **ц, щ, ь, ь, э, ю, я**, 1957-yildan keyin **ё** [Кенисбаев, Мусабаев, Неталиева 1972, 72-74]; 1940-yilgi qoraqalpoq kiril alifbosiga **ь, э, ю, я**, 1957-yildan keyin **ё** [Насыров 1972, 82-87]; 1936-yilgi qorachoy-bolqor kiril alifbosiga **щ, ь, ы, ь, э, ю, я** 1957-yildan keyin **ё** [Соттаев 1972, 89-92]; 1940-yilgi qirg'iz kiril alifbosiga **ё, ц, ь, э, ю, я** [Кудайбергенов 1972, 94-98]; 1938-yilgi qirim kiril alifbosiga **е, ё, ц, щ, ь, э, ю, я** [Гафаров 1972, 103-107]; 1938-yilgi qumiq kiril alifbosiga **ё, щ, ь, ь, э, ю, я** [Бамматов 1972, 113-117]; 1939-yilgi tatar kiril alifbosida **q** va **k** harflari **к** bilan, **σ** va **g** harflari **г** bilan ifodalanadigan bo'ldi, **ц щ ь, ь э, ю я** belgilari joriy qilindi [Курбатов 1972, 129]. 1943-yilgi tuva tili kiril alifbosiga **ё, щ, ь, ю, я** [Монгуш 1972, 147-148]; 1943-yilgi turkman tili kiril alifbosiga **е, ё, щ, ь, ь, ю, я** [Чарыяров 1972, 152-156]; 1940-yilgi o'zbek tili kiril alifbosiga **ё, ц, ь, ь, э, ю, я** [Ибрагимов 1972, 163-173]; 1947-yilgi sovet uyg'urlari tili kiril alifbosiga **ё, щ, ы, э, ю, я** [Саидвакасов 1972, 181-182]; oltoy tili kiril alifbosiga **в, ф, х, ц, щ, ю, ё, я, ь, ъ** harflari kiritildi [Тыбыкова 1972, 43].

Shu ma'noda, tatar alifbosi taraqqiyot bosqichlarini o'rgangan taniqli olim A.Karimullinning "tatar tilining yozuvi uchun tiqishtirilgan kirillitsa tatar tilida o'qish-yozishga qaraganda rus tilida o'qish-yozishga o'rgatish uchun tuzilgan ham ongli ravishda tatar tilidan bezdirishga, ruslashtirishga yo'l ochishni faollashtirishga asoslangan", deb yozgani asosli edi [Кәримуллин 1997, 71].

Milliy tillar, ularning alifbosi, imlosiga bo'lgan bunday munosabat cobiq ittifoqdagi boshqa til oilalariga nisbatan ham qo'llangan. Bu jarayyon milliy tillarni, ularning alifbosini ruslashtirishga qaratilgan tadbir ekanligi ayrim ishlarda bayon etilgan. 1932-yilda A.G.Matsiyevning "Тушко-чеченский-русский словарь" nomli lug'ati Chechenistonda chop etiladi. Lug'atga so'zboshi yozgan Checheniston ilmiy-tadqiqot instituti direktori M.Mamakayev Yakovlevning alifbolarni unifikatsiya qilish bilan bo'liq qarashlarida chorizm davri missionerlari faoliyati takrorlanayotgani, ruslashtirishga qaratilgan yozuv tavsiya etilayotgani tanqid qilingan. U yozadi: "Под лозунгом унификации горских алфавитов проф. Яковлев предлагает нам руссификацию алфавита на самой худшей его основе, повторяет зады царских колонизаторов – миссионеров". "Предложенный проф. Яковлевым алфавит ведет нас к абсолютному уничтожению латинской основы графических знаков... "и таким образом" ведет нас к рестаурации руссификаторского алфавита" [Сердюченко 1933, 216].

"Алфавит проф. Яковлева политически вреден... В таком виде, в каком он представлен проф. Яковлевым, лишен перспективы, с явно-руссификаторскими тенденциями, коими лишается его интернациональная основа" [Сердюченко 1933, 217].

M.Mamakayev Yakovlev tomonidan taqdim etilgan alifbolar unifikatsiyasi nafaqat xalqaro miqyosida, balki birgina sharq xalqlari doirasida ham emasligini, ilmiy asosi yo'qligini bildirgan: "Унифицированный алфавит, предложенный проф. Яковлевым, не достигает, во-первых, цели унификации на латинской основе не только в масштабе перспективном (международном), но даже в масштабе одного Востока, как единая унифицированная основа будущей социалистической письменности; во-вторых, цели технического упрощения письма: вместо надстрочных знаков предложены "хвостики" и надстрочные знаки... и в-третьих совершенно не достигает цели научного обоснования языка в его графическом изображении, т. е. в

алфавите” [Сердюченко 1933, 216].

M.Mamakayev Yakovlev faoliyatini tanqid qilish bilan birga, SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi huzuridagi Yangi turk alifbosi butunittifoq markaziy qo'mitasi ning butun faoliyati milliy alifbolarini ruslashtirishga qaratilganini alohida urg'ulab o'tgan.

Xulosa

1. Turkiy xalqlar alifbolarini rus yozuvi asosida o'zgartirish chorizm hokimiyati davrida paydo bo'lib, hukmron mafkuraga aylangan vaib, uni amalga oshirish uchun izchillik bilan ish olib borilgan. Tatar va qozoq tillari yozuvini rus alifbosiga o'tkazish yuzasidan qilingan harakatlar natijasiz tugagandan so'ng, asosiy e'tibor yozuvi bo'lmagan oltoy, yoqut, chuvash, cherkes, kabardin, abxaz, qorachoy-bolqor, shor, xakas singari kam sonli xalqlarga rus alifbosi joriy qilingan.

2. XX asr boshlarida turkiy tillar uchun mushtarak til yaratish, arab alifbosiga asoslangan yozuvlarni isloh qilish haqida bo'layotgan qizg'in munozaralardan keyin rus olimlari 20-yillardan boshlab rus yozuvining afzalliklari, imkoniyatlarini targ'ib qiluvchi maqolalar e'lon qila boshlagan. 1924-yildan sharqshunoslik bilan shug'ullanadigan tashkilotlarga sobiq ittifoqdagi Sharq xalqlari yozuvlarini tubdan o'zgartirish to'g'risida ko'rsatma berilgan.

3. Mahalliy xalqlar alifbolarini rus yozuviga o'tkazish bilan bog'liq targ'ibot ishlari keskin qarshilikka uchraganidan keyin ozarbayjonli ziyolilar tomonidan ilgari surilayotgan lotin yozuviga o'tish xususidagi harakatlar vaqtinchalik qo'llab-quvvatlangan. Bu jarayonda qardosh xalqlar tili, alifbosi, imlosini bir-biridan ajratishga qaratilgan harakatlar tizimli ravishda olib borilgan.

4. Radlov to'garagining maxsus komissiyasi turkiy xalqlar tillari uchun o'nta unli, 27 ta undosh tovushlarni ifodalaydigan harf va tutuq belgisidan iborat lotin alifbosi loyihasini ishlab chiqqan. Komissiya turkiy xalqlar vakillari ishlab chiqqan to'rtta loyihani tahlil qilib, alifbolardagi harflar sonini qisqartirish haqida tavsiya bergan. Turkiy tillardagi singarmonizmning o'zgarayotganligini qayd etgan.

5. I.Stalin 1925-yildan milliy tillar, millatlarning kelgusida birlashib ketishi, yagona millat va tilning shakllanishi, natijada xalqaro tilning yaratilishi haqida fikr bildirib boshlagan.

6. 1926-yili Boku shahrida bo'lib o'tgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida turkiy tillarni fonetik jihatdan birlashtirib turuvchu singarmonizm hodisasi qizg'in muhokama qilingan. Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, Alparov, Usmonovlir

barcha turkiy tillarda singarmonizm mavjudligini bayon qilishgan. B.Cho'ponzoda turkiy tillardagi so'zlar arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlar hisobiga o'zgargani, shuning uchun turkiy tillar to'liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligini isbotlashga harakat qilgan.

7. 1927-yili Boku shahrida bo'lib o'tgan Butunittifoq yangi alifbo qo'mitasining I plenumida ham turkiy tillardagi singarmonizm qonuniyati bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Cho'ponzoda turkiy tilli olimlar o'rtasida ziddiyatli fikrlar bildirilgan.

8. B.Cho'ponzoda va rus turkologlari tomonidan turkiy adabiy tillardan singarmonizmni chiqarishga qat'iy harakat qilingan. Singarmonizm turkiy tillarning umumiy qonuniyati emas, degan fikrni o'tkazmoqchi bo'lgan. Bu fikr mahalliy olimlar tomonidan asossiz deb topilgan.

9. Turkiy tillarning lotin alifbosi va lotin alifbosi asosida tuzilgan imlo qoidalari singarmonizm hodisasi asosida shakllantirilgan.

10. 1927-yildan turkiy alifbolarni unifikatsiya qilish niqobi ostida alifbolardagi harflar sonini kamaytirish, vaziyatga qarab bosqichma-bosqich rus alifbosiga yaqinlashtirish, moslashtirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirib borilgan.

11. Rus alifbosini lotin yozuviga o'tkazish bo'yicha 3 ta alifbo loyihasi ishlab chiqilgan. Milliy alifbolarni ushbu loyihalarga moslashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Bu sobiq ittifoqda yagona alifboni yaratish va shu asosda yagona tilni shakllantirish maqsadidagi tadbir edi.

12. 1934-yili o'zbek alifbosidagi 9 ta unli tovushni ifodalaydigan harflardan 3 tasi, o'zbek tili imlo qoidalaridan singarmonizm siyosiy va mafkuraviy bosim asosida hodisasi chiqarilgan va bu o'zbek tilining o'ziga xos xususiyati, katta yutug'i sifatida baholanib kelingan.

13. O'zbek adabiy tilidagi unli tovushlarni ifodalaydigan harflar soninig qisqartirilgani, singarmonizm hodisasining siyosiy va mafkuraviy bosim asosida chiqarilganini hisobga olib, ushbu masalalarni qayta ko'rib chiqish va tegishli xulosalar chiqarib amaliyotga tatbiq etish lozim.

Adabiyotlar

- Arnold J. Toynbe. 1929. The Adoption of the Latin in Turkey and in the Turkish States members of the U.S.S.R. (1918-28). *Surey of international Affairs*. 1928. London.
- Bayramov, R. 2013. *Bakir Çobanzadə və əlifba məsələsi. "Bakir Çobanzadə və Türkologiyaın müasir problemləri" mövzusunda Respublika*

- elmi konfransının materialları.* 31 may 2013-cü il. Bakı. 64-70.
- Bəkir Çobanzadə – 125. 2018. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları.
- Birinci Turkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş.* 2016. *Müasir turkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər).* Respublika elmi konfransının materialları. 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” Bakı.
- Bocon, E.E. 1966. *Central Asians Under Russian Rule.* New York, 1966.
- Castagne, J. 1926. Le Congres de Turkologie de Bokou, en Mars 1926. *Revue devonde Musulman, LXIII, ler trimester.* 1926. Paris.
- Castagne, J. 1927. *Latinisation de l'Alphabet Turk dans les Republiques Turko-Tatares de i' U.R.S.S.* *Revue des Etudes Islamiques.* 1927. Cahier III, Paris.
- Сталин И. 1925. *Шарқ халқлари дорилфунунининг сиёсий вазифалари.* Москва.
- Сталин И. 1951. *Миллий масала ва ленинизм. Мешков, Ковальчук ва бошқа ўртоқларга жавоб.* Тошкент.
- Əzizov, E. 2018. *Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında.* *Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları.* Bakı. 19-22.
- Henze, Paul, 1957. B. Alphabet Changes in Soviet Central Asian and Communist China. *Royal Central Asian Journal.* XLIV. S. 124-136.
- Henze, Paul. 1956. Politics and Alphabets in inner Asia. *Royal Central Asian Journal.* XLIII. S. 29-51.
- Hudayberdiyev, J. 2022. Özbək edebî dilinde ses uyumunun yok edilişi. *O'zbekiston: til va madaniyat.* 4(1)-son, 38-50-betlar.
- Hudoyberdiyev, C. 1998. Özbəkçədə ses uyumunun yok edilişi. *Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi.* Ankara. 5. 433-443.
- Kenan, A. 2001. *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade (dilciligi ve Edebiyat Araştırmacılığı)* Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları: 791.
- Kısakürek, N.F. 1992. *Moskof.* Ankara. Büyük doğu.
- Məmmədov, E. 2018. Bəkir Çobanzadə və ümumtürk əlifbası məsələsi. *Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları.* Bakı. 5-7.
- Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər)* 2016. *Respublika elmi konfransının materialları* 28 dekabr 2016-cı il. Bakı: “Elm və təhsil”. 486 b
- Şimşir, B. 1991. *Azerbaycan'da Türk Alfabeti tarihçe.* Ankara. Musabay V. 1959. *Idil-Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovvetleştirilmesi ve Ruslaştırılması.* Dergi, № 15.
- Şimşir, B. 1992. *Türk Yazı Devrimi.* Ankara.
- Til-imlo. 1932. *Til-imlo konferensiyası materialları.* 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi, Tashkent.

- Xakof, W. 1993. *Telen belgan il acar. Latin grafikasında uqu ham jazu ku-nekmäläre. Tatarstan xalq mägärife ministrlyğı tarafynnan xuplandı. Qazan: Mägärif, 62 b.*
- Xudoyberdiyev, J. 2022. "O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi". *O'zbekiston: til va madaniyat*. № 4. 38-63.
- Xudoyberdiyev, J. 2023. Qatag'on qilingan tovushlar qismati, "Ma rifat" gazetasi, 1-mart, № 9(9438).
- Алавердов, К. 1933. План работы научного совета. *Революция и письменность*. № 1-2(11-12). Москва. 1932. 99-109.
- Алиев, У. 1932. На страже генеральной линии партии на фронте латинизации. *Революция и письменность*. № 1-2(12-13). Москва. 6-14.
- Алфавит октября*. 1934. Москва-Ленинград.
- Ардаширов, Ж. 1992. Телебез яшасен дисәк... Шәһри Казан, 20 ноябрь.
- Багданова, М. 1930. Лотин асосида тузилган ўзбек лойиҳаларининг тарихига бир қараш. "Аланга", № 2. Тошкент.
- Бамматов, З. 1972. К вопросу о письменности кумыкского языка *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 108-117.
- Биишев, А. 1972. О башкирском алфавите. В кн.: *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. 49-58. Москва.
- В.С. 1926. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. *Новый Восток*. 12, 334-341. Москва.
- Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. 1972. Москва.
- Гранде, Б. 1932. Еще об унификации алфавитов. *Революция и письменность*. 4-5(14-15). Москва. 160-169.
- Гранде, Б. 1933. О сокращении некоторых букв в ряде тюркских алфавитов. *Письменность и революция*. Сборник I. Москва-Ленинград. 137-141.
- Дмитриев, И. (Кельд). 1932. Реформа или революция в строительстве алфавитов СССР. *Революция и письменность*. 1-2(11-12). Москва. 89-91.
- Донидзе, И. 1972. Шорский алфавит. В кн.: *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 20-207.
- Жирков, Л. 1925. реформе алфавитов восточных народностей. *Новый Восток*. Москва, № 10-11, стр. 223-235.
- Жирков, Л. 1926. Основы построения алфавита восточных народностей. В кн.: *Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет)*. Баку, стр. 231-238.
- Зәкиев, М. 1992. Телләр уртак, хәрәфләр дә уртак булсын. *Татарстан хәбәрләре*. 11 гыйн.
- Зәкиев, М. 1990. "Яңалиф"не торгызу юлында. *Социалистик Татарстан*, 23 ноябрь.
- Иброҳимов, Т. "Ўзбек тилининг бирлашган имлоси проекти тўғрисида баъзи мулоҳазалар". *Қизил Ўзбекистон*. 26 май.

- Иномов, Р. 1926. Лотин алифбоси учун кураш. *“Маориф ва ўқитувчи”*, Тошкент, № 3.
- Истаин И. 1930. *Миллий масладаги қинғайишлар билан курашув тўғрисида* (ўртоқ Истаиннинг В.К.П(б) XVI-нчи қурултойида қилгон маърузаси ва сўзлаган охирғи сўзидан 1930 йил, июн 27).
- Каримуллин, А. 1991. Татарский алфавит: обратно к латинице. *Комсомолец Татарию*. 24 май.
- Кәримуллин, Ә. 1991. Язуыбыз һәм графикабыз. *Мәғариф*. № 7, 31-33.
- Кәримуллин, Ә. 1997. *Тел – милләтнең сакчысы*. Казан. Татарстан китап нәшрияты. 1997.
- Кононов, А. *Тюркская филология в СССР 1917-1967*. Москва, 1968.
- Культура и письменность Востока*. 1930. Книга VI. Издание В.Ц.К. Н.Т.А. Баку.
- Курбатов, Х. 1967. *Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы*. Казан.
- Левин, И. 1931. Материалы к политике царизма в области письменности „инородцев“. *Культура и письменность Востока*. Книга IV. Издание В.Ц.К. Н.Т.А. Баку. Стр. 3-18.
- Луначарский, А. 1930. Латинизация русской письменности. Материалы по вопросу о латинизации русской письменности. *Культура и письменность Востока*. Книга VI. Издание В.Ц.К. Н.Т.А. Баку. стр. 20-26.
- Материалы по вопросу о латинизации русской письменности. *Культура и письменность Востока*. Книга VI. Издание В.Ц.К. Н.Т.А. Баку—1930.
- Миңнуллин, Ж. 1991. Латин әлифбасы. *Казан утлары*, № 2, 185-187.
- Монгуш, Д. 1972. Тувинский алфавит и его совершенствования. В кн.: *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 140-148
- Мусаев, К. 1965. *Алфавиты языков народов СССР*. Москва.
- Новый Восток*. 1924. Москва, № 6 стр. 509.
- Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР*. 1982. Москва.
- Первый Всесоюзный тюркологический съезд*. 1926. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку 1926.
- Петров, Н. 1972. Алфавит якутского языка. *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 208-224.
- Петров, Н. 1982. Чувашский язык. У совершенствование алфавита и орфографии... *Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР*. Москва, стр. 92-96.
- Рамазон, Қ. 1933. “Ўзбек тилининг бирлашган имлоси”. *Қизил Ўзбекистон*. 18 май.
- Сердюченко, Г. 1933. Чеченский научно-исследовательский институт национального культуры. А.Г.Мадиев. Тушко-чеченский-русский словарь с предисловием. М.Мамакаева, 1-59, ц. 50 к. Издательство Чечнациздата, 1932 г. *Письмен-*

- ность и революция. Сборник I. Издание ВЦК НА Москва-Ленинград. Стр 214-220.
- Соттаев, А. 1972. Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка. *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 88- 92.
- Социалистик Татарстан*, 1989, 29 июнь.
- Сталин, И. 1931. О национальном вопросе и национальной культуре (Из политотчета и заключительного слова т. Сталина на XVI партъезде.) *Культура и письменность Востока*. Книга VII – VIII, И Всесоюзного Центрального Комитета Нового Алфавита при президиуме ЦИК СССР. Москва, 5-13-бетлар
- Сталин. 1950. Тилшуносликдаги марксизм ҳақида. *"Қизил Ўзбекистон"*, 1950, 21 июн.
- Стенографический отчет 1927. Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года*. Москва 1927.
- Суразакова, Н., Тыбыкова, А., Чумакаева, М. Алтайский язык. К вопросу об усовершенствовании письменности. *Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР*. Москва, 1982, стр. 37-41.
- Сухотин, А. 1932. Спор об унификации алфавитов. *Революция и письменность*. № 1-2(12-13). Москва. 95-103.
- Тезисы методологического сектора НИЯЗ. 1932. Принципы унификации алфавитов. *Революция и письменность*. 1-2(11-12). Москва. 91-95.
- Тукан, Б. 1972. Письменность гагаузского языка. *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, 59-65.
- Тыбыкова, А. 1972. Об усовершенствовании и унификации алфавита алтайского языка. *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 41-48.
- Усмонов, М. 1926. Туркиёт қурултойида алифбо масаласи. *"Маориф ва ўқитувчи"*, Тошкент, № 3.
- Хабичев, М. 1982. Языки народов Карачаева-Черкесский АО. Алфавиты и орфографии языков народов Карачаево-Черкесской АО. *Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР*. Москва, стр. 97-106.
- Хаков, В. 1992. Мәстәкылыккә ярдәмгә – латин әлифбасы. *Татар иле*. № 1.
- Хансуваров, И. 1932. *Латинизация – орудие Ленинской национальной политики*. Москва.
- Хашимов, А. 1933. "Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии". *Революция и письменность* 1(16): 36-42. Москва.
- Худойбердиев, Ж. 2002. "Биринчи туркийшунослар қурултойининг

чақирилиши ҳақида". *ЎзМУ хабарлари*. 2. Тошкент.

Худойбердиев, Ж. 2002а. В.В.Радлов тўғараги ва латин ёзувига асосланган туркий алифбо лойиҳаси. *Ўзбек филологияси масалалари*. Тошкент.

Ҳошим, О. 1933. Ўзбек янги адабий тили ва унинг имлоси ҳақида. *"Қизил Ўзбекистон"*, 14 июн.

Чанков, Д. 1972. "Создание и усовершенствование хакасского алфавита". *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. Москва, стр. 183-188.

Чобан-Заде, Б. 1928. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов. *Культура и письменность Востока*. Книга III-я. Баку. 18-43.

Чўбанзада, Б. 1930. Бирлашган алифбени яхшилаш масаласи. *"Аланга"* 1930, № 3, 3-4-бет

Чўпонзода. 1928. "Алифбе бирлиги. Сингармонизм ва фонетика масалалари". *"Қизил Ўзбекистон" газетаси*, 1928 йил 18 январ.

Шаҳри Казан, 1992, 3 декабрь.

Юдахин, К. 1928. "Водил қишлоғи лаҳжаси ҳақида бир неча сўз". *Маориф ва ўқутғучи*" 7-сон. 48-50.

Юдахин, К. 1929. "Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка". *Культура и письменность Востока*. Книга IV. 1929. стр. 62-68.

Юсупов, К. 1979. *Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ва ёзув масаласи*. Тошкент.

Яковлев, Н. 1924. Задачи Института Востоковедения на Союзном Востоке. *Новый Восток*. 5: 459. Москва.

Яковлев, Н. 1925. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР. *Новый Восток*. Москва, № 10-11, стр. 236-242.

Яковлев, Н. 1930. За латинизацию русского алфавита. *Культура и письменность Востока*. Книга VI. Издание В.Ц.К. Н.Т.А. Баку. стр. 27-43.

Discussion of synharmonism in Turkic languages at the First Turkology Congress

Jura Khudoyberdiev¹

Abstract

Following the Russian invasion, the Turkic languages underwent a sequence of control measures, first by the tsarist authorities and subsequently by the Bolshevik regime. A deliberate effort was made to modify these languages, encompassing alterations in pronunciation, alphabets, spelling, lexicon, and linguistic conventions. Notably, these studies magnified the distinctions between these languages while disregarding their shared characteristics. To delve into one aspect of this matter, this article scrutinized the discussions surrounding the phenomenon of synharmonism in Turkic languages during the inaugural Congress of Turkology held in Baku in 1926. The perspectives articulated by Bakir Choponzoda, Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimi, and Usmanov were examined. The findings revealed that there was a concerted endeavor to eliminate synharmonism from Turkic languages during the First Congress of Turkology.

Key words: *First Congress of Turkology, synharmonism, vowel sounds, Bakir Choponzoda, Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimi, Usmanov.*

References

- Arnold J. Toynbe. 1929. The Adoption of the Latin in Turkey and in the Turkish States members of the U.S.S.R. (1918-28). *Surey of international Affairs*. 1928. London.
- Bayramov, R. 2013. *Bakir Çobanzadə və əlifba məsələsi. "Bakir Çobanzadə və Türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları*. 31 may 2013-cü il. Bakı. 64-70.
- Bakir Çobanzadə – 125. 2018. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları.
- Birinci Turkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş. 2016. Muasir turkologiya: dunən, bu gun və sabah (problemlər və perspektivlər)*. Respublika elmi konfransinin materiallari. 28 dekabr 2016-cı il "Elm və təhsil" Bakı.
- Bocon, E.E. 1966. *Central Asians Under Russian Rule*. New York, 1966.
- Castagne, J. 1926. Le Congres de Turkologie de Bokou, en Mars 1926. *Revue devonde Musulman, LXIII, ler trimester*. 1926. Paris.
- Castagne, J. 1927. *Latinisation de l'Alpabet Turk dans les Republiques*

¹Jura O. Khudoyberdiev – head teacher, Alisher Navoi' Tashkent state University of Uzbek language and literature.

E-mail: jxudayberdi@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5362-0356

For citation: Khudoyberdiyev, J.O. 2023. "Discussion of synharmonism in Turkic languages at the First Turkology Congress". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 26 –69.

Turko-Tatares de i' U.R.S.S. Revue des Etudes Islamiques. 1927. Cahier III, Paris.

Ctalin I. 1925. *Sharq xalqlari dorilfununining siyosiy vazifalari.* Moskva.

Ctalin I. 1951. *Milliy masala va leninizm. Meshkov, Kovalchuk va boshqa o'rtoqlarga javob.* Toshkent.

Əzizov, E. 2018. *Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında. Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları.* Bakı. 19-22.

Henze, Paul, 1957. B. Alphabet Changes in Soviet Central Asian and Communist China. *Royal Central Asian Journal.* XLIV. S. 124-136.

Henze, Paul. 1956. Politics and Alphabets in inner Asia. *Royal Central Asian Journal.* XLIII. S. 29-51.

Hudayberdiyev, J. 2022. Özbək edebî dilinde ses uyumunun yok edilişi. *O'zbekiston: til va madaniyat.* 4(1)-son, 38-50-betlar.

Hudoyberdiyev, C. 1998. Özbəçədə ses uyumunun yok edilişi. *Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi.* Ankara. 5. 433-443.

Kenan, A. 2001. *Kırlımlı Bekir Sıdkı Çobanzade (dilciligi ve Edebiyat Araştırmacılığı)* Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları: 791.

Kısakürek, N.F. 1992. *Moskof.* Ankara. Büyük doğu.

Məmmədov, E. 2018. Bəkir Çobanzadə və ümumtürk əlifbasi məsələsi. *Bəkir Çobanzadə – 125. «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları.* Bakı. 5-7.

Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər) 2016. Respublika elmi konfransının materialları 28 dekabr 2016-cı il. Bakı: "Elm və təhsil". 486 b

Şimşir, B. 1991. *Azərbaycan'da Türk Alfabesi tarihçe.* Ankara. Musabay V. 1959. Idil-Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovvetleştirilmesi ve Ruslaştırılması. *Dergi*, № 15.

Şimşir, B. 1992. *Türk Yazı Devrimi.* Ankara.

Til-imlo. 1932. *Til-imlo konferensiyasi materiallari. 1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adbiblar konferensiyasining to'la hisobi,* Tashkent.

Xakof, W. 1993. *Telen belgan il acar. Latin grafikasnda uqu ham jazu kunek-mələre. Tatarstan xalq məğərifə ministrılg tarafnnan xupland.* Qazan: Məğərif, 62 b.

Xudoyberdiyev, J. 2022. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarili-shi. *O'zbekiston: til va madaniyat.* № 4. 38-63.

Xudoyberdiyev, J. 2023. Qatag'on qilingan tovushlar qismati, *"Ma rifat" gazetasi,* 1-mart, № 9(9438).

Alaverdov, K. 1933. Plan raboty nauchnogo soveta. *Revolysiya i pismennost.* № 1-2(11-12). Moskva. 1932. 99-109.

Aliev, U. 1932. Na straje generalnoy linii parti na fronte latinizatsii. *Revolysiya i pismennost.* № 1-2(12-13). Moskva. 6-14.

Alfavit oktyabrya. 1934. Moskva-Leningrad.

- Ardashirov, Ж. 1992. Telebez yashasen disäk... Shähri Kazan, 20 noyabr.
- Bagdanova, M. 1930. Lotin asosida tuzilgan o'zbek loyihalarining tarixiga bir qarash. "Alanga", № 2. Toshkent.
- Bammatov, Z. 1972. K voprosu o pismennosti kumykskogo yazika *Voprosi sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. Moskva, str. 108-117.
- Biishev, A. 1972. O bashkirskom alfavite. V kn.: *Voprosi sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. Moskva, str. 49-58
- V.S. 1926. Pervyy Vsesoyuzniy tyurkologicheskiy s'ezd. *Novyy Vostok*. Moskva, № 12, 334-341.
- Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. 1972. Moskva.
- Grande, B. 1932. Yeshë ob unifikatsii alfavitov. *Revolyusiya i pismennost*. № 4-5(14-15). Moskva. 160-169.
- Grande, B. 1933. O sokraçenii nekotorykh bukv v ryade tyurkskix alfavitov. *Pismennost i revolyusiya*. Sbornik I. Moskva-Leningrad. 137-141.
- Dmitriev, I. (Keld). 1932. Reforma ili revolyusiya v stroitelstve alfavitov SSSR. *Revolyusiya i pismennost*. № 1-2(11-12). Moskva. 89-91.
- Donidze, I. 1972. Shorskiy alfavit. V kn.: *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. Moskva, str. 20-207.
- Jirkov, L. 1925. reforme alfavitov vostochnix narodnostey. *Novyy Vostok*. Moskva, № 10-11, str. 223-235.
- Jirkov, L. 1926. Osnovy postroeniya alfavita vostochnyx narodnostey. V kn.: *Pervyy Vsesoyuzniy tyurkologicheskiy s'ezd. 26 fevralya - 5 marta 1926 g. (Stenograficheskiy otchet)*. Baku, str. 231-238.
- Zäkiev, M. 1992. Tellär urtak, xäreflär dä urtak bulsin. *Tatarstan xäbärläre*. 11 gып.
- Zäkiev, M.1990. "Yaңalif"ne torғызу yуlyнда. *Sotsialistik Tatarstan*, 23 noyabr.
- Ibrohimov, T. O'zbek tilining birlashgan imlosi proekti to'g'risida ba'zi mulohazalar. *Qizil O'zbekiston*. 26 may.
- Inomov, R. 1926. Lotin alifbosi uchun kurash. "Maorif va o'qituvchi", Toshkent, 3.
- Istalin I. 1930. *Milliy masladagi qingg'ayishlar bilan kurashuv to'g'risida* (o'rtoq Istalinning V.K.P(b) XVI-nchi qurultoyida qilg'on ma'ruzasi va so'zlagan oxirg'i so'zidan 1930 yil, iyun 27).
- Karimullin, A. 1991. Tatarskiy alfavit: obratno k latinitse. *Komsomoles Tatarii*. 24 may.
- Kərimullin, Ə. 1991. Yazuыбыз һәм grafikabyз. *Məgarif*. № 7, 31-33.
- Kərimullin, Ə. 1997. *Tel – millätneң sakчысы*. Kazan. Tatarstan kitap nəshriyati. 1997.
- Kononov, A. *Tyurkskaya filologiya v SSSR 1917-1967*. Moskva, 1968.
- Kultura i pismennost Vostoka*. 1930. Kniga VI. Izdanie V.S.K. H.T.A. Baku.
- Kurbatov, X. 1967. *Tatar teleneң alfavit һәм orfografiya tarixы*. Kazan.
- Levin, I. 1931. Materialы k politike sarizma v oblasti pismennosti,, inorodsev". *Kultura i pismennost Vostoka*. Kniga IV. Izdanie V.S.K. H.T.A. Baku. Str. 3-18.

- Lunacharskiy, A. 1930. Latinizatsiya russkoy pismennosti. Materialy po voprosu o latinizatsii russkoy pismennosti. *Kultura i pismennost Vostoka*. Kniga VI. Izdanie V.S.K. H.T.A. Baku. str. 20-26.
- Materialy po voprosu o latinizatsii russkoy pismennosti. *Kultura i pismennost Vostoka*. Kniga VI. Izdanie V.S.K. H.T.A. Baku—1930.
- Миңnullин, Ж. 1991. Latin əlifbası. *Kazan utları*, № 2, 185-187.
- Mongush, D. 1972. Tuvinskiy alfavit i yego sovershenstvovaniya. V kn.: *Voprosi sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazыkov SSSR*. Moskva, str. 140-148
- Musaev, K. 1965. *Alfavity yazыkov narodov SSSR*. Moskva.
- Novyy Vostok*. 1924. Moskva, № 6 str. 509.
- Opыt sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazыkov narodov SSSR*. 1982. Moskva.
- Pervyy Vsesoyuznyy tyurkologicheskiy s'ezd*. 1926. 26 fevralya - 5 marta 1926 g. (Stenograficheskiy otchet). Baku 1926.
- Petrov, N. 1972. Alfavit yakutskogo yazыka. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazыkov SSSR*. Moskva, str. 208-224.
- Petrov, N. 1982. Chuvashskiy yazыk. U sovershenstvovanie alfavita i orfografii... *Opыt sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazыkov narodov SSSR*. Moskva, str. 92-96.
- Ramazon, Q. 1933. "O'zbek tilining birlashgan imlosi". *Qizil O'zbekiston*. 18 may.
- Serdyuchenko, G. 1933. Chechenskiy nauchno-issledovatel'skiy institut natsionalnogo kulturi. A.G.Matsiev. Tushko-chechenskiy-russkiy slovar s predisloviem. M.Mamakaeva, str. 1-59, s. 50 k. Izdatel'stvo Chechnatsizdata, 1932 g. *Pismennost i revolyusiya*. Sbornik I. Izdanie VSK NA Moskva-Leningrad. Str 214-220.
- Sottaev, A. 1972. Puti sovershenstvovaniya i unifikatsii alfavita karachaevo-balkarskogo yazыka. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazыkov SSSR*. Moskva, str. 88- 92.
- Sotsialistik Tatarstan*, 1989, 29 iyun.
- Stalin, I. 1931. O natsionalnom voprose i natsionalnoy kulture (Iz politotcheta i zaklyuchitel'nogo slova t. Stalina na XVI part'sezde.) *Kultura i pismennost Vostoka*. Kniga VII – VIII, I Vsesoyuznogo Sentralnogo Komiteta Novogo Alfavita pri prezidiume SIK SSSR. Moskva, 5-13-betlar
- Stalin. 1950. Tilshunoslikdagi marksizm haqida. "*Qizil O'zbekiston*", 1950, 21 iyun.
- Stenograficheskiy otchet 1927*. *Stenograficheskiy otchet pervogo plenuma Vsesoyuznogo sentralnogo komiteta novogo tyurkskogo alfavita, zasedavshego v Baku ot 3-go do 7-go iyunya 1927 goda*. Moskva 1927.
- Surazakova, N., Тыбыкова, A., Chumakaeva, M. Altayskiy yazыk. K voprosu ob usovershenstvovanii pismennosti. *Opit sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazыkov narodov SSSR*. Moskva, 1982, str. 37-41.
- Suxotin, A. 1932. Spor ob unifikatsii alfavitov. *Revolysiya i pismennost*. №

- 1-2(12-13). Moskva. 95-103.
- Tezisiy metodologicheskogo sektora NIYaZ. 1932. Printsipy unifikatsii alfavitov. *Revolyusiya i pismennost*. № 1-2(11-12). Moskva. 91-95.
- Tukan, B. 1972. Pismennost gagauzskogo yazyka. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. Moskva, str. 59-65.
- Тыбыкова, А. 1972. Ob usovershenstvovanii i unifikatsii alfavita altayskogo yazyka. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. Moskva, str. 41-48.
- Usmonov, M. 1926. Turkiyot qurultoyida alifbo masalasi. *“Maorif va o‘qituvchi”*, Toshkent, № 3.
- Xabichev, M. 1982. Yazyki narodov Karachaeva-Cherkeskiy AO. Alfavitы i orfografii yazikov narodov Karachaevo-Cherkeskoy AO. *Опыт sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazikov narodov SSSR*. Moskva, str. 97-106.
- Xakov, V. 1992. Məstəkıylkkə yardəmgə – latin əlifbası. *Tatar ile*. № 1.
- Xansuvarov, I. 1932. *Latinizatsiya – orudie Leninskoy natsionalnoy politiki*. Moskva.
- Xashimov, A. 1933. “Новыı uzbekskiy literaturnyy yazyk i nekotorye voprosi yego orfografii”. *Revolyusiya i pismennost* 1(16): 36-42. Moskva.
- Xudoyberdiev, J. 2002. Birinchi turkiyshunoslar qurultoyining chaqirilishi haqida. *O‘zMU xabarlari*. 2. Toshkent.
- Xudoyberdiev, J. 2002a. V.V.Radlov to‘garagi va lotin yozuviga asoslangan turkiy alifbo loyihasi. *O‘zbek filologiyasi masalalari*. Toshkent.
- Hoshim, O. 1933. O‘zbek yangi adabiy tili va uning imlosi haqida. *“Qizil O‘zbekiston”*, 14 iyun.
- Chankov, D. 1972. Sozdanie i usovershenstvovanie xakasskogo alfavita. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskix yazikov SSSR*. Moskva, str. 183-188.
- Choban-Zade, B. 1928. Itogi unifikatsii alfavitov tyurko-tatarskix narodov. *Kultura i pismennost Vostoka*. Kniga III-ya. Baku. 18-43.
- Cho‘banzada, B. 1930. Birlashgan alifbeni yaxshilash masalasi. *“Alanga”* 1930, № 3, 3-4-bet
- Cho‘ponzoda. 1928. Alifbe birligi. Singarmonizm va fonetika masalalari. *“Qizil O‘zbekiston” gazetasi*, 1928 yil 18 yanvar.
- Shəhri Kazan*, 1992, 3 dekabr.
- Yudaxin, K. 1928. Vodil qishlog‘i lahjasi haqida bir necha so‘z. *“Maorif va o‘qutg‘uchi”*, 7-son. 48-50.
- Yudaxin, K. 1929. Materiali k voprosu o zvukovom sostave chagatayskogo yazika. *Kultura i pismennost Vostoka*. Kniga IV. 1929. str. 62-68.
- Yusupov, K. 1979. *O‘zbek adabiy tilining taraqqiyoti va yozuv masalasi*. Toshkent.
- Yakovlev, N. 1924. Zadachi Instituta Vostokovedeniya na Soyuznom Vostoke. *Noviy Vostok*. 5: 459. Moskva.
- Yakovlev, N. 1925. Problemi natsionalnoy pismennosti vostochnix narodov SSSR. *Noviy Vostok*. Moskva, № 10-11, str. 236-242.
- Yakovlev, N. 1930. Za latinizatsiyu russkogo alfavita. *Kultura i pismennost Vostoka. Kniga VI*. Izdanie V.S.K. H.T.A. Baku. str. 27-43.

Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlarini kognitiv-semantik aspektda tadqiq etish

Dilafruz Xudoyqulova¹

Abstrakt

Maqolada farmatsevtika terminlarining eng qadimgi tushunchalar sifatida til sohiblarining bilimi, tajribasi, tafakkuri, idroki bilan bog'liqligi yoritilgan. Farmatsevtika terminlari, xususan, ingliz va o'zbek tilidagi dori nomlarini tadqiq qilishda kognitiv-semantik aspektda yondashish til sohiblarining tibbiy bilim, ko'nikma, malakalarini tahlil qilishda, tafakkuri, idrok darajasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. Farmatsevtika terminlari lingvistik-filologik aspektda tadqiq etilgani, monografik plandagi kognitiv-semantik tahlilni amalga oshirish zarurati va dolzarbligi qayd etilgan.

Ingliz tilidagi farmatsevtika terminlarining lug'atlarda va korpuslarda, o'zbek tili dori noomlarining qomusiy olimlar asarlarida, tarixiy-badiiy manbalarda, lug'atlarda jamlangani, farmatsevtika terminlari hajmi jihatidan o'zbek tili keng imkoniyatlarga ega ekanligi aytib o'tilgan. Ingliz va o'zbek tili farmatsevtika terminlari tadqiqiga doir taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *farmakogniziya, farmakologiya, farmatsevtika, dori nomlari, dorivor ashyo, dorivor giyoh, tibbiy soha, tibbiy termin, o'z qatlam, o'zlashgan qatlam, qomusiy manba, korpus, parallel korpus, tezaurus.*

Kirish

Dunyo xalqlari yer yuzining turli qismlarida, har xil ijtimoiy-siyosiy muhitda hayot kechiradilar. Kishilik jamiyatidagi dunyoqarash madaniy munosabatlar, mental ong makon va zamon xususiyatlari uyg'unligida shakllangan hamda takomillashib bormoqda. Bu xususiyatlar tashqi omil hisoblanib, deyarli barcha sohalar terminologiyasida o'z ifodasini topgan.

Kishilik taraqqiyotining ilk davrlaridan, ong, madaniyat,

¹Xudoyqulova Dilafruz Kabildjanovna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Toshkent Farmatsevtika instituti.

E-pochta: khudoyqulova-1982@mail.ru

ORCID ID: 0009-0005-1937-5237

Iqtibos uchun: Xudoyqulova, D. 2023. "Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlarini kognitiv-semantik aspektda tadqiq etish". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 70–82.

til shakllangan bosqichlaridan beri qo'llanib kelayotgan tushunchalardan biri tibbiy terminlardir. Tibbiy terminlar shu fanda keng qo'llanadigan tushunchalar bo'lib, sohaning taraqqiyot darajasini ko'rsatib beradi. Tibbiy terminologiyaning asosini farmatsevtika terminlari tashkil etadi.

Dori nomlari qadimdan mavjud bo'lib, kishilarning salomatlik ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan. Kasallik, ko'rinishlari, belgilari qayd etilgan dastlabki davrlardayoq uning davosini topishga harakat qilingan. O'sha davr ijtimoiy turmush tarzi, xalq dunyoqarashi, e'tiqodidan chekinilgan holda davolash choralari, usullari izlab topilgan. Dorishunoslik tarixini kasallikka e'tibor berilgan dastlabki davrlardan boshlangan, deyish to'g'ri bo'ladi.

Farmatsevtikaga oid tushunchalar kasallikni bartaraf etish uchun amalga oshirilgan sa'y-harakatlar natijasida shakllandi. Dori nomlari ingliz va o'zbek xalqlarining ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti davomida yuzaga kelib, rivojlanib bordi. Xalqning farmakognitiv bilimi, tafakkuri, idrok darajasi asosida farmatsevtik tushunchalar tizimi shakllandi. Dori nomlarida xalqning tabobat borasidagi kuzatishlari, tajribasi, bilimi o'z ifodasini topgan. Shu bois farmatsevtika terminlarini kognitiv-semantik jihatdan tahlil qilish soha taraqqiyotini belgilashda, termin va til sohibi o'rtasidagi aloqadorlikni yoritishda, davo choralari takomillashtirishda muhim o'rin tutadi.

Farmatsevtika terminlarining o'rganilishi

Jahon tilshunosligida farmatsevtika terminlari turli aspektlarda tadqiq etilgan. Farmatsevtika terminlari terminologiya tizimi, termin va boshqa lug'aviy birliklar farqi yoritilgan izlanishlarda, biologiya terminlariga oid tadqiqotlarda, tibbiy terminlar tadqiq qilingan ishlarda tahlil etilgan [Velichkova 2006, 165; Oznigin 2010, 152; Xusanov 1982, 188; Qosimov 1982, 156; Mirahmedova 2010; Abdulxairova 2021].

Bevosita farmatsevtika terminlariga bag'ishlangan tadqiqotlarni quyidagi semantik guruhlarga ajratdik:

1. Muayyan manba asosida olib borilgan tadqiqotlar. Farmatsevtikaga oid bir qator tadqiqotlar manbalar asosida olib borilgan. Masalan, M.N.Chernyavskiy Gippokrat asarlarida qayd etilgan farmatsevtika terminologiyasini tadqiq qildi [Chernyavskiy 1996, 186]. A.Saidnomanov tadqiqotlarida ham manbalarga murojaat qilingan. Tadqiqotchi o'zbek tilidagi tibbiyotga oid lug'atlar va ularning bir-biridan farqli jihatlari haqida to'xtalib o'tgan

[Saidnomanov 2020, 32-34].

2. Bir til doirasidagi tadqiqotlar. Farmatsevtika terminlari bir til doirasida o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlar ikki yo'nalishga ajratildi: sinxron va diaxron aspektdagi tadqiqotlar. A.Qosimov hozirgi o'zbek tilidagi farmatsevtika terminlariga oid izlanish olib bordi [Qosimov 1982, 156]. Y.B.Neyfax nemis tilidagi farmatsevtika terminologiyasini sinxron aspektda o'rgangan [Neyfax 1996].

3. Bir necha til doirasidagi tadqiqotlar. Bu guruhdagi tadqiqotlar qiyosiy va chog'ishtirma aspektdagi tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Farmatsevtika terminlari chog'ishtirma aspektda o'rganilgan. Turli tizimga mansub tillardagi farmatsevtika terminlarining leksikografik, funksional-semantik xususiyatlari tadqiq etilgan [Xudoyqulova, 2022]. Bu tipdagi tadqiqotlar, asosan, ikki yoki uch tilni qiyoslash, chog'ishtirish asosida amalga oshirilmoqda.

4. Metodika yo'nalishidagi tadqiqotlar. Bir qator tadqiqotlar farmatsevtika terminlarini o'rgatishga bag'ishlangan. M.Israilova farmatsevtika terminlarini lotin tilini o'qitish jarayonida tibbiyot oliy ta'lim muassasasi talabalarini intellektual-madaniy rivojlantirishning didaktik asoslarini takomillashtirish masalalarini yoritish negizida o'rgandi. Ishda lotin tili va tibbiy terminologiya, dori nomlarining intellektual-madaniy rivojlanishdagi o'rni masalalariga e'tibor qaratilgan [Israilova, 2018]. G.Yaxshiboyeva farmatsevtika terminlarini o'rgatishda o'qish va yozish malakalarini rivojlantirishning zamonaviy metodlariga bag'ishlangan tadqiqotini yaratdi. Tadqiqotda farmatsevtika terminlarining derivatsion tizimi, affiksial, morfemik-morfologik, semantik, funksional-semantik va sintaktik usullardagi yasallish xususiyatlari yoritilgan. Terminlar tarjimasini bilan bog'liq masalalar, farmatsevtika terminlari lug'atlarining qayta nashrlari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan [Yaxshiboyeva 2023].

Farmatsevtika terminlariga bag'ishlangan tadqiqotlar, asosan, lingvistik-nazariy, metodologik aspektda olib borilgan. Mazkur ishlarda farmatsevtik terminlarining kognitiv-semantik xususiyatlariga deyarli e'tibor qaratilmagan. Tadqiqotlar mavzusidan kelib chiqqan holda bunday maqsadning qo'yilishiga zarurat tug'ilmagan. Dori nomlarining kognitiv-semantik xususiyatlari monografik planda tadqiqot predmeti sifatida belgilanmagan.

Farmatsevtika terminlarining kognitiv-semantik xususiyatlari

Farmatsevtika tushunchalari har bir xalqning davolash nazariyasi, usullari, vositalarining mahsullari o'laroq yuzaga keldi. Xususan, ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlari ekstralingvistik va intralingvistik omillar asosidagi taraqqiyot xususiyatlarini namoyon etadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlari bu ikki madaniyatda tibbiy sohaning taraqqiyot darajasini namoyon etish bilan bir qatorda xalqlarning dunyoqarashi, milliy-madaniy munosabatlaridagi umumiy hamda farqli belgilarni aks ettiradi.

Farmatsevtika terminlarini, dastavval, ikki guruhga ajratish mumkin: tabiiy dorivor ashyolar; sun'iy dorilar. Xalqning mental tafakkuri tabiiy dorivor ashyolar nomida nisbatan aniqroq ko'rinishda namoyon bo'ladi. Dori vositalarini umumlashtirib nomlovchi terminlar, ayrim dori nomlarida ingliz va o'zbek tillarida o'xshash belgilar kuzatiladi: masalan, *herbal products / tabiiy mahsulotlar. Herbal medicines* – tabiiy dori vositalarining ingliz tilidagi nomlanishi. *Herbal medicines / products* – o'simlikka bog'liq dori vositalari, mahsulotlari nomlaridir.

Arsenis / margimush terminlarida ingliz va o'zbek xalqlarining doriga bo'lgan umumiy bahosi o'z ifodasini topgan. *Arsenis* yunoncha so'z bo'lib, "o'tkir" degan ma'noni anglatadi. Mendeleyev davriy sistemasining V guruhiga mansub, 33-tartib raqamida joylashgan kimyoviy element, margimush yoki mish'yak, o'tkir metalloid. *Margimush* xalq idrokida presuppozitsiya asosida "sichqonni ham o'ldiradigan darajada o'tkir" ma'nosini anglatadi. *Margimush* forsha-tojikcha so'z "sichqon o'limi; sichqon o'ldiruvchi" ma'nolarini bildiradi. 1.To'q kulrang kristal, ba'zan amorf holdagi mo'rt, qattiq metall. 2. Shu moddadan tayyorlangan preparat (tibbiyot va texnikada ishlatiladi) [O'TIL, II,144]. Margimushning ruscha nomi mish'yak ham forsha-tojikcha asosning ma'nosiga muvofiq keladi. Dori nomi denotatni ifodalashdan tashqari ingliz va o'zbek tili sohiblarining dori kuchi, quvvatiga bergan bahosini ham ifoda etadi.

Ingliz tilidagi ba'zi dori nomlari bajaradigan funksiyasiga ko'ra nomlangan. Masalan, *expectorant* – balg'am ko'chiruvchi, shamollashga qarshi vosita, termin "ko'krakdan chiqib ketish" degan lug'aviy ma'noni anglatadi.

O'zbek tilidagi *čurni* surgi dorisi funksional - semantik xususiyatiga ko'ra nomlangan. Ammo bu dori nomi hozirda kam

ishlatiladi. Mumtoz manbalarda faol qo'llangan.

Clove / qalampirmunchoq (gvozdika). *Clove* – indoneziyadagi daraxt, slavus – “nina, tirnoq” ma’nosidagi so’zdan kelib chiqqan. Inglizlar dorivor o’simlikning ninasimon o’tkir uchlariga asoslanib nomlagan bo’lsa, o’zbeklar dorivor o’simlik mevasining shakli, ta’mi (qalampir) va quritib, ipga tiziladigan (munchoq) holatiga ko’ra nomlagan.

Kognitiv-semantik tahlil tishunoslikda o’z usullariga ega. Metaforik ma’noda til sohiblarining mental tafakkuri va lisoniy ong tahlili hamda bahosi aks etadi. L.Lakoff va M.Jonsonlarning konseptual modellariga ko’ra metaforik ko’chish bir konseptual maydondan ikkinchiga o’tishni ta’minlaydigan kognitiv operatsiyani amalga oshirish vositasi hisoblanadi. Bunda ikkita kognitiv maydon – manba maydoni (source domain) va maqsad maydoni (target domain) ishtirok etadi. Farmatsevtika terminlari konseptual metafora manba maydonini maqsad maydoniga moslashtirish orqali yuzaga keladi:

TAQINCHOQ → O’SIMLIK	
<i>manba maydoni</i>	<i>maqsad maydoni</i>
QALAMPIRMUNCHOQ	DORIVOR O’SIMLIK
TAQINCHOQ	
TIZMASI	

Ingliz va o’zbek tillaridagi farq dorivor o’simlik nomlarida ham kuzatiladi. Dorivor o’simlik nomlarining yuzaga kelishida ko’chish hodisalari muhim o’rin tutadi. Ko’chish, o’xshatish hodisalarida ingliz va o’zbek xalqining farqli dunyoqarashi va baho munosabatlari namoyon bo’ladi. Masalan, *bistort / ilonsimon toron*. Bistort “ikki marta qayrilgan” degan ma’noni bildiradi, o’simlik ildizi qayrilgan shaklga ega bo’lgani uchun shu nom bilan atalgan. O’zbek tilida dorivor o’simlik unga o’xshash shakldagi zoonim bilan ifodalangan.

Shifobaxsh giyohlar nomi ham xalq tafakkuri bilan bog’liq. *Fennel flower qora sedananing* inglizcha nomi bo’lib, “somon gul” degan lug’aviy ma’noni ifodalaydi. Ingliz madaniyatida dorivor o’simlik gulining maydaligi, ingichka, nozikligi e’tiborga olingan bo’lsa, o’zbek tilida ko’rinish, rang belgisi asosiy e’tiborda bo’lgan.

Horse-tail / qirqbo’g’im. Horse-tail “otning dumiga o’xshash” ma’nosini ifodalaydi. Ingliz xalqi o’simlikni hayvon tana a’zosiga o’xshashligiga ko’ra nomlagan. O’zbek xalqi o’simlikning ko’p bo’g’imdan iborat ko’rinishiga asoslanib nomlagan. Ingliz tilidagi terminning kognitiv sxemasi quyidagicha:

HAYVON — O'SIMLIK

manba maydoni maqsad maydoni

HORSE-TAIL DORIVOR GIYOH

HAYVON TANA

QISMINING KO'RINISHI

Inglizcha *HORSE* “hayvon” konseptining kognitiv maydoniga kiradi. Hayvon kognitiv maydoni manba sohasi sifatida o'simlik maydoniga maqsad sohasi sifatida moslashtirilgan. O'zaro moslik asosida *horse-tail* “dorivor giyoh” konseptining maqsad maydonida o'z o'rniga ega bo'ladi.

Hozirgi ingliz va o'zbek tillaridagi dori nomlarida o'zlashma qatlam ko'p miqdorni tashkil etadi. Ingliz tilida grekcha, yunoncha, lotincha so'zlar farmatsevtika terminlariga asos bo'lsa, o'zbek tilida grekcha, yunoncha, lotincha o'zlashmalardan tashqari arabcha, forsha-tojikcha o'zlashmalar ko'p uchraydi. O'z qatlamga oid farmatsevtika terminlari qadimgi, tarixiy manbalarda faol kuzatiladi.

Ingliz va o'zbek tilidagi farmatsevtika terminlari turli manbalarda jamlangan. Ingliz tilidagi dori nomlari lug'atlarda, ingliz tili milliy korpuslarida o'z ifodasini topgan. O'zbek tilidagi dori nomlari qomusiy olimlar asarlarida, tarixiy-badiiy manbalarda, tarixiy va zamonaviy lug'atlarda jamlangan. Qomusiy olimlar yaratgan asarlar va tarixiy-badiiy yodgorliklardagi dori nomlari xalq turmush tajribasi, tibbiy dunyoqarashi, bilimini jamlagan muhim manbalar hisoblanadi. Qomusiy olimlarning asarlari nafaqat turkiy tillar yoki o'zbek tili, balki dunyoning qadimda rivojlangan tillariga oid farmatsevtika tushunchalarini jamlagani bilan ham e'tiborga molikdir.

Farmatsevtika terminlarining asosiy manbalari

Tibbiy tushunchalarning izohiga doir qadimgi manbalar sifatida Abu Ali Ibn Sinoning “Tib qonunlari” [Abu Ali Ibn Sino, 1992], Abu Bakr Ar-Roziy [Abu Bakr Ar-Roziy, 1994] asarlari tilga olinadi. Xususan, Ibn Sinoning dorishunoslikka qo'shgan hissasi nihoyatda salmoqlikdir. U taklif etgan dorilar asrlar davomida keng ishlatilib keldi va hozir ham ularning ko'pi o'z qiymatini yo'qotgan emas [Suyunov 2023, 23].

Qomusiy olimlarning tibbiyotga oid asarlarida kasallik turlari, belgilari, davolash jarayoni, turlari, vositalari haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

“Tib qonunlari” farmatsevtika terminlari aks etgan birlamchi manba hisoblanadi. Unda IX–X asrlarda faol qo'llangan dori

nomlari o'z ifodasini topgan: *šalīsa (shaliso)* – umumiy holatni yaxshilashga qaratilgan dori [Abu Ali Ibn Sino 1992, 29]; *taryaq (taryoq)* – zaharlanishga qarshi murakkab tarkibli dori [Abu Ali Ibn Sino 1992, 234]. *Mitridus* – murakkab tarkibli dori, yaratuvchisining nomi bilan atalgan [Abu Ali Ibn Sino 1992, 235].

Abu Rayhon Beruniy 1048-yilda dorivor o'simliklar, hayvonlar, ma'danlar tavsifiga bag'ishlangan "Saydana" asarini yozdi. "Saydana"da dorivor moddalarning bir necha tillardagi nomlari keltirilgan. Bu asarning lingvistik qiymati shundaki, unda bir tushunchani ifodalovchi bir necha so'z, modda nomining xalq tilidagi, shevalardagi variantlari keltirilgan [Nurmonov 2002, 15].

"Saydana" asarini yozish uchun muallif yoshligidan dunyoning turli mintaqalarida ko'rgan va yozib olgan ma'lumotlari asosida dorivor moddalarni jamlagan. O'zigacha bo'lgan olimlarning dorivor moddalar haqidagi fikrlarini ham asos sifatida to'plagan. Dunyoning mashhur olimlari asarlarida uchragan dorivor moddalar nomini umumlashtirgan. Ba'zi dori vositalarini bevosita shaxslar og'zidan yozib olganini o'zi qayd etadi [Beruniy 1974, 17].

"Saydana" besh bobdan iborat asar bo'lib, har bir dori nomi aohida paragrafta izohlangan.

1-bobda "Saydana" va uning mazmun-mohiyati yoritilgan. "Saydana"ning hozirgi farmakogniziya sohasiga teng keladigan xususiyatlari tavsiflangan.

2-bobda dori nomlarini sodda va murakkabga ajratilgan. *Aqoqir* so'zini Beruniy sodda dorilar jamlanmasi uchun qo'llagan. Bobda hindlarning davo usullari, xususan, zahar bilan davolash tartibi haqida ma'lumot berilgan.

3-bobda dori vositalarining bir-biri o'rnida qo'llanishi haqida muhim qaydlar keltirilgan. Mazkur bobda Beruniy greklarning tibbiyotdagi yutug'ini alohida ta'kidlaydi. Sharq xalqlaridan esa hindlarning tibbiyot borasidagi faolligini qayd etadi. Shu o'rinda hindlar bilan bo'lgan madaniy munosabatlar haqida so'z yuritadi.

4-bobda Beruniy fors va arab tillari haqida mulohaza bildiradi. Fors tilini badiiyat tili sifatida, arab tilini ilm-fan sifatida qayd etadi. Dorishunoslik taraqqiyotida ham arab tilining ifodalash imkoniyatini ko'radi. O'z navbatida, arab tilining murakkabligini, boshqa tildagi dori nomlarini aks ettirishda muammolarga sabab bo'lishini qayd etadi.

5-bobda o'simliklarning grekcha nomi bilan bog'liq fikr-mulohazalar aks etgan. "Saydana" asarini yozishda tayanilgan

manbalar qayd etilgan [Abu Rayhon Beruniy 1974, 17].

Asar so'ngida "Saydana"dagi dori nomlarining alfavit tartibidagi izohi keltirilgan. Masalan, yog' ko'rinishidagi dori vositalari *duxn* deb keltirgan. Olim dorivor yog'larning turi ko'pligini, har biri alohida xususiyatga egaligini qayd etgan. Balzam yog'ining issiq va ikkinchi darajada quruqligini yozgan. Kleshevin yog'ining ikkinchi darajadagi issiqligi va birinchi darajadagi quruqligi, erituvchi kuchga egaligini qayd etgan. Galenning sholg'om urug'i va kleshevin yog'i teng kuchga ega ekanligi, faqat sholg'om urug'i yog'ining kleshevin yog'idan issiqroq ekanligini aytgani haqida ma'lumot keltirilgan. Foydasiga ko'ra hech bir yog' sholg'om urug'i yog'ichalik eski zaytun yog'iga yaqin emasligini ta'kidlaydi. Shuning uchun zaytun yog'ini topish mushkul bo'lgan hollarda sholg'om urug'i yog'idan foydalanishlarini qayd etgan [Beruniy 1974, 463].

Dori nomlari mumtoz tarixiy-badiiy matndagi, lug'atlardagi tibbiy terminlar orasida asosiy semantik guruhni tashqil etadi.

DTS (Qadimgi turkiy lug'at)da quyidagi dori nomlari uchraydi: *ot* – "dori" (DTS, 373), *urayun* – "hind dorilaridan birining nomi, qaynoq sharbat" (DTS, 614), *xasni* "Hindistondan keltiriladigan dori", *ötrüm* – "surgi dori" (DLT, I, 131), *ipwi* "davolashda qo'llanadigan hindcha dori (DLT, I, 148), *mitridus* – dori qorishmasi nomi (DTS, 338), *ma'zun* – "dori aralashmasi" (DTS, 339); *darman* – "dori" (DTS, 159), *tirjaq* – "hayvon va hasharotlar zahriga qarshi dori" (DTS, 563).

"Qutadg'u bilig"da quyidagi terminlar qayd etilgan: *ögüt* "za'faronga bir necha xil ashyolar qo'shib tayyorlanadigan dori", *guvariş*, *ma'žun* dorivor giyohlardan tayyorlanadigan dori nomlarini ifoda etgan; *güvariş* (guvorish) – ovqat hazm qiladigan dori; *teränbin* "bo'shatuvchi, tozalovchi dori" (QBN, 5885). *Teränbin* (tarangbin) – yaproqda paydo bo'ladigan shira,urgi dori sifatida foydalanilgan. *Sikanjabin* "sirka murabbo"ni anglatgan [Xolmurodova 2019, 17-78].

"Boburnoma"da qayd etilgan dori hamda dorivor giyoh nomlari: *basit* – "qizdiruvchi dori" (BAL, 15); *mus'hil* – "surgi dori" (BAL, 88), *mustahil* a. "yengillatuvchi, suradigan, yuvib ketadigan, me'dani tozalaydigan" dori (NAL, 424), *adviya* – "davolar, dorilar" (BAL, 6), *yabruhus-sanam* "mehrigiyoh" "mandragora" (TRS, 228). *qulan quyrug'i*, *ko'k shiboq* "birgalikda qo'llanganda jonzoatlarni karaxt holga keltiradigan o't": *murch* "tropik o'simlik va uning ziravor sifatida ishlatiladigan dumaloq mevasi, urug'i" (O'TIL, I, 482); "qora qalampir" (TRS, 241), *buxor* "bug", "bug'lanish"

(TRS, 86), *aqoqir* "shifobaxsh o'simlik ildizi" (BAL, 12): *doruyi kor*, *marham* "malham"; "dorivor qorishma, "dorivor maz" (TRS, 217), *simob* f. "dori sifatida iste'mol qilingan aralashma"; *rtut* (TRS, 358), *jullob* "gulob, gul suvi (shirasi) bilan asal yoki shakarni aralashtirib tayyorlangan sharbat" (NAL, 235), *ma'jun* a. tinchlantiruvchi sifatida iste'mol qilingan, "dorivor qorishma"; *ma'zun* "lekarstvennaya smes" (DTS, 339); *gili maxtum*; *taryoqi foruq* – ziddi zahar [Xolmanova 2021, 145].

Farmatsevtika terminlarining tarixiy manablardagi, lug'atlardagi ko'rinishlari ilmiy tadqiqotlarda tahlil qilingan.

Xulosa

1. Ingliz va o'zbek tillari farmakognoziyasi o'z taraqqiyot yo'li, tarixiy rivojlanish bosqichlari, tarixiy, zamonaviy manbalariga ega. Har ikki tildagi farmatsevtika terminlari hozirgi zamon terminologiya tizimida sohaning asosiy tushunchaviy-terminologik apparati sifatida axborot berishga xizmat qiladi. Shuning barobarida dori nomlari ingliz va o'zbek xalqlarining tibbiy dunyoqarashi, bilimi, tafakkuri, dorishunoslikdagi ko'nikma, malakalari haqida ma'lumot beruvchi lingvokognitiv axborot manbayi hamdir. Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlarining universal va unikal belgilari, lingvokognitiv xususiyatlari, til sohibining tafakkuri, idroki bilan bog'liq jihatlarini monografik tadqiqotlarda tizimli ravishda aniqlanadi.

2. Farmatsevtika yo'nalishdagi tadqiqotlar, asosan, lingvistik aspektda amalga oshirilgan izlanishlar bo'lib, dori nomlarini struktur-semantik, grammatik-morfologik, funksional jihatdan tavsiflashga qaratilgan. Dori nomlarining til sohibi tafakkuri, bahosi bilan bog'liq xususiyatlarini tahlil qilish ingliz va o'zbek farmatsevtika terminlari tadqiqidagi dolzarb vazifalardan biridir. Ingliz-o'zbek farmatsevtika terminlarining kognitiv-semantik tahlili til sohiblarining tibbiy bilimi, tafakkuri, kuzatish va tajribalari asosidagi umumiy va farqli belgilarni ajratishda muhim o'rin tutadi. Shu bilan bir qatorda kasallikni davolash usullari, vositalari, davo choralari haqida ham qo'shimcha bilim berishga xizmat qiladi.

3. Ingliz tili farmatsevtika terminlari tarixiy va zamonaviy lug'atlarda jamlangan. Ingliz tilining milliy korpuslari, WorNet tezaurusi farmatsevtika terminlari jamlangan asosiy ma'lumotlar bazasi hisoblanadi. Bu jihatdan ingliz tili farmatsevtikaga oid tadqiqotlar uchun qulay imkoniyatlarga ega.

4. O'zbek tilidagi dori nomlari qomusiy olimlar asarlarida, tarixiy-badiiy manbalarda, tarixiy-zamonaviy lug'atlarda aks etgan bo'lib, xalqning farmakogniziyaga doir qarashlarini o'zida jamlagan. Qomusiy olimlarning tibbiyotga, farmakogniziyaga doir asarlari dunyo miqyosidagi farmatsevtika terminlari haqida ma'lumot beruvchi muhim manbalar hisoblanadi. Bu asarlarda eng qadimgi muolaja usullari, dori nomlari, mashhur tabiblarning ko'rsatmalari, fikr-mulohazalari o'z ifodasini topgan. Bu manbalar dori nomlarining bir necha tillardagi muqobili keltirilgani bilan alohida qiymatga egadir. Dori nomlarining mahalliy shevalarda ifodalanish shaklining keltirilishi, dori nomlari asosida sheva so'zlarining jamlangani ham bu asarlarning lingvistik qiymati tengsiz ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda o'zbek tilida farmatsevtika terminlarining miqdor jihatdan ko'pligini ta'minlaydi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlariga oid quyidagilarni tavsiya etamiz:

1. Ingliz va o'zbek tillaridagi farmatsevtika terminlarini kognitiv-semantik aspektida tahlil qilishda ingliz tilidagi mavjud dori nomlarining statistikasini aniqlash, o'z va o'zlashgan qatlam so'zlari nisbatini belgilash, o'zbek tilidagi dori nomlariga munosabatini tahlil qilish har ikki tildagi dori nomlarini tizimlashtirish imkonini beradi.

2. O'zbek tilining qomusiy, tarixiy-badiiy manbalaridagi dori nomlarini jamlash, ma'lumotlar bazasini shakllantirish, milliy korpus, parallel korpus, tezaruruslarning lingvistik ta'minotini yaratish o'zbek tilining nufuzi va mavqeyini oshirishdagi muhim qadamlardan biri hisoblanadi.

3. Qomusiy manbalardagi dori nomlarini tizimlashtirish, ingliz tilidagi va xalqaro farmatsevtika tizimidagi nomini aniqlash, etimologik xususiyatlarini yoritish va tahlil qilish farmatsevtika asoslarini tushuntirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

- Abdulxairova, F. 2021. *O'zbek tilida tibbiyot atamalarining metaforik manzarasi*. Filol. fan. fals. dok. (PhD) ... diss. Toshkent.
- Abu Ali ibn Sino. 1992. *Tib qonunlari*. V kitob. Toshkent.
- Abu Bakr Ar-Roziy. 1994. *Kasalliklar tarixi*. Toshkent: Xalq merosi.
- Abu Rayhon Beruniy. 1974. *Tanlangan asarlar*. Kitab as-saydana fit-tibbi. Фармакогнизия в медицине. IV. Toshkent: Fan.
- Величкова, С.М. 2006. *Структурно-семантические особенности медицинской терминологии в сфере стоматологии (на материале русского и немецкого языков)*. Дисс. канд. филол. наук. Москва.

- Israilova, M. 2018. *Lotin tilini o'qitish jarayonida tibbiyot oliy ta'lim muassasasi talabalarini intellektual-madaniy rivojlantirishning didaktik asoslarini takomillashtirish*. Ped. fan....fals. dok.(PhD) diss. avtoref. Toshkent.
- Yaxshiboyeva, G. 2023. *Farmatsevtikaga oid terminlarni o'rgatishda o'qish va yozish malakalarini rivojlantirishning zamonaviy metodlari*. Ped. fan... fals. dok. (PhD) avtoref. Toshkent.
- Касымов, А. 1982. *Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке*. Ташкент.
- Mirahmedova, Z. 2010. *O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari*. Toshkent: Fan.
- Нейфах, Б. 1996. *О немецкой фармацевтической терминологии*. Дисс. канд. филол. наук. Казан.
- Nurmonov, A. 2002. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. Toshkent: O'zbekiston.
- Ознигин, М.В. 2010. *Роль метафоры в структурировании и функционировании терминологии*. Дисс.... канд. филол. наук. Саратов.
- Saidnomanov, A. 2020. "Tibbiyot terminologiyasi haqida". *Izlanish samaralari*, 2: 32-34. O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.
- Suyunov, B. 2023. *Tibbiy terminlar semantikasi va tezaurusi*. Filol. fan. dok. ...diss. Toshkent.
- Xolmanova, Z. 2021. *"Boburnoma" – til qomusi*. Toshkent: Akademnashr.
- Xolmuradova, M. 2019. *"Qutadg'u bilig" leksikasi*. Filol.fan....fals. dok. (PhD) diss. Toshkent.
- Xudoyqulova, D. 2022. *Farmatsevtik terminlarning leksikografik va funksional-semantik tadqiqi (ingliz, rus, o'zbek tillari misolida)*. Buxoro.
- Хусанов, А. 1982. *Названия болезней и их симптомов в узбекском языке*. Дисс. канд. филол. наук. Тошкент.
- Чернявский, М.Н. 1996. *О состоянии древнегреческой фармацевтической терминологии по трудам Гиппократы*. дисс. канд. филол.наук. Москва.

Shartli qisqartmalar

- БАЛ – Назарова Х. 1972. *Захириддин Муҳаммад Бобур асарларининг изоҳли луғати*. Тошкент.
- ДТС– *Древнетюркский словарь*. Ленинград.
- НАЛ – *Навоий асарлари луғати*. 1972. Порсо Шамсиев таҳрири остида. Тошкент.
- ТРС – *Таджикско-русский словарь*. 1954. Под редак. М. В. Рахими и Л. В. Успенской. Москва: Гос. изд. ин. и нац. Словарей.
- ЎТИЛ – *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. 2006. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. I –680 б.; II– 672 б.

The topicality of the research of pharmaceutical terms in English and Uzbek in cognitive-semantic aspects

Dlafruz Khudoyqulova¹

Abstract

The article describes the connection of pharmaceutical terms as the oldest concepts with the knowledge, experience, thinking, and perception of the speakers. It is noted that the cognitive-semantic approach to the research of pharmaceutical terms, in particular, the names of drugs in English and Uzbek, is of great importance in the analysis of the medical knowledge, skills, and abilities of native speakers, and in illuminating the level of thinking and perception. It is noted that pharmaceutical terms have been researched in the linguistic-philological aspect, the need and relevance of a monographic cognitive-semantic analysis.

It was mentioned that English pharmaceutical terms are collected in dictionaries and corpora, Uzbek drug names are collected in encyclopedic works of scientists, historical and artistic sources, dictionaries, Uzbek language has wide possibilities in terms of the volume of pharmaceutical terms.

Proposals and recommendations on the research of English and Uzbek pharmaceutical terms are given.

Key words: *pharmacognosy, pharmacology, pharmaceuticals, drug names, medicinal substances, medicinal drugs, medical field, medical term, own layer, mastered layer, encyclopedic resource, corpus, parallel corpus, thesaurus.*

References

- Abdulxairova, F. 2021. *O'zbek tilida tibbiyot atamalarining metaforik manzarasi*. Filol. fan. fals. dok. (PhD) ... diss. Toshkent.
- Abu Ali ibn Sino. 1992. *Tib qonunlari*. V kitob. Toshkent.
- Abu Bakr Ar-Roziy. 1994. *Kasalliklar tarixi*. Toshkent: Xalq merosi.
- Abu Rayhon Beruniy. 1974. *Tanlangan asarlar*. Kitab as-saydana fit-tibbi. Farmakogniziya v meditsine. IV. Toshkent: Fan.
- Velichkova, S.M. 2006. *Strukturno-semanticheskie osobennosti meditsinskoy*

¹ Dlafruz K. Khudoyqulova – Doctor of Philosophy in Philology (PhD), Associate Professor, Tashkent Pharmaceutical institute.

E-mail: khudoyqulova-1982@mail.ru

ORCID ID: 0009-0005-1937-5237

For citation: Khudoyqulova, D. 2023. "The topicality of the research of pharmaceutical terms in English and Uzbek in cognitive-semantic aspects". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 70–82.

terminologii v sfere stomatologii (na materiale russkogo i netseskogo yazikov). Diss. kand. filol. nauk. Moskva.

- Israilova, M. 2018. *Lotin tilini o'qitish jarayonida tibbiyot oliy ta'lim muassasasi talabalarini intellektual-madaniy rivojlantirishning didaktik asoslarini takomillashtirish.* Ped. fan....fals. dok.(PhD) diss. avtoref. Toshkent.
- Yaxshiboyeva, G. 2023. *Farmatsevtikaga oid terminlarni o'rgatishda o'qish va yozish malakalarini rivojlantirishning zamonaviy metodlari.* Ped. fan... fals. dok. (PhD) avtoref. Toshkent.
- Касымов, А. 1982. *Farmasevticheskaya terminologiya v sovremennom uzbekskom yazыke.* Tashkent.
- Mirahmedova, Z. 2010. *O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari.* Toshkent: Fan.
- Neyfax, B. 1996. *O nemesskoy farmasevticheskoy terminologii.* Diss. kand. filol. nauk. Kazan.
- Nurmonov, A. 2002. *O'zbek tilshunosligi tarixi.* Toshkent: O'zbekiston.
- Oznigin, M.V. 2010. *Rol metafori v strukturirovanii i funkcionirovanii terminologii.* Diss.... kand. filol. nauk. Saratov.
- Saidnomanov, A. 2020. "Tibbiyot terminologiyasi haqida". *Izlanish samaralari*, 2: 32-34. O'zFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.
- Suyunov, B. 2023. *Tibbiy terminlar semantikasi va tezaursi.* Filol. fan. dok. ...diss. Toshkent.
- Xolmanova, Z. 2021. *"Boburnoma" – til qomusi.* Toshkent: Akademnashr.
- Xolmuradova, M. 2019. *"Qutadg'u bilig" leksikasi.* Filol.fan....fals. dok. (PhD) diss. Toshkent.
- Xudoyqulova, D. 2022. *Farmatsevtik terminlarning leksikografik va funksional-semantik tadqiqi (ingliz, rus, o'zbek tillari misolida).* Buxoro.
- Xusanov, A. 1982. *Nazvaniya bolezney i ix simptomov v uzbekskom yazыke.* Diss. kand. filol. nauk. Toshkent.
- Chernyavskiy, M.N. 1996. *O sostoyanii drevnegrecheskoy farmasevticheskoy terminologii po trudam Gippokrata.* diss. kand. filol.nauk. Moskva.

Abbreviations

- BAL – Nazarova X. 1972. *Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarining izohli lug'ati.* Toshkent.
- DTS– *Drevnetyurkskiy slovar.* Leningrad.
- NAL – *Navoiy asarlari lug'ati.* 1972. Porso Shamsiev tahriri ostida. Toshkent.
- TRS – *Tadjiksko-russkiy slovar.* 1954. Pod redak. M. V. Raximi i L. V. Uspenskoy. Moskva: Gos. izd. in. i nas. Slovarye.
- O'TIL – *O'zbek tilining izohli lug'ati.* 2006. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. I –680 b.; II– 672 b.

O'zbek tili diplomatik terminlarining semantik tasnifi

Sanjar Mavlyanov¹

Abstrakt

Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida erishilgan natijalarni yanada to'ldirish, takomillashtirish maqsadida o'zbek tili diplomatik terminlarining semantik tasniflari yoritilgan. Diplomatik terminlarning mazmunini anglash, ularning semantik maydonini yetarlicha baholay olish, diplomatik faoliyat jarayonida ulardan o'z o'rnida foydalanish diplomatik ishlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, jahon diplomatiyasi til birliklaridan kelib chiqib o'zbek diplomatik terminlarining izohli lug'atlarini shakllantirish, ulardan foydalangan holda semantik tasniflarini takomillashtirilgan tartibda ishlab chiqishimiz diplomatiyada qo'llanuvchi har bir terminning semantik doirasini aniq belgilashga, mazmun ko'lamini yetarlicha anglashga zamin yaratishi hamda diplomatlarning samarali ish faoliyatida muhim rol o'ynayishi tahlilga tortilgan. Ushbu maqolada o'zbek tili diplomatik terminlarning mazmun-mundarijasiga ko'ra 16 turdagi semantik tasniflari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *diplomatik termin, leksema, semantik tasnif, diplomatiya tili, diplomatik nutq.*

Kirish

Dunyoda mamlakatlar paydo bo'lib, rivojlanib, jahon xaritasida o'z o'rniga ega bo'lib borar ekan, bu jarayonda o'lkaning ichki masalalarini yechish bilan birga tashqi muammolarni ham birdek hal etib borishi zarur. Ichki munosabatlarda davlat va jamiyat, davlat va shaxs, ular bilan bog'liq qator masalalar bartaraf etiladigan bo'lsa, qo'shni mamlakatlar bilan har tomonlama hamkorlik qilish, jahonning boshqa mintaqa davlatlari bilan turli jabhalarda kelishuvlarga erishish, ayniqsa, hozirgi sivilizatsiya, globallashuv davrida har qanday mamlakat bilan hayotning qaysidir jabhasida davlatlararo munosabatlarga kirishish, ma'lum bir respublikaning kelajakdagi rivojiga katta ta'sir o'tkazmoqda. Bu

¹Mavlyanov Sanjar Djambulovich – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: movlanovsanjar13@gmail.com

ORCID ID : 0000-0002-4705-7165

Iqtibos uchun: Mavlyanov, S.D. 2023. "O'zbek tili diplomatik terminlarining semantik tasnifi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 83–101.

jarayonlarda esa diplomatik aloqalarning rivojlanganligi, davlatning tashqi siyosatdagi pozitsiyasi, tashqi ishlarni menejerizatsiya qilishdagi faolligi, tashqi aloqalarni o'rnatishdagi mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyoda ilk mamlakatlarning shakllanishidan boshlab hozirgi kun davlatlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish faol diplomatiyani tashkil etib kelgan. Har bir davrning xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'yishni taqozo etuvchi masalalari bo'lib kelgan. Ammo bugungi kunga kelib bunday masalalar oldingi davr muammolaridan bir necha karra ko'paydi va bu xalqaro munosabatlarning faol tashkillashtirilishini talab qilmoqda. Bugungi diplomatik munosabatlar xalqaro aloqada o'ta ehtiyotkorlik, ziyraklik, sinchikovlik, ishbilarmonlik, e'tiborlilik va hushyorlikni talab qilmoqda. Ayniqsa, davlat tashqi siyosatida faoliyat yurituvchi diplomatlar qayd etilgan jihatlarni o'zida mujassamlashtira bilishi zarur. Bunda esa avvalambor tildan foydalanish, diplomatiyada qanday til imkoniyatlarini nutqda voqelantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda diplomat bir necha tilni bilishi, o'z ona tili va tashqi aloqalarda qo'llovchi til imkoniyatlarini yetarlicha his eta olishi, asosiysi esa diplomatik faoliyatda keng qo'llanuvchi til birliklarining semantik mohiyatini to'la anglab yetishi zarur. Jahon tilshunosligida diplomatiya tili, diplomatik nutq, diplomatik terminlar va ularning mazmun-mundarijasini yoritishga qaratilgan tadqiqotlar yetarlicha. Jahon tilshunosligidagi diplomatiya tiliga oid, diplomatik terminologiyaga bag'ishlangan izlanishlarda keltirilgan diplomatiya terminlarining mavzui tasnifini quyidagi guruhlarga birlashtirishimiz mumkin:

1. Diplomatik hujjatlarning nomi: *ishonch yorlig'i*, *og'zaki nota*, *shaxsiy eslatma*, *memorandum* va boshqalar. Ushbu terminlarning ma'noviy jihatiga e'tibor qaratamiz:

Ishonch yorlig'i ma'lum bir "shaxsning muayyan davlat lavozimida diplomatik vakil etib tayinlanganligini tasdiqlovchi hukumat hujjati" [Громыко 1984, 145].

Shaxsiy eslatma xat shaklidagi "diplomatik yozishmalar hujjati" [Громыко 1984, 209].

Memorandum har qanday masala bo'yicha "hukumatning nuqtayi nazarini ifodalovchi diplomatik hujjat" [Громыко 1984, 222].

2. Diplomatik faoliyatni amalga oshiruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning nomlari: *diplomatik agent*, *elchi*, *attashe*, *konsul* va boshqalar.

Diplomatik agent hozirgi xalqaro amaliyotda "davlatning

diplomatik vakillari (elchilar, vakillar, muvaqqat ishlar vakili) hamda elchixonalar va vakolatxonalar diplomatik xodimlarining umumiy nomi sifatida qo'llaniladi" [Громыко 1984, 327].

Elchi 1961-yilgi "Diplomatik munosabatlar to'g'risida"gi Vena konvensiyasida mustahkamlangan, qabul qilingan va zamonaviy xalqaro tasniflash huquqiga muvofiq, 1-darajali diplomatik missiya rahbari; "davlat rahbari huzurida akkreditatsiyadan o'tkazilgan shaxs".

Attashe "diplomatik xodimning lavozimi" yoki unvoni.

3. Xalqaro huquq sohasidagi harakatlarning nomlari: *xalqaro yig'ilish o'tkazish, dalillar keltirish, qurollarni cheklash va qisqartirish, rasmiy shaxslar tashrifi*.

4. Harbiy harakatlar yoki jangovar harakatlar xavfi bilan bog'liq voqeliklarning nomlari:

Harbiy ishg'ol (lot. *Occupatio*) "bir davlat qurolli kuchlari tomonidan boshqa davlat hududini (yoki uning bir qismini) vaqtincha bosib olish va bosib olingan hududda harbiy boshqaruv hokimiyatining o'rnatilishi" [Громыко 1984, 298]. Bu qonuniy yoki noqonuniy bo'lishi mumkin. Harbiy ishg'ol doim ham bosib olingan hudud ustidan suverenitetni bosib oluvchi davlatga o'tkazishga olib kelmaydi.

Agressiya qilmaslik – quroldan foydalanmaslik. Yuqori qurolli kuchlarga ega davlatning boshqa mamlakatga qarshi birinchi bo'lib qurol qo'llamasligi. Xalqaro huquqning asosiy tamoyillaridan biri "xalqaro munosabatlarda kuch ishlatmaslik tamoyilidir".

Harbiy jinoyatchilar urush jinoyatlarini sodir etganlikda, ya'ni "urush qonunlari va odatlarini buzganlikda aybdor deb topilgan shaxslardir". Bugungi kundagi xalqaro huquq jinoiy javobgarlik tamoyilini tan oladi.

5. Davlat mustaqilligi bilan bog'liq voqeliklarning nomlari:

Davlat hududi "ma'lum bir davlat chegaralarining davomi va uning suvereniteti ostida joylashgan Yer shari yuzasining bir qismi". Tarkibiga ko'ra, davlat hududi quruqlik, suv va havo zonalariga bo'linadi.

Hududiy suvlar qirg'oqbo'yi davlatlarining quruqlik yoki ichki suvlariga tutashgan zonolari hisoblanadi.

Davlat bayrog'i davlat suverenitetining ramzidir.

Davlat suvereniteti bu davlatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarining o'z hududidagi to'liqligi. "Suverenitet davlatning ajralmas xususiyatlaridan biridir". Ta'kidlash joiz-

ki, xalqaro normalarda mustasno holatlar ham mavjud [Громыко 1984, 437].

6. Xalqaro huquq voqeliklarining nomlari:

Xalqaro tranzit (lot. Transitas – o'tish) xalqaro tranzit hududi orqali o'tish. "Chet el fuqarolarining, shuningdek, chet el yuklari, bagajlari, transport vositalari, pochta jo'natmalari, tranzit davlat hududidan o'tish yo'li uning chegaralaridan tashqarida boshlanadigan va tugaydigan to'liq yo'nalishning faqat bir qismidir" [Громыко 1984, 498].

Demetalizatsiya bu "ma'lum bir hududning xalqaro huquqiy rejimi" bo'lib, u tinchlik davrida harbiy maqsadlarda foydalanishni taqiqlaydi;

Depozitariy (lot. depositutu – depozitga qo'yilgan narsa) "xalqaro ko'p tomonlama shartnomaning va unga tegishli barcha hujjatlarning (bayonotlar, izohlar, hujjatlar) asl nusxalarini saqlaydigan bir yoki bir nechta davlatlar, xalqaro tashkilot yoki bunday tashkilotning bosh ma'muriy xodimi". Ratifikatsiya, qabul qilish, qo'shilish, denonsatsiya to'g'risidagi hujjatlar va boshqalar qayd etilgan hujjat toifalaridandir.

Rad etish (fran. désavouer – rad etish, ma'qullamaganlik) "xalqaro huquqda davlat yoki hukumat boshlig'i tomonidan diplomatik vakilning o'z vakolatlarini oshirib yuborishi munosabati bilan qilgan xatti-harakatlarini rad etish".

7. Xalqaro tashkilotlarning nomlari:

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) SSSR va Gitlarga qarshi koalitsiyaning boshqa yetakchi a'zolari tashabbusi bilan suveren davlatlarning sa'y-harakatlarini ixtiyoriy ravishda birlashtirish asosida tuzilgan xalqaro tashkilot.

Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti (NATO). Ushbu tashkilot jahondagi eng yirik harbiy-siyosiy ittifoq" [Громыко 1984, 123].

Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT) xavfsizlik masalalari bilan shug'ullanuvchi dunyodagi eng yirik mintaqaviy tashkilot. U Shimoliy Amerika, Yevropa va Markaziy Osiyoda joylashgan 56 ta davlatni birlashtiradi.

Tadqiqotimiz obyekti bo'lgan diplomatik terminlarni mavzuiy guruhlariga ajratish, har bir mavzuiy guruhning lingvistik tabiatini ochib berish *diplomatiya, kunsullik, tashqi aloqa* semalari asosida birlashuvchi terminlarning mohiyatini chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi. Soha terminlarining semantik tabiati, funksional xususiyatlarini aniqlash va baholashda mavzuiy

guruhlarga ajratib tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ammo o'zbek tilshunosligida qayd etilgan jihatlar bo'yicha aytish mumkinki, haligacha yetarlicha tadqiqot ishlari mavjud emas. Biz tadqiqotimiz mohiyatiga ko'ra diplomatik til birliklari, diplomatik terminlarning mazmun-mundariyasi, semantik maydoni, qo'llanish mohiyatini e'tiborga olgan holda o'zbek tili diplomatik terminlarining semantik tasnifini quyidagicha aks ettirishni joiz deb bildik:

1. Diplomatik harakatlarni ifodalovchi terminlar.

Diplomatik harakatlarni ifodalovchi terminlar tashqi siyosatda, tashqi ishlarda, diplomatik xizmatlar ko'rsatishda va konsullik ishlarida amal qiladigan birliklar bo'lib, ularda diplomatik harakatlarning muayyan mazmuni, mohiyati aks etadi. Bunday terminlarda asosan faoliyat, harakat semalari ustunlik qilib, diplomatik faoliyatlar yuklatilgan vakillar tomonidan davlat yoki shaxs manfaatlari uchun qilingan harakatlar namoyon bo'ladi va ko'p hollarda jarayon hamda unga bog'liq tushunchalar ifodalanadi. Diplomatik harakatlarni ifodalovchi terminlar sirasiga: *diplomatiya, diplomatik, bekor qilmoq, hadya qilmoq, inqiroz, noqonuniy, bosim, vakillik, holat, diplomatik til, strategik, muzokara, vakolatlar* kabilar kiradi.

Xususan, bunday terminlar sirasiga kiruvchi **diplomatiya** (grek. *diploma* – to'plamoq, yig'moq)" terminiga to'xtalsak: bu termin diplomatik faoliyatlarni tashkil etuvchi birlik sifatida namoyon bo'lib, davlatning tashqi siyosatida amalga oshiriladigan harakatlari majmui, muzokaralar olib borish, mamlakatlar, millatlar orasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yish, aloqalarni ta'minlashga qaratilgan harakatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Diplomatiyaga oid manbalarda va lug'atlarda ushbu terminga quyidagicha izohlar keltirilgan: "Millatlar o'rtasidagi muzokaralar" [Shamsimuxamedov 2021, 55]. "Muzokaralar olib borish va xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni saqlab qolish san'ati va amaliyoti, dushmanlikni qo'zg'atmasdan davlat ishlarini hal qilish mahorati". "Davlatning tashqi siyosatini amalga oshirish, chet mamlakatlar bilan aloqa qilish sohasidagi faoliyati, noharbiy tadbirlar majmuidir. Diplomatiyaning asosiy vazifasi va mazmuni – davlatlar tomonidan tashqi siyosiy maqsadlarga diplomatik usul va vositalar bilan erishish" [Shamsimuxamedov 2021, 55].

2. Diplomatik qonunlar amaliyoti va hujjat yurituviga oid terminlar. Bunday terminlarda, asosan, qonunlar amaliyoti bilan bog'liq faoliyatlar aks etib, ularda qonuniy harakatlar, maqsadlar, amaliy faoliyatlar namoyon bo'ladi. Diplomatiyaga oid

qonunlar, tashqi ishlar faoliyati, xalqaro aloqalar, tashqi siyosatda amal qiladigan qonunlar va ularga bog'liq holda amalga oshiriladigan chora-tadbirlarni anglatuvchi tushunchalar aks etadi. Shu bilan bog'liq holda, hujjat yuritish faoliyati birliklari ham ushbu semantik maydonga kiruvchi terminlar mohiyatida namoyon bo'ladi. Jumladan; *diplomatik huquq, ilova, ishonchnoma, deklaratsiya, konvensiya, rioya qilmoq, protokol, qaror, bargon, buzilish, xalqaro huquq, diskriminatsiya (kamsitish), nota, shartnoma* singari diplomatiyaga xos birliklar shu guruhga mansub.

Ushbu guruhga kiritilgan **diplomatik huquq** tushunchasi mohiyatiga nazar solsak. Termin mohiyatida davlatning tashqi munosabatlarida rioya qilishi lozim bo'lgan me'yoriy tizimlari, xalqaro aloqalardagi majburiyatlari va burchlari belgilangan huquqiy-normativ jihatlar namoyon bo'ladi. **Diplomatik huquq** tushunchasiga manbalarda asosan quyidagicha ta'riflar keltirilganligini kuzatishimiz mumkin: "Tashqi aloqalardagi davlat organlari maqomi va vazifalariga tegishli xalqaro-huquqiy me'yorlar tizimidir (boshqacha qilib aytganda, davlatlararo munosabatlarni o'rnatish va amalga oshirishni muvofiqlashtiruvchi tartib)". "Diplomatik huquqqa diplomatik vakolatxonalar almashinuvi va ularning faoliyatlari natijasida paydo bo'ladigan davlatlararo aloqalarni tartibga soluvchi me'yorlar, bir davlatdan boshqa davlatga maxsus missiyalarning yuborilishi, davlatlar vakolatxonalarining xalqaro tashkilotlarda va xalqaro tashkilotlarning u yoki bu davlatlar hududlarida faoliyat ko'rsatishi, shuningdek, xalqaro tashkilotlar, ularning mansabdor xodimlari va xizmatchilarining immunitetlari va imtiyozlariga tegishli me'yorlarni hisobga olish kiradi" [Shamsimuxamedov 2021, 45].

3. Diplomatik hamkorlik va diplomatik qo'shilishni ifodalovchi terminlar. Ushbu guruhga kiritilgan leksik birliklar mohiyatida ma'lum bir manfaatlar kesimida hamkorlikni ifodalovchi tushunchalar ular bilan bog'liq ma'nolar, hamkorlikni aks ettiruvchi qonuniy asosga, qiymatga ega birliklar jamlanib, bunday hamkorlik davlat va xalq manfaatlari asosiga qurilib, diplomatik yo'l bilan xalqaro miqyosida amalga oshirilishi namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, ma'lum hamkorlik asosida xalqaro tashkilot, birlashma, tuzilma va uyushmalarga qo'shilish mazmuni bu toifaga kiruvchi terminlar semantik maydonida ko'zga tashlanadi. Ushbu guruhga: *kelishuv, hamkorlik, vositachilik, memorandum, sheriklik, qo'shilish, ittifoq, sulh, birlashtirish, pakt* kabi terminlarni kiritish mumkin.

Tasnifga kiritilgan **memorandum** (lot. *memorandum* – yod-

da tutish kerak bo'lgan narsa) terminiga e'tibor qarataylik: ushbu termin hujjatni ifodalab kelib, ushbu hujjat davlatning diplomatik hujjati hisoblanadi. Memorandumda masalaning huquqiy asoslari, faktlari yoritiladi. Shuningdek, memorandumda ma'lum bir masalada davlatning tutgan yo'li asoslanib, xalqaro miqyosidagi mohiyati bayon qilinib turli tahlillar keltirilishi mumkin.

4. Diplomatiyada do'stlik va dushmanlikni ifodalovchi terminlar. Har bir mamlakat jahon sahnida, xaritasida o'z o'rniga ega bo'lib borar ekan, u turli davlatlar bilan aloqa qilishga harakat qiladi. Bunda esa diplomatik faoliyat muhim rol o'ynaydi. Davlatlar o'z tashqi siyosatida dunyodagi barcha davlatlar bilan birdek munosabatda bo'la olmaydi. Mamlakatlar manfaatlari ham inson manfaatlarida bo'lganidek qaysidir nuqtada kesishsa, qaysidir jabhalarda qarama-qarshi oppozitsiyada bo'lib qolishi hech gap emas. Shu nuqtayi nazardan e'tibor qaratsak, xalqaro munosabatlarda mamlakatlar qator jabhalarda do'stona aloqalar o'rnatsa, ayrim ziddiyatli masalalarda dushmanona kafiyyatda bo'lishi ham mumkin. Shu jihatdan diplomatik til birliklari orasida do'slikni ifodalovchi leksik birliklar va Diplomatik faoliyatdagi kishilarning nutqida dushmanlik kafiyyatida qo'llanuvchi leksik birliklarni ajratish mumkin. Ularni birlashtirib yuqoridagi guruhda aks ettirish maqsadga muvofiq. Bunday terminlarga *ittifoqchi, dushman, xiyonat, ziddiyat, qarama-qarshilik, fitna, bo'ysunmaslik, do'stona bo'lmagan* kabi birliklarni kiritishimiz mumkin.

5. Diplomatik kasbiy terminlar. Jamiyatda mavjud soha, yo'nalish va kasblarning ma'lum atash nomlari, ularning ahamiyatiga qarab darajalari farqlanadi. Mamlakatlarda tashqi ishlarda, tashqi siyosatda faoliyat olib boruvchi diplomatlar orasida ham maxsus nomlanishlar, faoliyatiga qarab darajalanishlar shakllanib kelgan. Bular umumlashib diplomatik faoliyatni tashkil etadi. Diplomatiyada ham qadimdan maxsus terminlar shakllanib ular ma'lum doiralarda qo'llanib kelingan. Hozirda ham diplomatiyada maxsus kasbiy terminlar diplomatik til birliklarining katta qismini tashkil etadi. Ularda xizmat faoliyatiga qarab, sohadagi diplomatlar, elchilar va maslahatchilarning darajasi aks etadi. Shuningdek, faqatgina diplomatiyaga tegishli semantik maydonni ifodalovchi leksik birliklar ham ushbu qatorga kiradi. Diplomatik kasbiy terminlar sirasiga *maslahatchi, elchi, attashe, elchi muovini, favqulodda elchi, strateg, ekstraditsiya, diplomatik immunitet, diplomatik korpus, genotsid* singari terminlarni kiritishimiz mumkin.

6. Diplomatik ishlar yuritiluvchi joy nomlari, uchrashuv,

tadbirlarni ifodalovchi terminlar. Diplomatiك ishlar mamlakat tomonidan tashkil etilgan maxsus joylarda olib borilib ularda jismoniy, yuridik shaxslarga, turli tashkilot, birlashmalarga diplomatik xizmatlar ko'rsatilishi bilan bir qatorda mamlakatning tashqi ishlari bilan bog'liq faoliyatlari ham olib boriladi. Jumladan, davlatning xalqaro aloqalar o'rnatish, turli hamkorlik faoliyatlarini tashkil etish, boshqa mamlakatlar bilan tashqi siyosatda belgilangan tartibda munosabat o'rnatishga qaratilgan harakatlar. Yuqorida keltirilgan faoliyatlar bilan bog'liq terminlarni diplomatik ishlar yuritiluvchi joy nomlari bilan bog'liq birliklar sirasiga kiritishimiz mumkin. Shu bilan bir qatorda, diplomatik faoliyat jarayonida turli uchrashuvlar, tadbirlar tashkil etiladi. Bunday tadbir va uchrashuvlar, asosan, mamlakatlarning tashqi ishlar vazirliklari tomonidan uyushtirilib, unda mamlakatlar o'rtasidagi masalalarning ayrim tomonlari muhokama qilinishi, qarashlarning mos kelishi bilan bog'liq holda turli muammolar yechim topishi mumkin. Shuningdek, bunday tadbirlar bir necha mamlakatlar o'rtasida tashkilashtirilishi ham mumkin. Odatda, bunday uchrashuvlarda global yoki mintaqaviy masalalar qatnashchilarning e'tibor markazida bo'ladi. Davlatlararo diplomatik korpus vakillari uchrashuvlarida ikki va undan ortiq mamlakatlar diplomatik vakillari o'rtasida qatnashuvchi davlatlarga tegishli siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy masalalar ko'rilishi mumkin. Zamonaviy diplomatik uchrashuvlarda ikki va undan ortiq taraflarning biznes aloqalari ham muhokama qilinib, shu jarayonda davlatlarning biznes sinfiga kiruvchi vakillari tomonidan turli toifadagi shartnoma va bitimlar, kelishuvlarga erishiladi. Odatda bunday uchrashuv va tadbirlar natijasi o'laroq turli shartnomalar, kelishuvlar va bitimlar imzolanadi. Shu jarayonlarda qo'llanuvchi terminlar diplomatik uchrashuv va tadbirlarni ifodalovchi birliklar hisoblanadi. Bunday terminlarga *agentlik, arbitraj, konsullik, elchixona, bosh konsullik, liga, davlat tashriflari, konferensiya yoki kongress, sammit, blok, blokada* kabi birliklarni kiritish mumkin.

Keltirilgan guruhga kiruvchi **konsullik** terminining semantik tarkibiga e'tibor qaratsak. Konsullik bu ma'lum bir mamlakat tomonidan tayinlangan konsulning faoliyat olib boruvchi idorasi, konsullik vazifalarini bajarishga mo'ljallangan maxsus ish joyi. Konsullik idorasida konsullik xizmatlari olib boriladi. Diplomatiك terminlar tavsiflangan turli manbalarda konsullik termini quyidagicha izohlanadi: "Elchixona tarkibiga kiradigan, bu yerda sayohat qilayotgan yoki istiqomat qilayotgan fuqarolarini qo'llab-quvvatlash

va himoya qilish maqsadida boshqa millatning muhim shahrida bir xalq tomonidan tashkil etilgan ofis. Bundan tashqari, bu idoralarga konsullik vakili bo'lgan mamlakatga borishni istagan mamlakat fuqarolariga viza berish (agar kerak bo'lsa) kabi boshqa muhim vazifalarni bajarish yuklatilgan. Poytaxtda yoki boshqa jamoalarda bo'ladigan barcha konsulliklar ma'muriy jihatdan elchi va elchixona tasarrufida" [<https://diplomacy.state.gov/discover-diplomacy/diplomatic-dictionary/>].

7. Diplomatiyada tijoriy ish yurituvlariga oid atamalar. Zamonaviy jamiyatda insonlar o'rtasida qator sohalarda turli darajalarda munosababtlar o'rnatilib kelinmoqda. Bu esa xalqaro aloqalarda ham o'z aksini topmoqda. Hozirda diplomatik aloqalarda ko'plab iqtisodiy, moliyaviy hamkorlik ishlari olib borilmoqda. Bu, o'z navbatida, tijoriy faoliyatning sezilarli darajada jonlanishiga, oldingi davrlarga qaraganda yuksakroq bo'lishiga olib kelmoqda. Qadimgi davrlarda ham savdo-sotiq ishlari mamlakatlar o'rtasida turli ko'rinishlarda amalga oshirilib kelingan va bunday munosabatlarda shu faoliyat mazmunini ifodalovchi leksik birliklar qo'llanib kelingan. XXI asrga kelib mamlakatlar o'rtasida tashqi aloqalarni o'rnatish dolzarflik kasb etdi. Tashqi faoliyatda, mamlakatdan tashqarida tijoriy ishlarni olib borish ma'lum mezonlarga tayanib amalga oshirilmoqda. Bunday faoliyat turlari xalqaro aloqalar orqali tartibga solinmoqda. Bugungi kunda mamlakat tashqarisidagi tijoriy faoliyatda diplomatik munosabatlar muhim rol o'ynamoqda. Xususan, mamlakat ichki bozorida tanqis bo'lgan mahsulotlarni import qilish yoki o'lkada mamlakat ehtiyojlaridan ortiqcha bo'lgan mahsulotlarni turli mamlakatlar bilan kelishuv asosida eksport qilish xalqaro munosabatlarda jahonning boshqa davlatlari bilan tijoriy hamkorliklar o'rnatishni talab qilmoqda. Shuningdek, eksport va import ishlari boshqa manfaatli shartlar asosida olib borilishi ham mumkin. Globallashuv davrida tranzit hududlardan foydalanish, tijoriy maqsadlarda boshqa bir mamlakat hududini savdo mollari bilan kesib o'tish, boj to'lovlari, turli vositalar orqali pul o'tkazish, savdo mollari xavfsizligi va boshqa qator masalalar diplomatik aloqalarda tashqi ishlar vazirligi tomonidan nazorat qilinib, ushbu jihatlar diplomatik korpus vakillarining tashqi aloqalardagi faoliyati bilan tartibga solinadi. Bu jarayonda ham sivilizatsiya va sohalar integratsiyasi natijasida yangi terminlar shakllandi. *Almashish, boykot, vositachi, mijoz, embargo, tijorat, pul o'tkazmasi, erkin savdo, tarif, talab, tashqi savdo, tranzit, xalqaro tranzit* kabi terminlar diplomatiyada tijoriy faoliyat turlari va ularga bog'liq faoliyatlarni

ifodalovchi birliklar sifatida aks ettirilishi mumkin.

Ushbu guruhga kiruvchi terminlardan **embargo** leksik birligining semantik doirasiga e'tibor qaratsak. Embargo tushunchasi zamonaviy tijoriy faoliyatda savdo to'sig'ini o'rnatgan hukumat buyrug'i ma'nosini anglatadi va olib qo'yish, monelik qilish ma'nolarida ham qo'llanadi. **Embargo** ("ispan tilidan *embargo* hibsga olish, taqiqlash, *embargar* – olib qo'yish, embargo; to'sqinlik qilmoq, xalaqit bermoq, lot. *imbarricare* – monelik qilish, xalaqit qilish") tushunchalarini ifodalaydi. Manbalarda ushbu terminning 2 xil ma'noda ishlatilishi qayd etiladi. 1. "Davlat tomonidan mamlakatga boshqa mamlakatlarning tilla va xorijiy valyuta, ma'lum turdagi mahsulotlar – qurol-aslaha, zamonaviy texnologiya va boshqalar olib kirishi va olib chiqib ketishiga taqiq qo'yish". 2. "Davlat hokimiyati tomonidan o'z mamlakati bandargohlariga boshqa mamlakatlarga tegishli kemalarning kirishini va o'z portlaridan boshqa mamlakatlarda kemalarining chiqishini taqiqlashi; BMT yoki boshqa davlatlararo birlashma qaroriga ko'ra biror mamlakatga nisbatan BMT Nizomini buzgani yoki boshqa noo'rin xatti-harakatlari uchun repressiv chora sifatida savdoni qisman yoki to'la to'xtatish" [Shamsimuxamedov I.U. 2021, 153].

Tashqi faoliyat bilan bog'liq bo'lgan **tashqi savdo** terminining mazmun ko'lamida tegishli davlatda ishlab chiqarilgan tovarlarni oldi-sotdi qoidalarini bo'yicha boshqa mamlakatlarga eksport qilish (olib chiqish) va boshqa mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovarlarni tegishli davlatga import qilish (olib kirish) ma'nolari mujassamlashgan.

Diplomatiyada tijoriy ish yurituvlariga oid terminlar sirasiga kiritilgan **tranzit, xalqaro tranzit** tushunchasini quyidagicha tavsiflashimiz mumkin: Xalqaro bojxona tranziti – bu chet el tovarlarining davlatning bojxona hududi orqali davlatning bojxona hududiga kirish joyi va ushbu hududdan chiqib ketadigan joyi o'rtasidagi bojxona nazorati ostida bojxona to'lovlari va soliqlarni to'lamasdan, shuningdek, tovarlarga taqiqlar va iqtisodiy cheklavlarsiz olib o'tiladigan bojxona rejimi.

8. Diplomatiyada quruqlik va suvli hududlar, ularga bog'liq hodisalarni, obyektlarni ifodalovchi terminlar. Dunyo geografik xaritasida mamlakatlarning joylashuvi turlicha bo'lib ularning pozitsiyalari har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ayrim mamlakatlar ikkita davlat bilan chegaradosh bo'lsa, ayrimlari 5 undan ko'p yurtlar bilan hududiy chegaraga ega. Hozirda ularning mintaqaviy joylashuvi xalqaro miqyosidagi o'rnini baholashda

muhim ahamiyat kasb etmoqda. Davlatlar hududiy chegarasi uning boshqa mamlakatlar bilan munosabatiga resruslari va qazilma boyliklari bilan birdek ta'sir kuchiga ega bo'lmoqda. Yer sharidagi mamlakatlarning ayrimlari faqatgina quruqlikdan iborat bo'lsa, ayrimlari ulardan farqli o'laroq suvli manzillar bilan o'ralgan. Shundaylari ham borki, ham quruqlik, ham suvli zonalar bilan chegaradosh. Jahondagi ko'plab davlatlar esa ichki suvlarga yoki tashqi kesishma dengiz suvlariga ega. Davlatlarning joylashuvi tashqi siyosatda mamlakatning o'rnini ko'rsatishi mumkin ekanligini yuqorida qayd etdik. Haqiqatdan, diplomatik faoliyatda, tashqi siyosatda mamlakatning suvli yoki quruqlikda joylashgani ahamiyatli bo'lib, diplomatik faoliyat, xizmat ko'rsatish bu jihatga aloqador tarzda o'zgarib boradi va mamlakat diplomatiyasi joylashuviga qanchalik bog'liq bo'lsa, shunga qarab tashqi siyosatdagi darajasini belgilash mumkin. Davlatlarning bunday hududiy joylashuvi diplomatik nutqda shu jihatga bog'liq bo'lgan leksik birliklardan ko'proq foydalanishni talab qiladi. Ta'kidlash kerakki, suvli hududlarga ega davlatlar quruqlikdan tashkil topgan davlatlardan ko'ra yuqoriroq imtiyozlarga ega. Albatta, bu diplomatik faoliyatda ham aks etadi. Quruqlik bilan o'ralgan davlatlar o'z imkoniyatlarini oshirish yo'lida boshqa bir qo'shni davlat orqali suvli hududlarga chiqishga bu orqali uzoq mamlakatlar bilan hamkorlik qilishga intiladi. Bu esa mazkur davlat diplomatlari zimmasiga yanada yuqori mas'uliyatni yuklaydi. Chunki bunday toifadagi davlatlar tashqi siyosatida boshqa davlatlarga qaraganda ko'proq munosabatga kirishishlariga to'g'ri keladi. Bunda, albatta, suvli va quruqlikdagi aloqalarda qo'llanadigan terminlar mohiyatini yetarlicha tushunish muhim. Biz shu nuqtayi nazardan tasnifimiz doirasiga diplomatiyada quruqlik va suvli hududlar, ularga bog'liq hodisalarni, obyektlarni ifodalovchi terminlarni alohida mazmuniy guruh sifatida kiritishni joiz deb bildik. Bu jabhada qo'llanadigan terminlar sirasiga *dengizga chiqmagan, kanal, flagkema, oqim, dengiz vaqti, o'lchash, simob, ochiq dengiz, xalqaro dengiz huquqi* singari birliklarni kiritishimiz mumkin.

Tasnifga misol tariqasida kiritilgan **ochiq dengiz** terminiga diqqat qaratamiz. Bu termin dengiz hududida joylashgan erkin, ochiq suvli hududni anglatadi. Ushbu zona hech qaysi bir davlat tasarrufida bo'lmaydi va bu hududdan xalqaro huquqlarga muvofiq foydalanish mumkin. **Ochiq dengiz** terminiga lug'atlarda quyidagicha izoh berilganligini kuzatish mumkin. "Dunyo okeanining hududiy dengiz (yoki suv)dan tashqari bo'lgan suv qismi, shuningdek, biron bir davlatning yurisdiksiyasiga yoxud suverenitetiga tegishli bo'lmagan,

ularga tutash bo'lgan hudud. Ushbu hududdan foydalanish Xalqaro huquq normalariga asosan "ochiq dengiz erkinligi" prinsipi asosida amalga oshiriladi, ya'ni unga ko'ra hech bir davlat ushbu hududda va uning havo havzasida o'z suverenitetini kengaytirish yoki tatbiq etish yoxud boshqa bir davlatning ushbu hududdan foydalanishiga to'sqinlik qilish huquqiga ega emas. Ushbu prinsip 1958-yildagi Dengiz huquqi bo'yicha Jeneva konvensiyasi va BMTning Dengiz huquqi konvensiyasiga (1982-yil) muvofiq mustahkamlangan va amal qiladi". Shu o'rinda yuqoridagi terminga bog'liq ravishda va tasnif doirasida keltirilgan Xalqaro dengiz huquqi tushunchasiga to'xtalib o'tsak. "(Xalqaro dengiz ommaviy huquqi) – dengiz bo'shliqlari rejimini o'rnatadigan va davlatlar o'rtasidagi okeanlardan foydalanish bo'yicha munosabatlarni tartibga soladigan prinsiplar va huquqiy normalar to'plami" [Shamsimuxamedov 2021, 133].

9. Inson xulq-atvori, qiyofasi, harakati va ularga bog'liq tushunchalarni ifodalovchi terminlar. Har qanday davrda, holda, vaziyatda inson xulq atvori jamiyatda alohida ahamiyat kasb etib kelgan. Shaxs tug'ilib, o'sib, voyaga yetar ekan uning tabiatida turli o'zgarishlar ro'y beradi. Oilaviy muhitga, ota-ona tarbiyasiga qarab kishining odob-axloqi shakllanadi. Bunda jamiyatning ham o'rni yuqori bo'ladi. Mustaqil hayotga qadam qo'ygan har bir shaxs o'zining xulq-atvori, kishilarga bo'lgan munosabati, odobi bilan yuksak pog'onalarni zabt etishi mumkin. Diplomatik faoliyatda ham inson xulq-atvori, qiyofasi, harakati muhim hisoblanadi. Diplomatining har qanday harakati nafaqat o'zining, balki vakillik qilayotgan mamlakatning, diplomatik missiya vakillarining xohish, irodasini namoyon etishi mumkin. Shu sababdan ham diplomat diplomatik faoliyatda o'z xulq-atvoriga, odob-axloqiga alohida e'tibor qaratgan holda yondashishi va o'z harakatlarini odob-axloq doirasida olib borishi darkor. Hozirda diplomatiyada diplomatik etiket tushunchasi shakllanib, bu birlik o'z semantik qurshoviga diplomatik xulq-atvor, odob shakllari, etik qonuniyatlarni, estetik me'yorlarni qamrab oladi. Ta'kidlash joizki, davlatning tashqi siyosatida bu kabi xususiyatlar alohida ahamiyat kasb etibgina qolmay, tobora taraqqiy etib borayotgan dunyo mamlakatlari orasida o'z imijiga ega bo'lishida ham muhim jihat hisoblanadi. Biz shu kabi xususiyatlarni nazardan chetda qoldirmagan holda tasnif doirasida inson xulq-atvori, qiyofasi, harakatini ifodalovchi terminlarni alohida guruhda berishni maqsadga muvofiq deb bildik. Bunday terminlar sirasiga esa *xushmuomalalik, deportatsiya, xarizma, imo-ishora, odob, axloq, sardonik, diplomatik etiket* kabi leksik birliklarni kiritishni joiz deb hisobladik.

Xususan, ushbu guruh tarkibiga kiritilgan **diplomatik etiket** tushunchasiga diplomatiyaga oid lug'atlarda quyidagicha izohlar keltiriladi: "Protokolning muhim qismi sifatida rasmiy shaxslarning turli tadbirlar chog'ida, xususan, muzokaralar, delegatsiya uchrashuvlari, tashriflar, suhbatlar, qabul marosimlari vaqtida amal qiladigan odob qoidalarini aniq belgilaydi va tartibga soladi. Diplomatik etiket asosida mezbon davlatning urf-odatlarini, an'analari, qonunlari va o'rnatilgan tartib-qoidalariga jiddiy rioya qilish yotadi" [Shamsimuxamedov 2021, 53].

10. Ramziy ifodalarni bildiruvchi terminlar. Turli davrlarda o'z sohasi uchungina tushunarli bo'lgan, jamiyatning boshqa vakillari uchun ma'no anglatmaydigan yoki butunlay boshqa tushunchani ifodalaydigan leksik birliklar qo'llanib kelingan. Bugungi sivilizatsiya davrida bunday ramziy ifodalarni deyarli jamiyatning barcha sohalarida uchratish mumkin. Xususan, diplomatik faoliyatda ham ma'lum bir tushunchalarni bildiruvchi ramziy ifodalar mavjud. Bunday birliklar turli doiralarda bo'lishi mumkin. Jumladan, butun dunyo diplomatik korpus vakillariga tushunarli bo'lgan birliklar yoki faqatgina bir davlat tashqi xizmat vakillari uchun tushuncha ifodalovchi birliklar. Shuningdek, ma'lum diplomatik missiya, diplomatik guruh yoki vakillari uchungina tushunarli bo'lgan ramziy terminlar. Qayd etish joizki, bunday ramziy ifodalar avvallari diplomatik faoliyatda ro'y bergan voqea-hodisa bilan bog'liq bo'lishi yoki shu sohada boshqa ma'noni ifodalab kelgan leksik birliklar bilan qo'llanishi, shuningdek, butunlay boshqa bir hamma uchun tushunarli ifoda ramziy ma'noda foydalanilishi mumkin. Bunday leksik birliklar sirasiga *cho'loq o'rdak, lab xizmati, maysazor urushi, kabel, saralanganlar, aqlli quvvat, yashirin, chalkashlik, chet el agenti, josus* kabilarni kiritish mumkin.

11. Diplomatiyada norozilikni ifodalovchi terminlar. *Norozilik*, bu so'zni eshitganimizda yoki qulog'imizga chalinganda hozirgi kun nuqtayi nazaridan qaraganimizda ma'lum bir voqea-hodisaga, jarayonga xayrixoh bo'lmagan shaxslar xatti-harakat, holat tushuniladi. Aslida, har qaysi davrda bunday jihatlar ko'zga tashlanadi. Ammo bugungi kunda bu leksik birlikka deyarli har onda duch kelyapmiz. Tashqi siyosatda, tashqi ishlarda, diplomatik faoliyatda norozilik tushunchasi bir necha ma'noda talqin qilinishi mumkin. Jumladan, ma'lum bir mamlakatning qaysidir sohadagi siyosatiga, faoliyatiga norozilik bildirish yoki davlatning umumiy siyosiy faoliyatidan, tashqi ishlardagi faoliyatidan norozilik va boshqa. Shuningdek, norozilik shaxslar, ma'lum bir guruhlar yoki davlat-

lar tomonidan bo'lishi mumkin. Ko'pincha diplomatiyada norozilik ifodasi shaxslarda kuzatiladi. Ular ma'lum bir xizmat ko'rsatish jarayonlaridan qoniqmasligini turli ko'rinishlarda ifodalashi mumkin. Globallashuv jarayonida insonlar manfaatlari to'g'ri kelmagan hollarda ham norozilik vujudga kelishi, demokratik jamiyatda nodemokratik faoliyatlarning yuzaga chiqishi, oddiy xalqqa nisbatan turli bosimlarning o'tkazilishi noroziliklarga olib keladi. Bu jihatlar diplomatiyada alohida tushunchalar, terminlar bilan izohlanadi va mohiyati ifodalanadi. Norozilik ifodalari turli mazmunda, toifada, doirada bo'lganligi sabab ular turlicha terminlar bilan ifodalanadi. Bunday terminlar ma'lum shaxsga, guruhga yoki jamiyatga nisbatan qo'llanishi mumkin. Ushbu guruh leksik birliklariga *norozilik notasi, qoralash, tortishuv, dissident, ta'limot, haqorat, qo'zg'olon, undamoq, shoshilinchlik, haqiqat, buzmoq* kabi terminlarni kiritishimiz mumkin.

12. Diplomatik operatsiyalarni ifodalovchi terminlar. Diplomatik faoliyatda hukumat yoki vazirlik topshirig'i bilan ma'lum bir operatsiya va tadbirlar o'tkazilib turiladi. Bunday operatsiyalar mamlakatning yoki shu davlatga tegishli fuqarolarning manfaatini ko'zlab amalga oshiriladi. Bu kabi operatsiyalarga sinchikov, hushyor, e'tiborli, ehtiyotkor, tajribali, mohir diplomatlar yoki davlat xizmatidagi shaxslar jalb etiladi. Chunki bu jarayonda ma'lum bir muhim vazifa to'liq ado etilishi lozim. Diplomatiyada diplomatik operatsiya va unga bog'liq jarayonlarni ifodalovchi leksik birliklar mavjud. Bunday birliklar sirasida *missiya, skringing, nazorat, to'siq, manuver, operatsiya, taktika, josuslik, razvedka* kabi terminlarni qayd qilish mumkin.

13. Diplomatiyada shaxs(lar)ni ifodalovchi terminlar. Diplomatik faoliyat bilan bog'liq holda diplomatik ahamiyatga molik bo'lgan shaxslar ma'lum terminlar bilan nomlanib, sohada shu termin orqali shaxs va unga tegishli bo'lgan jihatlar ifodalanaadi. Ya'ni diplomatiyada kishilar va ularga bog'liq holda yuzaga keluvchi voqeliklar ma'lum bir leksik ifodalar bilan nomlanib, bunday ifodalar ham voqelikni, ham shaxsni tushunishga qaratiladi. Diplomatiyada shaxs(lar)ni ifodalovchi terminlar diplomatiya sohasiga faoliyat olib boruvchilarga tegishli bo'lishi yoki diplomatik harakatlardan bilan bartaraf etiluvchi voqelikni ifodalovchi hodisalar va unda ishtirok etuvchi shaxslarga aloqador bo'lishi mumkin. Bunday terminlarga *diplomat, agent, delegatsiya, persona non grata, vakolatli diplomat, vakil, terrorchi, konsul, qochoq, immigrant, status, fuqarolik* kabilarni kiritish mumkin.

Xususan, ushbu guruhga kiritilgan **diplomat** terminining semantik mohiyatiga e'tibor qarataylik: Bu termin odatda xalqaro muzokaralar olib borayotgan amaldorga nisbatan qo'llanadi. Diplomatiyaga oid manbalarda *diplomat* (fran. diplomate) terminining quyidagicha izohini uchratish mumkin:

1. "Chet mamlakatlar bilan rasmiy aloqa qilish yoki muzokara olib borish uchun hukumat tomonidan vakil qilib tayinlangan mansabdor shaxs. Odatda tashqi aloqalar idorasi (markaziy yoki xorijiy apparat) xodimi. Egallab turgan lavozimiga ko'ra u o'sha idoraning vazifalarini xorijiy davlatlar bilan rasmiy munosabatlarda doirasida amalga oshirishi lozim bo'lgan vazifalarni bajarishda bevosita ishtirok etadi. Keng ma'noda diplomat – u yoki bu tashqi siyosiy masalalarni doimiy yoki vaqtinchalik asosda bajarish vazifasi rasmiy ravishda yuklangan shaxs".

2. "Muomalaga usta, muzokara olib borish san'atini yaxshi biladigan inson".

Tasnif doirasida keltirilgan *konsul* (lot. consul) terminining semantik maydoniga nazar solsak, ushbu termin birinchi kotib darajasidagi elchixona konsullik xodimini ifodalaydi. Shuningdek, "Boshqa davlatning biror shahri yoki hududida ikki mamlakat o'rtasida o'rnatilgan konsullik munosabatlari doirasidagi vazifalarni bajarish uchun doimiy vakil sifatida tayinlanadigan mansabdor shaxs". "Boshqacha ta'riflaganda konsul – o'zaro kelishuv asosida bir davlatdan ikkinchi davlatning muayyan bir okrugiga yuborilgan mansabdor shaxsi bo'lib, u o'z okrugi doirasida o'z davlati va uning yuridik shaxslari, fuqarolari manfaatlarini himoya qilish, ikki davlat o'rtasida siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy va boshqa sohalarida aloqalarni rivojlantirishga ko'maklashish, ushbu okrugda mavjud iqtisodiy holat va yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni kuzatish va o'z davlatini xabardor qilish kabi vazifalarni bajaradi [Shamsimuxamedov 2021, 76].

14. Diplomatiyada aloqalarni tartibga solish va tashqi siyosatda qo'llanuvchi terminlar. Mamlakatning tashqi ishlar vazirligi davlatning xalqaro maydondagi aloqalarini tartibga solish, tashqi ishlarni tashkil etish va ularni amalga oshirish, tashqi siyosatni olib borish, davlat rahbari topshirig'i va rahnamoligi bilan boshqa mamlakatlar bilan turli darajadagi munosabatlarni o'rnatish, hamkorlik ishlarini olib borish va turli global, mintaqaviy, mahalliy masalalarda muzokaralar olib borish vakolatiga ega tuzilma hisoblanadi. Shuningdek, davlat tashqarisida turli darajadagi xizmatlar ko'rsatish ham ushbu tuzilma zimmasida. Bu jarayonlar-

da diplomatlar, konsullar, vakillar ishtirok etadi. Ularning nutqi-da diplomatiyada aloqalarni tartibga solish va tashqi siyosat bilan bog'liq leksik birliklar faol qo'llanadi. Bunday terminlarga *tashqi ishlar, tashqi yordam, tashqi siyosat, tashabbus, izolyatsiya qilingan, yolg'onchi davlat, sanksiya, deportatsiya, trek, o'tkazish, hushyor, yetakchilik, viza* kabilarni kiritishimiz mumkin.

15. Diplomatiyada davlat tuzumlari va unga bog'liq harakatlarni ifodalovchi terminlar. Dunyo mamlakatlarining har biri o'z boshqaruv tizimiga ega bo'lib, davlatning boshqaruv siyosati shu tuzum mezonlariga asosan boshqariladi. Bu tashqi siyosatda ham o'z aksini topadi. Shu o'rinda qayd etish joizki, demokratiyalashuv jarayonlarida davlatlarning tashqi siyosatdagi daxlsizligi saqlanadi. Diplomatik tilda davlat boshqaruv shakllari va unga bog'liq tushunchalar bir necha leksik birliklar bilan ifodalanadi. Dunyo diplomatiyasida har qanday boshqaruv shakllari va unga bog'liq xususiyatlarini ifodalovchi terminlar mavjud bo'lib, ularda boshqaruv shakli, davlat va hokimiyatning xatti-harakatlari, xalqaro miqyosidagi o'rni ifodalanadi. Bunday terminlar sirasiga avtoritar tuzum, avtonom, suverenitet, muvofiqlik, zabt etmoq, tartib, jilovlash, ultimatum, bosqinchilik, kolonizatsiya, imperializm, protektorat, Respublika kabi leksik birliklarni kiritish mumkin. Xususan, guruhga kiritilgan avtoritar tuzum (lot. autoritas – hokimiyat, obro', nufuz va e'tibor; ta'sir etish) termini semantik jihatlariga e'tibor qaratsak: "Davlat rejimining nodemokratik turlaridan biri bo'lib, bunda hokimiyat yakka shaxsning yoki bir guruh shaxslarning qo'lida to'plangan bo'ladi. Avtoritar tuzumda, odatda, shaxsiy diktatura elementlari mavjud bo'ladi. Bunday tuzumda haqiqiy hokimiyat tor doira qo'lida bo'lib, shaxsiy manfaatlar davlat manfaatlari yo'lida qurbon qilinadi. Avtoritar tuzumda vakillik organlari ham mavjud bo'ladi, referendumlar, xalq muhokamalari va h.k. o'tkazilishi mumkin. Avtoritar tuzumning mohiyati, qo'llaniladigan uslublaridan biri – jamiyatga muayyan mafkurani majburan qabul qildirish".

16. Diplomatiyada hududiy chegaralarni ifodalovchi terminlar. Diplomatik harakatlarni amalga oshirishda mamlakatlarning geografik joylashuvi, hududiy chegaralarini, erkin va davlatlar nazoratida bo'lgan hududlarni yetarlicha anglab ish ko'rish eng asosiy mezonlardandir. Tashqi ishlarni amalga oshirishda mamlakatning dunyoning qaysi mamlakatlarida, mingtaqalarida, o'lkalariida yetarlicha aloqalari mavjudligi ham katta ahamiyatga ega. Davlatning xalqaro aloqalari qanchalik yuqori bo'lsa, uning imkoniyatlari shunchalik kengayib boradi. Diplomatik ish yurituvda bosh-

qa mamlakatlar hududiy daxlsizligini inobatga olish muhim. Shuningdek, davlatning mamlakatdan tashqari hududlardagi harakatlari o'sha hudud nazoratini amalga oshiruvchi mamlakatlar bilan muzokaralar amalga oshirish orqali olib boriladi. Xalqaro huquq me'yorlariga asosan davlat yer sharidagi erkin zonalaridan, ochiq dengiz hududlaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Diplomatiyada hududiy chegaralarni ifodalovchi birliklarni bilish, diplomatik xatolarga yo'l qo'ymaslikni kafolatlaydi. Bunday tushunchalarni ifodalovchi terminlar sirasiga: *chegara, ichki hudud, yaxlitlik, kartografiya, hudud, geosiyosat, ta'sir doirasi, hududdan tashqari hududiylik, davlat chegaralari, xalqaro zona* kabi terminlar kiradi. Jumladan, tasnif doirasida keltirilgan geosiyosat termini mohiyatiga e'tibor qaratsak. Geosiyosat bu mamlakatning tashqi siyosatida davlatning joylashuvi, demografiyasi va boshqa shu toifaga kiruvchi jihatlarining ta'siri hisoblanib, bu o'tgan asr boshlarida paydo bo'lgan nazariyadir. Unga ko'ra, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, davlatlarning ravnaqi faqat geografik sharoit bilan belgilanadi. Ushbu qatorda keltirilgan, tasnif mohiyatini ifodalovchi terminlardan biri bo'lgan davlat chegaralari tushunchasi mohiyatiga nazar solsak. Bu termin "davlatlarning quruqlik va suvdagi hudud doirasini belgilaydigan chiziq. Bu chiziq ustidan o'tadigan vertikal sath shu davlatning havo chegarasi hisoblanadi. Davlat chegaralari bir davlat hududini ikkinchi davlat hududidan, shuningdek, ochiq dengizdan ajratib turadi".

Xulosa

Yuqorida keltirilgan tasnifdan va uning tarkibiga kiritilgan terminlar mohiyatidan kelib chiqib quyidagilarni alohida ta'kidla- moqchimiz: diplomatik terminlarning mazmunini anglash, ularning semantik maydonini yetarlicha baholay olish, diplomatik faoliyat jarayonida ulardan o'z o'rnida foydalanish diplomatik ishlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, jahon diplomatiyasi til birliklaridan kelib chiqib o'zbek diplomatik terminlarining izohli lug'atlarini shakllantirish, ulardan foydalangan holda semantik tasniflarini takomillashtirilgan tartibda ishlab chiqishimiz diplomatiyada qo'llanuvchi har bir terminning semantik doirasini aniq belgilashga, mazmun ko'lamini yetarlicha anglashga zamin yaratadi va diplomatlarning samarali ish faoliyatida muhim rol o'ynaydi.

Diplomatiya tili, uning terminologiyasi va semantik tasniflarining takomillashuvi xalqaro munosabatlarda diplomatiya tilidan foydalanish imkoniyatlarini oshirish bilan birga, diplomatik tilning

lingvistik, semantik, terminologik jihatlarini har tomonlama ochishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

- Громыко А.А. и др. 1984. *Дипломатический словарь*. В 3-х т. 4-изд. Москва: Наука.
- Shamsimuxamedov I.U. 2021. *Diplomatik terminlar izohli lug'ati*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2006. 1 жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- Madrahimov Z.Sh., Kenjayev E.H., Norqo'ziyev D.R. 2019. *Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi*. O'quv qo'llanma. Namangan.
- <https://www.vocabulary.com/lists/183677>
- <https://diplomacy.state.gov/discover-diplomacy/diplomatic-dictionary/>

Semantic classification of Uzbek diplomatic terms

Sanjar Mavlyanov¹

Abstract

In this article, the semantic classifications of the diplomatic terms of the Uzbek language are highlighted in order to further supplement and improve the results achieved in Uzbek linguistics. Understanding the meaning of diplomatic terms, being able to adequately assess their semantic field, and using them in their proper place in the process of diplomatic activity are of great importance in the successful implementation of diplomatic work. Also, the formation of explanatory dictionaries of Uzbek diplomatic terms based on the linguistic units of world diplomacy, and the development of semantic classifications using them in an improved order will create a basis for the precise definition of the semantic scope of each term used in diplomacy, a sufficient understanding of the scope of content, and for diplomats to It is analyzed that it plays an important role in effective work. This article covers 16 types of semantic classifications of Uzbek diplomatic terms depending on their content.

Key words: *diplomatic term, lexeme, semantic classification, language of diplomacy, diplomatic speech.*

¹ Sanjar D. Mavlyanov – doctor of philosophy in philological sciences (PhD), Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

E-mail: movlanovsanjar13@gmail.com

ORCID ID : 0000-0002-4705-7165

For citation: Mavlyanov, S.Dj. 2023. "Semantic classification of Uzbek diplomatic terms". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 83–101.

References

- Gromыko A.A. i dr. 1984. *Diplomaticheskiy slovar*. V 3-x t. 4-izd. Moskva: Nauka.
- Shamsimuxamedov I.U. 2021. *Diplomatik terminlar izohli lug'ati*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. 2006. 1 jild. A.Madvaliev tahriri ostida. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Madrahimov Z.Sh., Kenjayev E.H., Norqo'ziyev D.R. 2019. *Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi*. O'quv qo'llanma. Namangan.
- <https://www.vocabulary.com/lists/183677>
- <https://diplomacy.state.gov/discover-diplomacy/diplomatic-dictionary/>

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE

Әдебиеттегі «көлеңке» архетипі
(Абай мен Оскар Уайльд шығармаларындағы «жан»
мен «көлеңке» табиғаты)

Узоқ Жұрақұлов¹
Мақпал Оразбек²,

Abstrakt

Jahon adabiyotshunosligida personajlarning psixologik xususiyatlari va ularni tasvirlagan muallif ongida timsol va obrazlarning hodisaga aylanishi jarayoniga, matnni estetik, psixologik, falsafiy jihatdan har tomonlama o'rganishga e'tibor berildi. Ayni jihatlar adabiyotda arxetip vositasida amalga oshadi. Mazkur maqolada arxetipning nazariy asoslari, badiiy funksiyasi aniqlangan. Shuningdek, Abay va Oskar Uayld asarlarida "jon" va "soya" arxetipi tahlil qilingan.

Kalit so'z: *arxetip, obraz, jon, soya, ko'lanka, qiyofa, psixologik, ramz, simvol, xarakter.*

Kirish

Бүгінде әлемдік әдебиетте зерттеудің жаңа түрлері қалыптасып, көркем шығарманы талдаудың әр түрлі аспектілері пайда болды. Әлемдік әдебиеттануда кейіпкерлердің психологиялық ерекшелігі мен оны бейнлеген автор санасындағы символдар мен кескіндердің оқиғаға айналу процесіне үңілу, мәтінді эстетикалық, психологиялық, философиялық тұрғыдан жан жақты зерттеуге жете назар аударылды.

Әдебиеттанушы ғалымдар көркем шығармалардағы халықтық дүниетанымды, мәтіндегі арғы бабалардан жалғасып келе жатқан ой-сананы, тілдік қатынастарды архетип

¹*Jo'raqulov Uzoq Haydarovich* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: juraqulovuzoq@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0003-4835-0694

²*Мақпал Оразбек* – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры Қазақстан, Астана.

E-pochta: makbal_zere@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0703-3142

Iqtibos uchun: Оразбек, М., Жұрақұлов, У. 2023. “Әдебиеттегі “көлеңке” архетипі (Абай мен Оскар Уайльд шығармаларындағы «жан» мен «көлеңке» табиғаты). *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 102–112.

ұғымын талдау арқылы анықтауға ұмтылды. Біздің әдебиетте де ұлттық санаға қозғау салып, арғы тегімізді тануға алып келетін ұлттық архетип, символдар мен кескіндердің Абай шығармаларынан анық танылатыны шындық.

Архетип дегеніміз адам санасында сақталып келе жатқан бастапқы образ. Философиялық сөздікте: «грекше арғы, бастапқы образ деген мағынаны береді. Кейінгі антикалық философияда (Филон Александрийский т.б.) бейне, идея» [Юнг 2015, 328] деп түсіндіреді.

Бұл ұғымды философиялық категория ретінде жандандырған швейцариялық ғалым, аналитикалық психологияның негізін салушы К.Юнг. Ол өзінің «Архетип және символ» деп аталатын еңбегінде архетиптің көне грек ойшылдарынан бастау алатынына мән береді. К.Юнг көркем шығарманың тууын, идея мен символдардың жанды суретке айналуын, адам санасының терең түпкірінде жасырын жатқан, күллі адам баласының жаратылысында туа біткен кескін, бейнелерден іздейді. К.Юнг: «Автор шығармашылық процесс барысында өз психикасында бұрыннан бар бағзы архетиптік образдар елесі негізінде өзі де ойламаған кездейсоқ, бірақ нақты әрі жаңа образдарды да кемелділікпен бейнелейді» [Юнг, Нойманн 1996, 50] деп түсіндіреді.

К.Юнг адамзатқа тән ұжымдық бейсаналық белгілі бір архетиптік компоненттерден тұратынын және архетиптердің сан түрі болатынын анықтады. Ол архетиптерді «адам санасындағы бұрынғы қайғының, көңіл-күйдің әсері немесе оның қалдығы» («эффект или осадок имевших место переживании») деп санайды [Юнг 2015, 242-243]. К.Юнг анықтаған сан алуан архетиптердің бірі Көлеңке архетипі. Көлеңке архетипін индивидтің өз ішкі дүниесінде өсіп жетіліп, оның ішкі әлемінің дамуын анықтайтын компоненттер тобына жатқызуға болады. Бұл архетип қазақ санасына да тән. Көлеңке архетипі әлемдік әдебиеттегі ақыл-оймен үйлесімін тауып, қазақ әдебиетіне Абай шығармалары арқылы орнықты.

Көлеңке – адамдар мен жан-жануарлардың, қоршаған ортадағы пішіні бар кез-келген заттар мен нәрселердің жарық түскен кездегі күңгірт, көмескі сұлбасы. Көлеңкенің өзіне тән формасы бар. Бірақ сұлбаның пішіні уақыт қозғалысына, күн сәулесінің түсуіне қарай өзгеріп отырады. Сондықтан өнер дүниесінде, көркем әдебиетте, психология және жаратылыстану ғылымында көлеңкенің өзіндік философиялық мәні бар. Ал

әдебиетте көлеңкенің аллегориялық, метафоралық және ауыспалы мағыналары жеткілікті. Сондай-ақ адам санасында «көлеңке» архетипі әр түрлі образға ие.

Әлем әдебиетінде жазушылар адам мен оның көлеңкесі туралы аз шығарма жазған жоқ. Сондай шығарманың бірі Оскар Уайльдтың «Балықшы мен оның жаны» (1891) ертегісі. Жас балықшы балық аулап жүріп, ауға түсіп қалған теңіз патшасының қызын жібергісі келмейді. Теңіз аруы оған күн сайын ән салып беруге уәдесін берген соң жас жігіт оны босатып жібереді. Бірақ күн сайын кешке теңіз жағасына келіп, оның әсем әнін тыңдаудан жалықпайды. Теңіз аруына ғашық болған жас жігіт оған жақындағысы келеді. Оған деген ғашықтық сезімін жеткізеді. Бірақ теңіз аруы оған сенің жаның екеумізге бөгет жасайды, сен жаныңнан құтылсаң мен сендікпін дейді. Жас жігітті ғашықтық сезімі билеп, жанын қуып жібереді. Бұл туралы Оскар Уайлд былай деп жазады: «адамдар өздерінің көлеңкесі деп атайтын нәрсе олардың денесінің көлеңкесі емес, ол тәннің жаны» («То, что люди называют своей тенью, не тень их тела, а тело их души») [Уайльд 2014, 329]. Жаны оның денесінен ажырағысы келмей жүрегін өзімен бірге алып кеткісі келеді. Бірақ жігіт жүрегін бермей оны қуып жібереді. Сол кезде жаны жігітпен кездесіп тұруды өтінді. Сөйтіп бірінші жылы келгенде оған даналық, екінші жылы келгенде байлық, үшінші жылы келгенде биші әйелмен кездестіретінін айтты. Екі жыл қарсылық көрсеткен жігіт, үшінші жылы биші әйелді көрсеткенде қарсылық көрсете алмады. Биші әйелді іздеп табу үшін жанымен қосылуға мәжбүр болды. Бірақ ол жанымен біріккен соң зұлымдық жасай бастады. Жаны оған ұрлық жасауға, сәбиді ұруға, адам өлтіруге итермеледі. Осынша күнә жасағаны үшін жігіт ренжіп жанын кінәлайды. Сонда көлеңкесі жігітке өзін қуып жіберерде жүрегін сұрағанда бермегендіктен, осынша қатігездік пен қулықты үйренгенін айтады. Балықшы көлеңкесінен тағы құтылғысы келеді. Бірақ ол өзінің жаны екенін түсінеді. Жігіт «зұлымдық жаулаған жаны өзімен мәңгі қалатынын» [Уайльд 2014, 346] біліп, қатты өкінеді. Көлеңкесіне қарсы күресте балықшы өледі. Бұл шығармада Оскар Уайлд жан адамның тәнінде бөлінбестей бірге болғандықтан, көлеңкені адамның тәнінен ажырамайтын жаны ретінде бейнелейді. Балықшы өз тәнінен жанын бөлген сәтте жігіттің жаны жүректен бөлінгісі келмейді. Адамның тәнінен кетерінде жүректі өзімен қалуын сұрайды. Жүректен

бөлінген жан қатыгездікке ұшырайды.

Абай шығармаларында да жанның тіршілік ететін жері – жүрек. «Он жетінші сөзінде» қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып ғылымға келіп жүгінеді. Сонда жүрек: «Мен – адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тіршілік жоқ дейді» [Абай 2014, 224]. Екі ойшылдың адам тәніндегі жан мен жүрекке қатысты ойларының үндес екеніне көз жеткіземіз. Уайльд шығармасында адамның денесінен, жүрегінен бөлінген жаны көлбеңдеген құр сұлдер көлеңкеге айналады. Сондықтан да Уайльд жанды көлеңке деп атады. Абайдың он жетінші қара сөзінде өзінен төрелік айтуды сұраған ғылым ақыл мен қайрат, жүрек үшеуіне: «- Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім – депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың кең, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, - деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. – Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болса мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы – депті» [Абай 2014, 225]. Осы сөздерінде Абай адамның денесіндегі жүректі адам жанының «билеушісі, әміршісі болсын» дей отырып, ақылға «жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар» деп адам жанының жақсылыққа құштар жағына мән береді. Уайльд шығармасында адам жанын көлеңке деп атауының себебін Абайдың осы қара сөзінен ұғынуға болады.

О.Уайльд шығармасында кейіпкер қуып жіберген жанға қуат беретін адамның жүрегі, нұр беретін ақыл, берік қылатын қайрат жоқ болғандықтан жан көлеңкеге айналды. Медицина ғылымдарының докторы, психиатр ғалым Ц.П. Короленко мен психолог ғалым Н.В. Дмитриева «Основные Архетипы в классических Юнгианских и современных представлениях» деген мақаласында: «Юнг көлеңкені «жеке индивидуум болғысы келмейтін нәрсе» деп анықтады. Бұл қарапайым анықтама көлеңкенің келеңсіз жақтарына, индивид жасыруға тырысатын

жағымсыз қасиеті мен адам болмысының қарабайыр, құнсыз көп қырлы қайталанатын жақтарына қатынасын жинақтайды. Юнг өмірдегі зұлымдық атаулының басталу шындығын сезінді. Көлеңке – бұл туралы сөз қылғым келмейтін нәрсе. Егер адамдар қаласа, оны көлеңке деп атамас еді» [Короленко, Дмитриева 2018, 15] – деген К.Юнгтің көлеңкеге қатысты пікірін мысалға ала отырып, көлеңкені «жеке индивидуум болғысы келмейтін нәрсе» деген ойына назар аударады. Себебі көлеңкеде адам өзі жасыруға тырысатын жағымсыз қасиеттер жинақталып, үнемі қайталанатын болғандықтан өмірдегі барша зұлымдықтың бастауын адам жанының көлеңкелі күңгірт жағы деп түсіндіреді. Адам жанының көлеңкелі, күңгірт жағын жарқын жаққа жетелеп, жылу беретін жүрек, жанды жайландыратын ақыл, күш беретін қайрат болмаса, жан құр сүлдерге, яғни көлеңкеге айналады. Уайльд кейіпкері де жанын жүрегінен бөліп, қуып жібергенде Абай айтқан үш нәрседен айырылып зұлымдық жасауға бейімделді.

Абай «Қырық үшінші сөзінде»: «Адам ұғылы екі нәрсе бірлән: бірі – тән, бірі – жан» [Абай 2014, 277] дейді. Осы жан мен тәннің ортасында болатын екі түрлі нәрсені атап көрсетеді. Біріншісі «жибили», екіншісі «кәсиби» нәрсе. «Жибили» деген адам санасына бағынбайтын еріксіз болатын тілек. К.Юнг оны адамның бейсаналық жағы деп атайды. Жоғарыда аталған психиатр, психолог ғалымдар да «...көлеңке терең, ұжымдық бейсанамен байланысты» [Короленко, Дмитриева 2018, 16] деп адамның көлеңкелі, күңгірт жағын «бейсанамен байланыстылығын анық көрсетеді. Абай ол туралы: «ішсем, жесем демектің басы – жибили, ұйықтамақ та соған ұқсайды» [Абай 2014, 277] дегені адамның ішіп, жеуі, ұйықтау мен түс көруі адам санасына бағынбайтын бейсаналық жағы.

К.Юнг: «Ұйқы символдарды өздігінен тудырады, өйткені олар өздері пайда болады, ешкім ойлап таппайды. Сондықтан олар біздің «символдық» ұғымына кіретін барлық біліміміздің негізгі көзі болып табылады». («Сны спонтанно порождают символы, поскольку сами случаются, а не изобретаются. Поэтому они являются основным источником всех наших знаний о том, что входит в понятие «символичность»») [Юнг, Франц, Хендерсон, Якоби, Яффе 1997, 50]. Демек, ішіп-жеу, ұйықтау адамның еркінен тыс болатын Абай айтатын жан мен тәннің арасындағы болатын нәреселер. Екінші жан мен тәннің ортасында болатын нәрсені Абай «кәсиби» деп атайды.

Ол адамның еңбектеніп, ақыл-ойымен жасайтын нәрсесі. Абай оны: «Ақыл, ғылым – бұлар – кәсиби. Көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниелерден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнәшік өз суретіменен көңілге түседі... Ол – жанның жибили қуаты дүр... Бұл қуаттар әуелден кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттардың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-маз нәрсе болмаса, үлкен ештеңеге жарамайтын болады» [Абай 2014, 278] деп адамның бейсаналық жағына қарайтын ішсем, жесем, көрсем, ұйықтасам деген жибили нәрсенің өзі жанды қуаттандыратынына мән береді. Себебі ол жибили нәрселердің өзі адам көңіліне ұнамды, ұнамсыз суретімен түсетінін, осы көңілге түскен нәрселерді адам үлкейтіп, ұлғайтып қуатын зорайтады, ал ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалатынын, жанды қуаттандырмайтынын анық көрсетіп тұр.

Оскар Уайльд шығармасында жан-көлеңке бірінші жылы балықшымен кездесуге келгенде мен өзіммен Шығыс жұртынан, Азиядан, татар елінен Даналықты әкелдім. Қайтадан өз орныма келіп, сенің құлың болайын. Сен бәрінен өткен данышпан боласың дегенде балықшы өзінің қуып жіберген жанын да, даналықты да бойына жолатпады. Адам тәнінен ажыраған жан иесіне даналық керек болмаған соң ары қарай өз жөніне кетті. Содан кейін ол иесіне қажет болар деп байлық іздеп арабтарға келді. Алтын-күмісін алып иесіне екінші жылы келгенде балықшы тағы қуып жіберді. Абай тұжырымына қарасақ өз жанын балықшы даналықпен қуаттандырмады. Сондықтан ол даналықты жоғалтты. Байлықты еңбекпен іздеп тапқан жан-көлеңке иесіне керек болмаған соң еңбекті, байлықты тастады. Бұдан кейін балықшының жаны зұлымдықпен қулық-сұмдықты иеленді. Абай: «...жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман ескермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалатындығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың» [Абай 2014, 278] – дейді. Жанның ақылмен қуаттануы туралы Абайдың ойы Оскар Уайльд кейіпкерінің табиғатына сәйкес екеніне көз жеткіземіз. Бір жыл иесінің тәніне қосылу үшін

даналық жинаған жан, иесі керек қылмаған соң даналықты ескерусіз қалдырды. Сөйтіп оны мүлде жоғалтты. Ақырында жүректен алыстаған жан-көлеңке зұлымдыққа бет бұрып, иесінің тәнімен алысып, ақыры оны өлтірді. Жан ақылмен, қайратпен қуаттанса, жүректен жылу алса рухтанады. Рухы күшейеді. Абайдың айтпағы да адам жаны жоғарыда айтқан жүрек, ақыл, қайраттан қуат алып, оны ұлғайтып жетілдірсе Рухы көтерілер еді.

Гегельдің жан, рух философиясы туралы пайымдауларын зерттеген антрополог ғалым К.В.Чепурин: «Гегель 1827/28 жылдардағы Рух философиясы туралы дәрістерде «Адам – табиғи болмыс; бірақ адам, ол адам болғандықтан, табиғи ғана емес, рухани да болуы керек. Ал жан, ола адам жаны болғандықтан, табиғи емес, рухани мақсатқа ие – сонымен қатар, адамның «табиғаты» рухпен өзгереді, оған бағынады және табиғи емес, рухани салаға жатады» [Чепурин 2012, 143] - деп, адамның жаны рухқа бағынып, рухани өзгеріп отыратынын, ол табиғи болмайтынын, яғни жан-жануардың жаны сияқты табиғи емес, рухани байитын салаға жатады деген ойын алға тартады. Осы жерде адам жаны ақылмен, біліммен, күш-жігермен қуаттанады деген Абай философиясымен үндестігін байқаймыз.

Ғалымның зерделеуі бойынша: «Гегельдің пікірінше, адамның жаны тікелей-рухпен, рухани потенциалмен анықталған және рухпен толтырылған рухани жиынтық. Адамның жаны рухани қуаттандырылғандықтан, ол онтологиялық жағынан хайуан рухынан бөлек. Нәтижесінде Гегельдегі адам жанының екі іргелі антропологиялық сипаты, бар: «қарқындылық» (интенсивтілік) және «тағдыр» (судьба), бұл оның рухани анықтамасы мен мақсатын айғақтайтын екі қайталанбас «құралы» [Чепурин 2012, 143] – деп адамның жаны мен хайуанның жанындағы айырмашылығы, адам жанының рухани потенциалға ие болуында және оның интенсивті дамуы мен тағдыры бар екенін анықтап береді. Содай-ақ Гегельдің: «Адам табиғи рух ретінде жан», ал «хайуан, керісінше, әлі рух емес». («Человек как природный дух есть душа»¹⁰; «животное, напротив, еще не есть дух») [Чепурин 2012, 143] деген тұжырымын алға тартады. Сөйтіп, адам жанының басқа жан-жануар иелерінің жанынан артықшылығы руханилығында екенін айқындап берді. Сондай-ақ хайуанның жаны табиғи. Оның жаратылысына руханилық тән емес. Ал адам жаны рухани қуаттанғандықтан дамиды. Гегель оны интенсивтілік

деп атайды.

Жанның рухани қуаттануы туралы Абай: «Жан қуаты дейтұғын қуат – бек көп нәрсе. Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса адам ұғылы хайуан болады» [Абай 2014, 279] -дейді. Демек Абайдың жан қуаты туралы пікірі Гегельдің адам жанының ерекшелігі мен хайуанның жан ерекшелігін салыстыратын ойларымен сабақтас екеніне көз жеткіземіз. Ол жанға қуат бертін үш қуатты атап көрсетеді. Біріншісі: «подвижной элемент». Ол адамның көрген-білгенін, естігенін ұғып, білу, қайда барып, қайдан шығатынын ақылға салып аңдау. Керек уақытында барлығын орындау, үлгеру. Екіншісі: «сила притягательная однородного», ол көрген, естіген, білгендерін бірнәрсеге ұқсастығы бар ма, соны тексеру. Білмегенін сұрап, оқып, ойлап, хабардар болу. Нақты айтқанда әртүрлі ақпараттарды біліп, тексеріп, саралап отыру. Үшіншісі: «впечатлительность сердце». Абай: «жүректі мақтаншақтық, пайдакүнөмдік, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсебірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық, рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егерде бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт көрсетеді» [Абай 2014, 280] деп адамның жанының рухани қуаттану жолдарын атап көрсетіп береді. Демек адам жаны көлеңкеге айналмауы қажет, керісінше ақыл-ойдың кеніші болуы керек деген тұжырымға ден қоямыз.

Көркем шығармаларды талдау барысында жазушылардың ғалымдардан әлдеқайда ертерек 19 ғасырдың басында Көлеңке феноменін бейнелеп, өз шығармаларына арқау еткенін байқаймыз. Көлеңкенің адам тәнінің құрамдас бөлігі екендігіне баса назар аударғанын, оны жоғалту адамды тыныштық пен бақыттан, өмірдің мәнін, қоғамды танудан айыратынын анық бейнеледі.

XX ғасырда жазушылар Көлеңке феноменін бейнелеуді тереңдете түсті.

Көлеңке адамға өмірдегі жарқын мотивация мен ұмтылысты – билікке, атақ пен байлыққа бағдар беретін құбылыс ретінде бейнеленді. Көлеңке адамның алға қойған мақсаттарына қол жеткізуде сәтті болатын кездерін, кейіпкер одан құтылуға асықпай, өз көлеңкесін жеңе алатын ақыл, қайратқа ие болуды суреттейтін шығармалар туды. Басқаша

айтқанда, адам өзінің көлеңкесін танитын оның көріністерінің қауіптілігін түсінетін және оған сананың бақылауын орната алады деген идеяны алға шығарған шығармалар бар екенін атап айтуға тиіспіз.

К. Юнгтің шәкірті Джозев Л.Хендерсон «Древние мифы и человек» еңбегінде: «Әңгіме аналитикалық психологияда маңызды роль атқаратын «көлеңке» тұжырымдамасы туралы болмақ. Доктор К.Юнг адамның саналы ақыл-ойының көлеңкесінде оның жеке басының жасырын, көмескі және жағымсыз (немесе төмен) жақтары бар екенін көрсетті. Бірақ бұл көлеңке саналы эго-ның қарама-қарсы жағын ғана білдірмейді. Оның құрамында жағымсыз және деструктивті көзқарастар бар сияқты, көлеңке де қалыпты инстинктер мен шығармашылық күш-қуат сияқты жақсы қасиеттерге ие. Шын мәнінде, эго мен көлеңке бөлек болса да, бір-бірімен тығыз байланысты, көбінесе ой мен сезімнің араласуына ұқсас» [Юнг 2015, 118-119] деген тұжырымында көлеңкенің шығармашылық күш-қуат сияқты әлеуетке ие екенін айқындайды. Бірақ ол үшін адам өз болмысындағы бұл қуатты дұрыс жолға сала білу керек. Сондай-ақ бейсанасын бақылап, ізгілік пен біліммен қуаттандыру қажет. Жоғарыдағы Оскар Уайльдтың шығармасында балықшы жігіттің жаны-көлеңкесі жүрегін сұрайды. Жүрегімен бір болуды қалайды. Алайда жігіт жүрегін жанымен біріктірмеді. Яғни жанын жүректің ыстық лүпілімен жылытпады. Абай айтатын «ыстық жүрек, нұрлы ақылды» жанымен қуаттандырмады. Жаны суынды. Қатігез бола бастады. Сөйтіп балықшыны қылмысқа итермеледі.

Абайдың данышпандық (гений) қуаты мен Оскар Уайльд болмысындағы кемеңгерлік жан мен жүректің адам өміріндегі маңызы туралы ойларды тереңдете түседі. Екі данышпан суреткердің де ойлары жанның рухани қуаттануы мен жүректен нәр алуы туралы ойға тіреледі. Адамның жаны жүректің қалауына қарай әрекет етеді.

Adabiyotler

Юнг, К. Г. 2015. *Структура психики и архетипи*. Москва. Акад. Проект.

Юнг, К.Г., Нойманн Э. 1996. *Психоанализ и искусство*. Москва: РЕФЛ-книга, К.: Ваклер.

Уайльд, О. 2014. *Рибак и его душа. Малое собрание сочинений*. СПб.: Азбука: Азбука-Аттикус.

Abay. 2014. *Sen de bîr kîrîpîsh dûniyeye. Öleñder men қарасөзder*. Almaty: Atamûra.

Короленко, Ц.П., Дмитриева, Н.В. 2018. «Основные архетипы в классических юнгианских и современных представлениях». *Медицинская психология в России* 10 (1): 3. doi: 10.24411/2219-8245-2018-11030

Юнг Карл Густав, Хендерсон Джозеф Льюис, фон-Франц Мария-Луиза, Яффе Аниэла, Якобе Иоланда, *Человек и его символы*.

Чепурин К. *Человеческая душа, ее интенсивность и судьба: введение в антропологию Гегеля* // <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovecheskaya-dusha-ee-intensivnost-i-sudba-vvedenie-v-antropologiyu-gegelya/viewer>

Archetype of “Shadow” in Literature

(The nature of “soul” and “shadow” in the works of Abai and Oscar Wilde)

Makpal Orazbek¹,
Uzok Jorakulov²

Abstract

In world literature, attention was paid to the psychological characteristics of characters and the process of transformation of symbols and images into events in the mind of the author who described them, to comprehensive study of the text from an aesthetic, psychological, and philosophical point of view. The same aspects are realized in literature by means of archetypes. This article defines the theoretical foundations and artistic function of the archetype. Also, the archetypes of “soul” and “shadow” are analyzed in the works of Abai and Oscar Wilde.

Key words: *archetype, image, soul, shadow, shadow, image, psychological, symbol, symbol, character.*

References

- Yung, K. G. 2015. *Struktura psixiki i arxetipi*. Moskva. Akad. Proekt.
Yung, K.G., Noymann E. 1996. *Psixoanaliz i iskusstvo*. Moskva: REFL-kniga, K.: Vakler.

¹*Makpal Orazbek* – doctor of philological sciences, professor of Eurasian National University named after L.N. Gumilev Kazakhstan, Astana.

E-mail: makbal_zere@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0703-3142

²*Uzok Kh. Jorakulov* – Doctor of Sciences (DSc), Professor, Alisher Nava'i Tashkent State university of Uzbek language and literature.

E-mail: juraqulovuzoq@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0003-4835-0694

For citation: Orazbek, M., Jorakulov, U. 2023. “Archetype of “shadow” in literature (The nature of “soul” and “shadow” in the works of Abai and Oscar Wilde)”. *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 102–112.

- Uayld, O. 2014. *Ribak i yego dusha. Maloe sobranie sochineniy*. SPb.: Azbuka: Azbuka-Attikus.
- Abay. 2014. *Sen de b́ir ḱirpish d́uniyege*. Öleñder men қарасözder. Almaty: Atamūra.
- Korolenko S.P., Dmitrieva N.V. 2018. «Основные архетипы в классических юнгианских и современных представлениях». *Meditsinskaya psixologiya v Rossii* 10 (1): 3. doi: 10.24411/2219-8245-2018-11030
- Yung Karl Gustav, Xenderson Djozef Lyuis, fon-Frans Mariya-Luiza, Yaffe Aniela, Yakobe Iolanda, *Chelovek i yego simvoli*.
- Chepurin K. *Chelovecheskaya dusha, yee intensivnost i sudba: vvedenie v antropologiyu Gegelya* // <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovecheskaya-dusha-ee-intensivnost-i-sudba-vvedenie-v-antropologiyu-gegelya/viewer>

Nazar Eşankul'un "İstila" Hikâyesi'ndeki Halk Kültürü Unsurları İncelenmesi

Hasan Bekiroğlu¹

Özet:

Çağdaş Özbek edebiyatın en önemli yazarlarından Nazar Eşankul (d. 15 Haziran 1962/ ö.-) yaşı itibariyle; Rusya'nın bütün Türkistan ve Özbekistan'ı istila ettiği ve büyük bir baskı, asimilasyon, sansür, millî değerleri yok etme, tarihî değerleri yok etme, toplum kaynaklarını sömürme, toplumu ahlaki ve dinî açıdan bozma gibi politikalar uyguladığı dönemlerin son kısmına tanıklık etmiştir.

Biz de incelemesini yaptığımız "İstila" isimli hikâyede, öncelikli olarak Nazar Eşankul'un eserinde halk kültürü unsurlarını bolca kullandığını ortaya koymaya çalışacağız. Tespit ettiğimiz halk kültürü unsurlarını deyim, masal, efsane gibi ait olduğu başlıkların altında sayfa numarasına göre toplayacağız. Bunu yaparken aynı zamanda tespit ettiğimiz halk kültürü unsurlarından yararlanan yazarın; Sovyetler Birliği'nin bol slogan atarak Türkleri aldattığını, Türkistan'ı tamamen istila ettikten sonra kurt soylu Türk toplumunu kuzuya dönüştürmeye çalıştığını, Türkistan'ın bütün zenginliklerini talan ederek ülkeyi viraneye dönüştürdüğünü; Türkistan'ın istiklalini kaybetmesinden sonra Türk milletinin kuzuya, Rusların ise eserde en çok kullanılan masal unsuru olan "mahluk ve canavara" dönüştüğünü okuyucuya anlattığını ortaya koyacağız. Yazarın kendi çocukluğunda yaşadığı olaylardan da yararlanarak anlattığı acı olayları anlatmaktaki amacının; hem tarihî olaylara ışık tutmak olduğunu, hem de istiklalini kaybetmiş bir toplumun çaresizliğini; acı tecrübelerle ve derin anlamlar taşıyan sembolik ifadelerle anlattığını tespit edeceğiz.

Anahtar Kelime: *Halk Kültürü Unsurları, Türkistan'ın işgali, Deyim, Masal, Nazar Eşankul, İstila.*

Giriş

Nazar Eşankul 1962 yılında Özbekistan'ın Kaşkederya iline bağlı Kamaşı ilçesinin Tersota köyünde dünyaya gelmiştir. 1986'da Taşkent Devlet Üniversitesi Gazetecilik Bölümünden mezun olmuş. 1991 yılında

¹Hasan Bekiroğlu – Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.

E-pochta: hasan.bekiroglu@hbv.edu.tr

ORCID ID: 0009-0007-7872-8554

Alıntı için: Hasan Bekiroğlu. 2023. "Nazar Eşankul'un "İstila" Hikâyesi'ndeki Halk Kültürü Unsurları İncelenmesi". *Özbekistan: Dil ve Kültür* 4: 113–129.

yüksek lisans yapmış, çocukluğu Rus emperyalizminin etkili olduğu süreçte geçmiş ve Rusların Türklere zorla pamuk toplattığı dönemde kendisi de pamuk toplayarak dönemin sıkıntılarına tanık olmuştur [Öztürk 2022, 3-4].

Yazmış olduğu hikâyeler incelendiğinde “*yazarın amacının edebiyat zevki tattırmak değil, tarihi ve yaşanan zorlukları anlatmak; tarihe ışık tutmak*”[aynıyer] olduğu anlaşılmaktadır.

Eşankul, 1991’de bağımsızlığa kavuşan Özbekistan’da gelişmekte olan millî içerikli edebiyatın önemli isimlerinden biri olmuştur [Kurt, 2020].

“İstila hikâyesi Nazar Eşankul’un sembolik¹ ve postmodern² tarzda kaleme aldığı bir hikâyedir [Öztürk vd 2019, 100]. Eser, ilk defa okuduğunda anlaşılmayacak kadar sembollerle örülü bir eserdir. Eseri anlayabilmek için Özbek Edebiyatını, yazarın yaşadığı dönemi, Türkistan ve Özbek tarihini iyi bilmemiz gerekmektedir. Eseri elimize alıp ilk defa okuduğumuzda, Amerikan filmlerinde gördüğümüz; bir hastalık nedeniyle insan kanı ile beslenen yaratıkları anlatan, fantastik bir hikâye zannedebiliriz. Özbekistan’ın Ruslar tarafından istila edilmesini, tarihini ve yaşanan sıkıntıları canlı ve acıklı bir şekilde içimizde hissettiğimiz “İstila” isimli hikâye; diyalogların çok az olduğu, daha çok kahramanın Rus emperyalizminden korunmak için kaçtığı, Rus emperyalizminin sloganlarla, korku ile, ahlaksızlık ile baskı altına alınmasının hikâyesidir.

Çöplerden beslenen, günlerce aç kalan, korkusundan daha çok geceleri sokağa çıkan balçık ve yosun tutmuş havuzlardan su içen, sürekli takip edildiğini düşünerek kaçan isimsiz kahraman; Rus işgalini ve Sosyalizm’in Özbek halkını “mahlûka” dönüştürdüğünü acıklı bir şekilde anlatmaktadır. Hikâyenin bütününü incelediğimizde çok derin anlamlarla örülü olması nedeniyle; kahramanın isimsiz olmasını, bu hikâyenin bütün Özbeklerin ortak hikâyesi olması şeklinde yorumlayabiliriz.

Eserde Rusların Türkistan’ı istila ederken onları aldattığını ve kandırılmış olmanın acısını, “*Sokaklarda davet edici sloganlar ve renkli levhalar asılıydı. Düşmanlar bu şehri sloganlar saltanatına dönüştürecek gibiydi. Reklam tabelalarındaki her sözden nefret ve gazap fıskırıyordu. Onun bu ilanları okudukça başı dönüyor, kendini oldukça aciz ve mahkûm hissediyor, tabelalardan yansıyan bu sözler onun bağrını parça parça ediyordu,*

¹Anlatılmak istenen duygu ve eylem tutumunu gösteren bir unsurdur. Sembol, bilinen bir şekil ile onun sembolleştiği nesne arasında benzetmeye dayalı ilişki kurarak onu hissedilir kulan unsur [Kardaş 1980, 417; Koca 2012, 7].

²“Gerçek ile masalın, yeni ile eskinin, bilim ile büyüün harmanlandığı bir belirsizlik hali olarak nitelendirilebilmektedir ” [Koçakoğlu 2010, 15; Kerimov 2011, 60]. Modernizm akımı sonra ortaya çıkan ve karşıtı değil devamıdır. Edebiyatta Modernizm klasik edebiyata, kültüre, tarihe, halka vs. uzak dururken postmodernizm bu alanlardan yararlanmaktadır.

sloganlardaki yapışık ve kaypak sözlere esir düştüğünü anlıyordu" (s.132) sözleriyle, Sosyalizmin sloganlarla dolu propagandalarına halkın kandığını aktarmaktadır. Aynı sayfada birkaç satır yukarıda ise, "geceleri ise şehir sınırındaki terk edilmiş sarayda yatıyor..."(aynıyer) sözleriyle; halkın kendi saraylarını terk ettiğini, öyle bir yaşantıyı; mahlûk olarak gördüğü Sosyalizm ve Rusların kendilerine layık gördüğü sefalet ve açlığa tercih ettiklerini aktarmaktadır. Kahramanın sarayda yaşıyor olması, tarihine olan özlem ile ilgili olsa gerektir.

Rusların Türkistan halkının geçmişini yok ettiğini "onların, şehrin geçmişine dair her ne varsa hepsini yakıyor, viran ediyor, bozuyor, yerine kendi istedikleri şehri yeniden kuruyor" (s.133), sözleriyle ifade etmektedir.

Hikâyede çok az konuşma vardır, onlardan birisi kahramanın saklandığı bankın üzerine oturup sohbet eden kişiler arasında yaşanır ve konuşmalar Komünist Rusya'nın; Türkistan'da herkesi takip ettiği ve kanunların örtülü olması gerektiği konusu üzerinedir. Bankta oturan kişilerden birisi, "her şeyi açık olan kanun, hükûmetin başını yer" sözü ile açıklamaktadır (136). Eserin neredeyse tamamı kahramanın takip korkusu ile geçmesini hikâyeye etmiştir.

Eser yine derin anlamlar ve sembollerle dolu bir anlatımla bitmektedir. 141. sayfada geçen "takipler ve sıkıştırmalar onun azabını da yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştı, onun el ve ayaklarında belli belirsiz pençesi ile **toynakları çıkıyor**, sesi diline hükmedemiyordu. Yazık ki onun ulumaya meyilli boğazından **tuhaf meleme gibi bir sesin fırlayıp çıktığını** anladığı anda, delirir gibi oluyordu. O, üç gece boyunca şüphesini yok etmek için durmadan uludu. Dikkat etti, şüpheye mahal yoktu. Onun boğazındaki kudretli ve coşkulu bir uluma değil; aciz ve zayıf, **meleme gibi bir sest**i. Onun sesinde de takip esareti seziliyordu. **Bundan sonra ulumayı bıraktı** (s.141) ifadelerinde, ilk önce "**toynakları çıkıyor**" sözleri; kurt asıllı kahramanın "toynaklı bir hayvana" dönüştüğünü, sonrasında "**tuhaf meleme gibi bir sesin fırlayıp çıktığını**"ı ifade ederek; bu toynaklı hayvanın koyun ya da kuzuya dönüştüğünü, biraz sonra "**meleme gibi bir sest**i" diyerek kahramanın kesin olarak "koyun ya da kuzulaştığını"ı ifade etmektedir ve sonunda kahramanın kendisi de yeni durumunu kabullenerek, "**Bundan sonra ulumayı bıraktı** " sözleri ile kesinleştirmektedir. Eserin 149. sayfasında ise kahramanı takip eden kişiler onu sıkıştırıyor ve yakalıyorlardır. Onların ağzından;

İri yarı olan ona cevaben içeriden koltuğuna sıkıştırdığı her neyse bir şeyi alarak çıktı.

O(diğeri) kadınsı sesiyle:

-Nedir bu?

İri yarı adam:

-Kuzucuk.

Sözleri ile kahramanın artık tehlikesiz bir “kuzu”ya dönüştüğünü belirtmektedir. Türk efsaneleri, masalları, deyimleri ve Türk tarihi ile örülü eserde; kahramanımız hikâyenin sonunda kuzu gibi tehlikesiz birine dönüşmektedir.

Eserde Yer Alan Halk Kültürü Unsurları:

Deyim:

Deyimler bir dildeki anlatımı güçlü kılmak için kullanılan hazır söz öbekleridir. Türk dili deyimler bakımında zengindir [Sinan 2008, 91]. Bütün Türk edebiyatlarında belki de en çok kullanılan edebiyat terimi deyimdir. Günlük konuşma dilinde, yazı dilinde ve edebiyat ürünlerinde sıklıkla kullanılmaktadır. Özbek edebiyatında da gerek sözlü edebiyat kaynakları, gerek yazılı edebiyat kaynaklarında sıklıkla kullanılmaktadır. Nazar Eşankul’un da, “İstila” isimli hikâyesinde en sık kullandığı edebiyat terimi deyimlerdir.

Bunlar örneğin “kendisi gibi **gönlü de soluyordu**. O, caddedeki takipten sonra oldukça **bitkin düşmüştü, ciğerleri yanıyormuş** gibi acıyordu” (131) örneklerinde görüldüğü gibi, hikâyenin girişinden itibaren yoğun bir şekilde deyimlerin sıralandığını görmekteyiz. Hikâyenin isimsiz kahramanın Rus istilasını nedeniyle öldürücü bir açlık yaşadığını, çöplerden yiyecek topladığını, yosun tutmuş havuzlardan su içtiğini açıklarken; anlatımı daha etkili kılmak amacıyla “**gönlü solmak, bitkin düşmek, mecali olmamak, ciğeri yanmak**” gibi deyimlerden yararlanarak; anlatımı okuyucunun zihninde yaşatacak şekilde kaleme almıştır. Biz de bu deyimleri metinde yazıldığı biçimde alarak sayfa numaralarına göre şöyle sıraladık:

“yangınlar basan **yüreğini serinletmek**, “**zevk duyardı**”(s.131).

“**şüpheye düşüp, göz atıyordu, itibar etmezdi, giyimi çul çaputa dönmüştü, dikkatini çekmek** istemezdi, şehri **avucunun içi gibi iyi bilirdi, gazap fıskırıyordu**, bu sözler **bağrını parça parça ediyordu, esir düştüğünü** anlıyordu (s.132).

“saflar hâlinde yürüyüp **gösteriş yapmaktı, birbirini etini yiyen** kuduz kalabalığı görmüştü, **başını alıp** sakin sokaklara doğru **çekip gidiyordu, gözlerine inanamıyor, şüpheye kapılıyordu, güneş batmaya yüz tutmuştu**” (s.133).

“**gözden geçiriyordu, ansızın dehşet kapladı, açlık birden bire beynine vurdu ve bütün dünyası karardı, gözüne takılan ilk banka zorlukla ulaştı, yüreği titredi, kızıl görüntüye gözü takıldı**”(s.134.)

“**eli açık biriyim, ayakları birbirine dolanıyor, gözleri keskinleşti-**

yor, **dikkat kesiliyordu**, öylece **kalakaldı**" (s.135).

"Her şeyi göz açıp kapatıncaya kadar hâletti" (137).

"göz ucuyla bakıyorlardı, onun başı dombra¹ gibi şişmişti, yüreği küçülürmüş gibi geldi, saçları tek bir siyah kalmadan beyazlamıştı, onun gözünde bütün dünyayı itler basmıştı" (s.138).

"etrafa biraz göz atıp hırılıyorlar, o gördüğü manzara karşısında dehşete düştü, ruhlar feryat ediyor gibiydi, baştan ayağa alt üst edip gittiler, şehirden alıp başını gitti (s.139).

"evde tamamen aklını kaybeder, gözlerini kendisine diken, baş gösteriyor, ayağa dikilerek (s.140).

"başı da çatlayacak gibi ağrıyordu, toza bulamış, beynine çakılıp kaldı" (s.142).

"başıboş gezdi, baskına gelen aslan gibi" (s.143).

"onun elinden sıyrılıp çıktı, nişanlısının intikamını kanla almak istedi, ganimetleri gözüne kestirmiş ve nişan almış bir silahla" (s.145).

"şehirden yaygara çıkartmaya başladılar" (s.146).

"itibar etmeden" (s.147).

"taş gibi donup kaldı, ayakları birbirine dolaşüyor" (s.148).

"odayı gözden geçirdi, arkadaşı renkten renge girerek tekrar içeriye doğru, yine de göze çarpan kuyruğunuz dürtükledi" (s.149).

"paha biçilmeyecek" (s.150).

Kalıp Sözcükler:

Kalıp sözcükler, önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeden veya dil bilgisel olarak ayrıştırılmadan olduğu gibi hatırlanarak kullanılan, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşan dizidir [Wray 2002, 9; Gökdayı 2008, 91].

Metinde kalıp sözlere örnek olarak; **"kanun itin kuyruğuna benzeyen bir şey"**, **"Köpek, kuyruğuna bakıp ne kadar ona doğru atılırsa, kuyruk köpekten o kadar uzaklaşır"** (s.136). Yazar Sovyet Rusya'nın kanunlarının üzeri örtülü olmasını, simgesel olarak köpeğin kuyruğuna benzetmiştir.

"Dünya kendi sırlarıyla ilginç; yumruğunuzu gösterin ama içinde ne olduğunu hiçbir zaman bildirmeyin" (s.137). Burada da aslında Sovyet Rusya'nın kanunlarının görünüşte bütün halklara eşitlik vadederken, içerikte Rusların çıkarlarına hizmet ettiğini vurgulamıştır.

"Eğer başka türlü olsaydı bu sarayda yaşamaktan çok düşman elinde parça parça olmayı tercih ederdi" (s.139).

"Hayat kafesten dar"(s.148). Bu sözle kahramanın açlık, sefalet ve korku ile geçen ömrünün; zamanda daralarak, küçücük bir kafese hapsedil-

¹İki telli, parmakla çalınan Kazak halk çalgısıdır; aynı zamanda Özbekistan, Türkmenistan, Moğolistan, Afganistan gibi ülkelerde de görülmektedir [Akdağ 2022, 1502].

muş kadar dar bir hayata dönüştüğünü anlatmaktadır.

Hitaplar:

“*Hitaplar, seslenen tarafından muhatabının dikkatini konuşmaya çekmek, onun konuşmaya olan ilgisini sürdürmeyi sağlamak maksadıyla kullanılan, içinde seslenenin duygu ve düşüncelerini, niyetini barındıran genellikle cümle başı vurgulu sözcük türleridir*” [Alyılmaz 2009, 534; Gao 2013, 190’dan aktaran Dunkling 1990,16; Alkan 2019, 289].

“*Ah! Rüya gemisi, sen nerelere süzülüp gitmiyorsun!.. Ey ulu düş!... Ey ulu rüya!*” (s.137).

Sövgü Sözleri:

Sövgü sözü Türkçe Sözlük’e göre, “Sövmek için söylenen söz, sövme.” olarak tanımlanmaktadır [Akalin 2005, 1801; Akalin 2014, 30]. Eserde sövgü sözü olarak bir yerde;

“*düşmanlar it sürüsü gibi takip ediyorlar*”(s.138), deyimini kullanılmıştır.

Masal:

Anonim Halk Edebiyatı’nın en yaygın unsurlarından birisi de masaldır. Bu unsurlara ad olarak verdiğimiz kelime; *Habeşçe «mesl», Aramice «masla» ve İbranicedeki «masal»dan, Araplara «mesel, masal»* şekli ile mukayese ve karşılaştırma anlamıyla geçtikten sonra; Türkçeye mal olmuştur... Bilinmeyen bir yerde, bilinmeyen şahıslara ve varlıklara ait olayların macerası, hikâyesi olarak tanımlayabiliriz [Elçin 2004, 368].

Kahramanlarının olağanüstü özelliklere sahip olduğu sözlü halk edebiyatı unsurlarından olan masalların konusu; hayvanlar, dağ, taş, kuyu, ayna, tilki, cin, peri, akıl, iyilik gibi her şey olabilmektedir.[aynıyer]

İstila isimli eserde deyimlerle birlikte en sık kullanılan edebiyat unsuru, masal ve “mahlûklar”dır.

“*mahlûklar* her gece hiç susmadan bağırıyordu” (s.132).

Yazar Sosyalizmin yüksek perdeden bol miktarda atılan sloganlarını, “kaypak sözler” olarak adlandırmış; bu sözlerin sokakta, evlerde ve her yerde ilan tabelası, reklam panosu gibi olması nedeniyle; *mahlûkların sessiz çılgılığı* olduğunu belirtmiştir. “Her bir evde *mahlûkun* haykırışları vardı” Yani bu sloganlar için, “*bu çılgılık değil, yarattığın elindeki istila kılıcı idi*” sözü ile (s.132); sosyalizmin bol bol atılan soğanlarını, sosyalist Rusya’nın istila kılıcına benzetmiştir.

“*Mahlûk* ise bütün şehri çılgılığı, kükreyişleri ve her bir eve yerleşen mevcudiyetiyle ve sonsuz olduğu her an hatırlatan pis kokusu ile bunları yönetiyordu. Aslında bundan daha önce, işte bu mezar şilte kokusu gibi bir koku şehri zapt etmişti. *Mahlûk*, şehre zorla girdiğinde sokaklarda korku-

dan aklını kaybeden, **birbirinin etini yiyen kuduz kalabalığı** görmüştü (s.133).

Her eve yerleşen mahlûk "Sosyalizm ya da Ruslaşma" olmalıdır. Arkasından ise; düşmanların önceleri kötü niyetini gizlediğini, tarihi yok ettiğini, şehri yıkıp viran ettiğini, küçük kafesleri andıran evler yapıldığını ve her yerin istila edildiğini söyleyerek; zaten pis kokusunun *mahlûktan* önce şehri zapt ederek, şehir halkını bir birinin etini yiyen kuduz kalabalığına dönüştürdüğünü ifade etmiştir. Bu sembolik ve masal unsurlarından yararlanılan anlatımla, Türkistan'ın işgalden önceki **"bir birinin etini yemesi"** anlatılmak istenmiş ve kardeş kavgası yapan Türk halkı; kuduza benzetilmiştir. Benzer bir ifade Fıtrat'ın "Merih Yıldızına" isimli şiirinde de;

"Var mı sende bizim kebi insanlar

İki yüzlü iş bozarlar, şeytanlar

Ortak kanın kanmay içgen zülükler

Kardeş etin toymay yeğen kaplanlar..." [Fıtrat 1934, 34; Açık 2002,

6]. Dizelerinde de görülmektedir.

Doğayı tasvir ederken özgür bulutlardan, gökyüzünü şenlendiren kuşlardan bahsettikten sonra, kendi ruh hâlini ise; **"çirkin görünen ayrıca durmadan korkulu şeylerden haber veren kargaları seyredip kendi çocukluğunu..."** (s.133) sözleriyle, masallarda kargaların kötü haber vermesi özelliğinden yararlanmıştır.

"meydanı dolduran **yaratıklar**" (s.134).

"onun hayalinde her nedense bir **çukur peyda oldu**. Hayır, bu çukur birinin akıbetinde **peyda olmadı**; bu kadarcık şey sanki kendiliğinden, şu anki olanlarla bir alakası olmadan **peyda oldu**" (s.134).

"Gözüne her şey **korkunç bir dev gibi** göründü. Bu bazen domuz yavrusu gibi görünen **canavarın** gölgesine..." (s.134).

"**Yeraltındaki geçitten** geçerek her ihtimale karşı..." (s.134).

Ne zamandır aciz bir **mahluğa** dönüştüğünü hissediyordu " (134).

"Hava ayazdı, yıldızlar şiir dizeleri gibi diziliydi ve solmuş parıltılarla gece sanki sevgili gibiydi. Hava her gün bir ağaçtan doğacak ilkbahar kokusunu üflüyordu. Karanlık onu biraz sakinleştirmişti. Bir an yere oturup biraz nefes aldı, sonra 'saraya gitsem de olurdu' diye düşündü" (s.135). Anlatımını bütün olarak incelediğimizde, "gecenin sevgili gibi olması, havanın ilkbahar kokusu üflemesi gibi ifadeler; anlam bakımından masallara ait unsurlar olmalıdır. Metinde geçen "*saray*" unsuru da, anlam bakımından masal unsurunu desteklemektedir.

"Ömrümün kayıp giden köşelerini **tılsımlı bir ayna** gibi zaman zaman gözümün önüne tıpkı gece olmuş gibi getiriveriyorsun. Beni çocukluğumun **pınarlarına** atıveriyorsun" (s.137).

“O, bu duruşuyla insandan çok ganimetini pençeleriyle tutan vahşi bir **yaratığa** benziyordu”, “o, başında beynini kemirip duran aç **yaratığı** yok edecek gibi koşup; başını biraz ilerdeki büyük duvara vurdu (s.138).

“**mahluk** ne kadar korkunçsa o kadar kötüydü” (s.140).

“mahkûm bir **canavara** benziyordu” (s.141).

“ona göre bazen yer yarılıp kendisini içine çekiyor, bazen de her nereden geldiyse insana benzer bir **mahlûk** onu bir anda yutuyor veya onu yutmak için kovalayıp duruyordu.” (s.41).

“...**çirkin ve bahtsız kızlara** sevgimi itiraf etsem” (s.141).

“On şehrin ortasında korkutup duran **mahlûk** vücudu gibi hoş olmayana ve kokulara bürünmüş hâli kimin için gerekli ki?” (142).

“bu bodrum katı da ona her dakika düşmanlarını ve **mahlûkları** hatırlatıyordu. Bu bordum katı da **mahlûkun** nefesi doluyordu” (143).

“Tabiattaki ürpertiler; onu korkuların yuvarlandığı düzensiz, dağınık, enkaza dönüşen, kalbinden korkan, er ya da geç ölmesi kaçınılmaz bir **mahlûğa** değil; tabiatın ezeli kanunlarına riayet eden ve ona itaat eden **varlığa** dönüştürmüştü” (s.144).

“şımarıklığı gizlemiş olan **sırlı kaleye** girmek için onun sıcak, titreyen ellerini kendine çekti” (s.145).

“kurbağa görünümlü dev **mahlûğu** da yanlarına getirmişlerdi, **mahlûk**, o derece büyük ve çirkindi, **mahlûk** şehre girer girmez, **mahlûk** geniş meydana, bu **mahluğa** ne dendiğini, **mahluğun** düşmanların lideri olduğunu, **mahluk** şehrin ortasındaki, bazen de **mahluk** kendi evinde, **mahluk** kendi varlığını, **mahluğun** aç gözleri, **mahluğun** pis ve iğrenç kokulu, **mahluk** sıfatlı fakat **mahluk** gibi, **mahluk** bütün kadınları” (s.146).

“o, şehirde **Kaf Dağı**¹ gibi görünüyordu” (s.146).

“**mahlûklar** sokaklarda kükreyip, seslerde de **mahlûk** bağirtisinin taklit edildiği sezince... (s.147).

“göze görünmeyen zinanlar yüzünden sakın ve **uzak bir âleme** gidesi geliyordu” (s.147).

“Yine bir şeyler **peyda** olmuş” (s.147).

Efsaneler:

Sakaoğlu, Halk edebiyatının alt dallarından biri olan efsane için, “bir doğa olayını, bir varlığın ortaya çıkmasını, doğa olaylarının birinde olan değişikliği, akıl dışı ve olağanüstü açıklayan hikâye” [Özön 1954, 74; Sakaoğlu 2018, 39] olarak tanımlanmaktadır.

Eserde yer alan “gözleri keskinleşiyor, kulakları duyduğu her

¹Masallarda ve Ferüdittin Attar’ın Mantık Al-Tayr (Kuşların Dili) isimli eserinde yer alan Anka kuşunun yaşadığı hayali dağ. Bkz Mantık Al-Tayr

hayalete dikkat kesiliyordu" (s.135) sözleri ile halk edebiyatı unsurlarından efsanelerin tabiat varlıkları ve kuvvetleri/mitik efsaneler kısmına giren "hayaletler"den yararlanmıştır.

"gözünde kemikler değil, **ruhlar** feryat ediyor gibiydi" (139).

"o, binlerce yıl önceki atalarının kendisine bakarak uğuldayan seslerini iştir gibi oluyordu. Kendisi de harabe sarayda ayağa dikilerek, var olan sesi ve bütün gücüyle **ulumaya başlıyor**; bu **uluyuşta** yalnızlık dolu hayatındaki..." kanında atalar ruhu alevlenir ve **ulumaya başlar**, güya kendisi ile beraber bütün atalarını da **ulumaya** katıp inlemiş gibi olur; **onlar kendi neslinin sona ereceği için feryat ederlerdi**" (s. 140). Sözleri ile yazar Türk Şamanizmi inancı döneminde kalma, yok olmak üzere olan Türk milletin son erkek çocuğuna dişi bir kurdun yardım etmesi ve Türk milletin dişi bir kurttan türemesini anlatan Ergenekon Efsanesi'nden¹ yararlanmıştır.

"...onu her neresi ise bir yerlere götüren, bobin ve makaralara sarılıp bırakılmış ip gibi yuvarlana yuvarlana dönen; tıpkı **atalarının uluduğu ormandan** sonra ecdatlarının basıp geçtiği yollar gibi sıra sıra izler peyda olur, birden kanına orman havasının dolmasıyla yola düşesi, yıkılarak sürünerek de olsa **gönlünün bir kenarında açılan bu yoldan** o uzak menzillere doğru koşup gidesi gelir" (s.140-141). Burada yer alan "gönlünün kenarında açılan bir yoldan" ifadesi, "ataların uluduğu

¹Göktürkler (T'u-chüeh), eski Hun'ların (Hsiung-nu) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise, A-şi-na (A-shih-na) adlı bir aileden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamağa başladılar. "Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlûbiyetten sonra Göktürkler), bu memleket tarafından, soyca öldürüldüler. (Tamamen öldürülen Göktürkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, (ona acımışlar ve) onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi). " (Bu sırada) çocuğun etrafında dişi bir kurt peyda oldu ve ona et vererek (çocuğu) besledi. Çocuk, bu şekilde büyüdükten sonra da, dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamağa başladı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı. (Göktürkleri mağlub eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin) kralı, bu çocuğun halâ yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla (çocuğu) yan yana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt (onları görünce) hemen kaçtı ve Kao-ch'-ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda, derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova, baştanbaşa ot ve çayırarla kaplı idi. Çevresi de birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı, çok dik dağlarla çevrili idi. Kurt, kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu. "Zamanla bu on çocuk büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek, onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. (İşte Göktürk devletinin kurucularının geldikleri) , A-şi-na ailesi de (bu On-boy'dan) biridir. "Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile haline geldiler. Bir kaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Ju-ju'lara (yani Juan-juan devletine) tabi oldular. Altay (Chinshan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan Devletinin demircileri oldular.." [Ögel, 2010: 20-21].

orman" ifadesi ile birlikte aynı cümlede kullanılması nedeniyle doğrudan Ergenekon Efsanesi'nde, demir dağın eritilip Türk milleti için açılan yola atıfta bulunmuştur.

"İlk zamanlara göre sonraki olaylar ne kadar ağırdı. Senin atalarının açarak geldiği, zaman çengelinde şefkatli ve kuduz seller gibi, **hayat kayasından büyük büyük halkaları sürükleyip götüren**, zaman zaman yağan tarih yağmurlarının durduramadığı hikâyede; son nokta olduğunu hatırlamanın kendisi bile dehşet verici değil mi? Ne kadar acı da olsa **atalarının yarattığı destanın** son yapraklarıdır. Senden sonra bu cümle de devam etmeyecek. **Tabiatın senin atalarına verdiği hayat mumu** işte bu cümleyle birlikte ebediyen sönecek!" (s.141). Yazar burada ise Uygurların köken efsanesi ya da Uygur menkıbesi¹ olarak kayıtlı olan efsanede; Bugu Han'ın kutsal bir dağda yer alan "yada taşını" torunlarına teslim ettikten sonra otuzuncu kuşak torunlarının yada taşını korumadıklarını ve taşı sirke ile parça parça edip Çin'e verdiklerini ve bunun sonucunda Uygur Halkının yok olduğunu, göç etmek zorunda kaldığını anlatan Uygur efsanesine [Köprülü 1966, 59] atıfta bulunmuştur. Yazar da, **"hayat kayasından büyük büyük halkaları sürükleyip götüren, atalarının yarattığı destanın son yapraklarıdır, senden sonra bu cümle de devam etmeyecek. Tabiatın senin atalarına verdiği hayat mumu işte bu cümleyle birlikte ebediyen sönecek"** sözleriyle bu efsanede yer alan yada taşının sirke ile parçalanması sonrası yok olmasına atıfta bulunmuş olmalıdır.

"Takipler ve sıkıştırmalar onun azabını da yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştı, onun el ve ayaklarında belli belirsiz pençesi ile toynakları çıkıyor, sesi diline hükmedemiyordu. Yazık ki onun **ulumaya** meyilli boğa-

¹Uygur menkıbesi gerek Cüveyni tarafından, gerek Çin kaynaklarında hemen hemen birbirini tamamlar bir şekilde zaptedilmiştir. Edgar Blochet'nin Mazdeizm ve Türkler Unvanlı makalesine zeyl olarak, efsanenin her iki şeklini de göstermiştik (Milli Tettebbu sayı 1, 125-161)Menbaini Karakorum'dan alan Selenga ve Tugla ırmaklarının birleştiği Kumlançu'da iki ağaç vardı; bunların arasından bir dağ çıktı ve üzerine nur indi. Her gece oradan musiki sesleri gelir ve otuz adım çevresinde aydınlık görünürdü. Bu dağdan nihayet beş çocuk doğdu; en küçükleri Bugu Tigin büyüyünce Uygurlar tarafından han seçildi. Tanrı, Bugu Han'ın hizmetine üç karga gönderdi; onlar her yerde olup biteni gelip anlatıyorlardı. Bir gece ak sakallı ve ak asalı bir ihtiyar ona rü'yada göründü ; ona fıstık şeklinde bir cida (yada) taşı verdi ve "Bunu sakladığınız kadar bütün dünyaya hakim olacaksınız" dedi. Bugu Han'a otuzuncu kuşakta Yulug Tigin halef oldu. Çinliler, ondan korktukları için oğlu Gali Tigin'i bir prensesle nişanladılar. Bu esnada huduttan giren Çin sefiri, bu hükûmetinin hayatı Karakorum civarındaki İvli-dağ'ın vücudüne bağlı olduğunu haber aldı ve izdivaç şartı olarak, onun Çinliler'e teslimini istedi. Çok büyük bir ateşle bu cida taşı'ndan dağı kızdırdıktan sonra, üzerine sirke dökerek parçaladılar ve parçaları arabalarla Çin'e naklettiler; fakat, dağ gittikten sonra memleketin kuşları, hayvanları hareketsiz kaldılar ve büyük felaketlerin geldiğini haber veren acı feryatlar çıkardılar. Yedi gün sonra hükümdar öldü; hayvanlar "Göç, göç!.. diye bağırarak, Uygurlar'ın bu uğursuz yerden kaçmalarını hatırlattılar. Bu suretle, Uygurlar yola çıkarak Beş balığ'ın bulunduğu yere geldiler; "Göç!.. sesleri durduğu için, orada oturarak Beş balığ'ı te'sis eylediler [Köprülü 1966, 59].

zından tuhaf meleme gibi bir sesin fırlayıp çıktığını anladığı anda, delirir gibi oluyordu. O, üç gece üç gece boyunca şüphesini yok etmek için durmadan **uludu**. Dikkat etti, şüpheye mahal yoktu. Onun boğazındaki kudretli ve coşkulu bir **uluma** değil; aciz ve zayıf, meleme gibi bir sestti. Onun sesinde de takip esareti seziliyordu. Bundan sonra **ulumayı** bıraktı” (s.141). Yazar burada “Türeyiş Efsanesinde¹ yer alan Türk milletinin kurt soylu olduğu” [Ögel 2010, 18-19] için kurt gibi ulumaya meyilli olduğu hâlde, kahramanın değişerek “kuzu”ya dönüştüğünü ve bunu anladığı zamanlarda delirecek gibi olduğunu ve sonrasında ulumayı bırakarak; eserin sonunda kahramanın kuzuya dönüşmesi gibi kuzuya dönüştüğünü anlatarak simgesel bir anlatımda bulunmuştur. Eserin sonunda kendisini takip edenlerin ağzından da duyduğumuz kuzuya dönüşmenin ilk belirtisi, s.141’de yer alan bu ifade olmalıdır.

Destan:

“Destan, sözlü gelenek ortamında halk diliyle yaratılan, kahramanların olağanüstü maceralarını anlatan ve ezgi eşliğinde söylenen tahkiyeye dayalı uzun şiirlerin genel adıdır [Oğuz 2004, 5]. Oğuz’un da belirttiği gibi destanın en önemli unsurunun “ezgi eşliğinde söylenmesi” olması nedeniyle Köroğlu Destanlarının Özbekistan varyantı nedeniyle, sadece “*Tulpar*” unsuru destan unsuru olarak kullanılmıştır.

“Hani senin arzuların benim **uçan atımdı**?” (s.142). Yazar, Kırgız ve Özbek destanlarında yiğit ve alp kişilerin yardımcısı kanatlı at Tulpar²’a atıfta bulunmuştur.

¹“Kao-çı Kağanının çok akıllı iki kızı varmış. (*Bazı kaynaklar üç kızı vardı, diyorlar). Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyi imişler ki, babaları şöyle bir karara varma zorunda kalmış. Kağan demiş ki: “Ben bu kızları, nasıl insanlarla evlendirebilirim! Bunlar o kadar iyi ki, bu kızlar ancak Tanrı ile evlenebilirler!” Bunu diyen Kağan, kızlarını alarak götürmüş ve bir tepenin başına koymuş. Burada kızları, Tanrı ile evlensinler diye beklemiş. Kızlar bu tepede Tanrıyı bekleye durmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş. Ama ne Tanrı gelmiş ve ne de onlarla evlenmiş, Kızlar böyle bekleşe dururlarken, tepenin etrafında, ihtiyar ve erkek bir kurt görünmüş. Kurt, tepenin etrafında dolaşmağa başlamış ve bir türlü de, orasını bırakıp gitmemiş. (Küçük) kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine: “İşte bu kurt Tanrının ta kendisidir. Ben inip, onunla evleneceğim,” demiş. Kardeşi, gitme, diye ısrar etmiş ama, kız dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Kao-çı halkı, bu hükümdarın kızı ile kurttan türemiş” [Ögel 2010, 18-19].

²“Halk hikâyelerinde Hz. Hızır’dan sonra kahramanın en büyük yardımcısı attır. Rüyalarda, efsanevi öykülerde ve kadim anlatılarda, insan bedeninin ve onun içgüdüsel yapısının evrensel sembollerinden biridir. Bu efsane atların, en tanınmışları arasında Abdera Hükümdarı Diomodes’in, insan etiyile beslediği atlarını (ki, sonunda bu hükümdar, Herkules tarafından kendi atlarına yem yapılmıştır), Uçan at Pegassus’u, Kırgız Manas Destanı’ndaki gizli kanatları olan Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma Tulpar’ı, İskender’in atı Boukephalos’u, Hz. Ali’nin atını, Dede Korkut’taki Seğrek’in atını ve Nebi Harun’un uçan atını sayabiliriz” [Günleri 1993, 61; Gürçay 2019, 41-42].

Kuran Kıssaları:

Bazı manzum dinî destanlar kaynaklarını Kuran'dan alır. Kıssalar Kuran'da yer alan kısa anlatımlardır [Hazer 2007, 205 Kumartaşlıoğlu 2014, 249].

“Belki de *kıyamet kopacaktı* ve bu *kıyametin nasıl kopacağını* tasavvur etti” (s.134).

“Eğer onun gördüğü düşler baştan itibaren yorumlansa; *dünyanın yaratılışından* ta onun yok olup gidişine kadar olan geçmiş, bugün ve geleceği aksettiren gerçek bir esere dönüşmüş olurdu. Düşlerinde o neleri görmezdi ki? O düşleri vasıtasıyla *Hız. Havva*’nın kulübesine kadar gezme-ye gittiğini ve birkaç defa gökyüzüne kabul edildiğini de görmüştü” (139).

Türk Şamanizmi

Abdulkadir İnan, “Eski Türklerin 5. yüzyılda inandıkları din ile 17.-20. yüzyıllarda Altay ve Yakut Türk boyaları arasında din tarihçileri tarafından tespit edilen Şamanizm’in; eskisine göre epeyce gelişmiş olduğunu, Eski Türk Dini’ni dünya Şamanizm’inin alt bir dalı olarak gördüğünü ve bu Türk dinine Şamanizm [İnan 1976, 16] adı verildiğini aktarmaktadır.

“Bu feryat onun günlük korkusunu azaltıp vücuduna huzuru bağışlar, gözünün önündeki belirsizlik ve takip perdeleri açıla açıla; *cennet elindeki kıl köprü* gibi...”(s.140) sözlerinde geçen “kıl köprü”, Eliade’ye göre “Şamanlar da ölümler gibi Yeraltına yolculuklarında bir köprüden geçmek durumunda kalırlar. Ölüm gibi esrime de bir “mütasyon” (köklü değişme) gerektirir ve mit bunu, maddesel olarak, tehlikeli bir geçit şeklinde dile getirir. Ölümle ilgili köprü simgeselliği evrensel ölçüde yaygındır ve şamanlık ideoloji ve mitolojisinin sınırlarından taşmaktadır¹ [Eliade 2018, 525 -526]. Tevrat-İncil-Kuran gibi kaynaklara ait kıssalarda yer alsa da; kaynaklar daha eski tarihlerden itibaren gelişim gösterdiğini göstermektedir. Bu nedenle eserde yer alan “*cennet elindeki kıl köprü*” deyimini, Türk Şamanizmi unsuru olarak almayı doğru bulduk.

Yakınma Yakarış:

Şimşek, “kültürümüzde mecazi bir anlam olan “felek” kavramını; Tanrıya “yakınma/Yakarış” başlığı altında incelemiş; gökyüzü, talih, kader, baht, şans, zamane, sema, dünya, âlem, devran, her gezegene özgü gök tabakası vs. gibi anlamlara geldiğini ve edebiyatımızda önemli bir yere sahip

¹“Eliade, adı geçen eserde ölümle ilgili köprü simgeselliğini şamanlık ideoloji ve mitoloji açısından evrensel ölçüde incelemiş; bu simgeselliğin bir yandan vaktiyle gökyüzünü yere bağlayan ve insanların tanrılarla kolayca iletişim kurmalarını sağlayan köprü (ya da ağaç, sarmaşık, vb.) olarak değerlendirmiştir. Bu simgeselliğin Şamanizm çağından beri çeşitli farklılıklarla yaygın bir inanış olduğu şeklinde açıklamıştır. Biz de onun yaklaşımını doğru kabul ettiğimiz için, bu unsuru Türk Şamanizmi unsuru olarak değerlendirmeyi doğru bulduk.

olduğunu belirtmiştir [Şimşek 2009, 34].

"Beni bu dünyada yalnız bırakacaktın, niçin yarattın? diye yalvarır" (s.140).

"Ne garip olurdu **felek**¹ bunu isteseydi" (s.142).

Sonuç:

Çağdaş Özbek Edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Nazar EŞANKUL'un "İstila" isimli hikâyesinden hareketle; Türkistan'ın Ruslar tarafından istila edilmesini, tarihinin silinmesini, ahlaki yapısının yok edilmesini, kaynaklarının sömürülmesini, Türk halkının Sovyetleştirilerek kuzu gibi zararsız hâle dönüştürülmesini; zengin Türk halk kültürü unsurları ile okuyucuya aktarmış olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmada Nazar Eşankul'un "İstila" hikâyesinde halk kültürü unsurları olarak; deyimler 60, kalıp sözler 5, hitaplar 3, sövgü sözleri 1, masallar 49, efsaneler 16, destan 1, Kuran kıssaları 4, Türk Şamanizmi 1 ve yalvarma-yakarılar 2; olarak toplam 142 halk kültürü unsuru olarak tespit etmiş olduk

Eserde "**mahlûk**" en çok tekrar edilen halk kültürü unsudur ve 30 yerde kullanılmıştır; biz unsurları belirlerken her birini ayrı ayrı saydık ve böylelikle masal unsurlarımızın 30'unu bu şekilde belirledik. Diğer unsurlarda da aynı yolu izledik. Yazarın eseri yazarken amacının esere adını veren Rusya'nın Türkistan'ı "*İstila*" etmesini, tarihe ışık tutarak ve yaşanan zorlukları halk kültürü unsurları ile anlattığını tespit etmiş olduk. Yazarın halk kültürü unsurlarından bolca yararlanarak, anlatımı sembollelerin arkasına gizlediğini tespit etmiş olduk. Bunu yaparken Türk tarihinin en eski kültür unsurlarına atıflar yaparak, eserdeki anlamlara ustaca derinlik katmış olduğunu tespit etmiş olduk.

Yazar halk kültürü unsurlarından en fazla deyimleri(60) ve sonra masalları(49) kullanarak halk kültüründen yeteri kadar yararlanmıştır ve bu kullanımlar anlatımı bozmamış, aksine anlatımı daha da zenginleştirmiştir.

Sonuç olarak Nazar EŞANKUL "İstila" isimli hikâyesinde; başta Özbek halkı olmak üzere bütün Türkistan'ın Ruslar tarafından reklam panosu gibi süslü sözlerle aldattığını, onları kandırarak tuzağa düşürdüğünü, tarihini ve millî benliğini yok ettiğini; sembolik bir anlatımla ve zengin halk kültürü unsurları ile tarihe ışık tutacak bir biçimde işlemiştir.

Kaynaklar

Açık, Fatma. 2002. "Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dil Bilimcisi ve Düşünürü Fitrat". *KÖK Journal of Social and Strategical Researches*, IV: 1.

²Ögel'e göre "öd" sözü eski Türkçede "zaman" anlamına gelirdi. Bu sözden türeyen "ödhlek" sözü ise, "Felek" anlamında kullanılmaktaydı [Ögel 2010, 480; Şimşek 2009, 35].

- Akalın, Ş. Halûk ve diğ. 2005. *Türkçe Sözlük*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları
- Akar, Ali. 2014. Türk Sözlükbiliminde Tanımsız Bir Alan: Sövgü Sözleri, *Dil Araştırmaları*, 14 (14), 27-33.
- Akdağ, Ali Kazım. 2022. "Anadolu'da ve Yakın Coğrafyalarda İki Telli Sazlar". *İdil*, 98 (Ekim): 1491-1504. doi: 10.7816/idil-11-98-08.
- Alkan Ataman, Hanife. 2019. "Kutadgu Bilig'de Hitaplar ve Göreceli Seslenişler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 45: 287-306. DOI: 10.21563/sutad.636245.
- Eliade, Mircea. 2018. *Şamanizm* (Çeviren: İsmet Birkan). Ankara, İmge Yayın Evi.
- Elçin, Şükrü. 2004. *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, Akçağ A.Ş.
- Dunkling, Leslie. 1990. *A Dictionary of Epithets and Terms of Address*, Beijing: Routledge & World Publishing Corp.
- Fitrat, Abdulrauf. 1934. "Merih Yıldızı"na". *Yaş Türkistan*, nr: 7-8, Paris.
- Gao, Chunming. 2013. "A Contrastive Study of Chinese and English Address Forms". *Theory and Practice in Language Studies* 3 (1): 190-194. Finland
- Günleri, Yaşar Kemal. 1993. *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, Ankara, Edebiyatçılar Derneği.
- Zimmer, Heinrich. 2004. İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Gürçay, Serdar. 2019. "Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma". *Aydın Türklük Bilgisi*, 5 (1): 37-54.
- Gökdayı, Hürriyet. 2008. "Türkçede Kalıp Sözler". *Bilig* 44: 89-110.
- Hazer, Dursun. 2007. "Kur'ân-ı Kerim Kıssalarının Edebî Değeri Hz. İbrahim Kıssalarını Vaka-Zaman-Mekân-Şahıs Unsurları Açısından Bir Değerlendirme", *İslâmî İlimler Dergisi* I. Kur'an Sempozyumu (14-15 Ekim 2006), *İslâmî İlimler Dergisi* Yayınları, Çorum, 205-218.
- İnan, Abdulkadir. 1976. *Eski Türk Dini*. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- Kardaş, Rıza. 1980. "Sembol", *Türk Ansiklopedisi* (I-XXXIII), XXVIII. Ankara, Milli Eğitim Basımevi.
- Kerimov, L. 2011. Postmodern Edebiyatta Estetik Anlayışı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0 (26) , 59-70.
- Koca, Selçuk Kürşad. 2012. *Türk Kültüründe Sembollerin Dili*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Koçakoğlu, Ahmet. 2010. *Yerli Bir Postmodern İhsan Oktay Anar*. Konya, Palet Yayınları.
- Köprülü, M.Fuad. 1966. *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kumartaşlıoğlu, Satı. 2014. *Kur'an Kıssalarının Dînî Edebiyata Tesirine Dair Örnek: Dâstân-ı Hazret-İ İbrahim*. Tübar-XXXVI-2014-Güz.
- Kurt, Berker. 2020. *Nazar Eşankul*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-de-tay/nazar-esankul>, (31.03.2023).
- Oğuz, M. Öcal. 2004. "Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları". *Millî Folklor* 16: 62.
- Ögel, Bahaeddin. 2010. *Türk Mitolojisi* I, Ankara, Türk Tarih Kurumu

Yayınları.

- Özön, Mustafa Nihat. 1954. "Efsane". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* III, İstanbul.
- Sinan, A. Turan. 2018. "Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I, Fırat Üniversitesi". *Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (2): 91-98.
- Sakaoğlu, Saim. 2018. *Efsane Araştırmaları*. Konya, Kömen Yayınları.
- TDK. 2005. *Türkçe Sözlük*. Haz. Şükrü Halûk Akalın ve başk. Onuncu baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topçu Öztürk, Ulviye, Biray, Nergis. 2019. "Nazar Eşankul'un "İstilâ" hikâyesi üzerine bir inceleme". *Türkoloji* 93: 92-113.
- Topçu Öztürk, Ulviye, Çakıcı, Bilal. 2022. *60 Yılın "Hikâye"lerinden - NAZAR EŞANKUL*. Ankara, Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRK-SOY).
- Şimşek, Esmâ. 2009. "Yakınma/Yakarışlar Dünyasında Felek ve Türk Halk Edebiyatına Yansımaları". *Millî Folklor* 21: 84
- Wray, Alison. 2001. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press

Investigation Of Folk Culture Features In Nazar Eşankul's "Investment" Story

Hasan Bekiroğlu¹

Abstract

Nazar Eşankul, born on June 15, 1962, is one of the most important authors of contemporary Uzbek literature. Throughout his life, he witnessed the last stages of the period when Russia invaded all of Turkestan and Uzbekistan, implementing policies of repression, assimilation, censorship, erasing national and historical values, exploiting societal resources, and corrupting the society from moral and religious perspectives.

In our analysis of the story titled "Invasion," we will primarily focus on demonstrating how Nazar Eşankul extensively uses elements of folk culture in his work. We will categorize the identified elements of folk culture such as idioms, folktales, and legends, under appropriate headings and page numbers. We will also reveal how the author, utilizing these elements of folk culture, narrates how the Soviet Union deceived the Turks with plenty of slogans, attempted to transform the noble Turkic society into

¹Hasan Bekiroğlu – turkolog, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.

E-pochta: hasan.bekiroglu@hbu.edu.tr

ORCID ID: 0009-0007-7872-8554

For citation: Hasan Bekiroğlu. 2023. "Investigation Of Folk Culture Features In Nazar Eşankul's "Investment" Story". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 113-129.

sheep after fully invading Turkestan, and looted all the wealth, reducing the country to ruins. The story further illustrates how the Turkish nation turned into sheep, while the Russians transformed into the most frequently used folk element, “beast and monster.” Additionally, we will uncover the author’s intention to shed light on historical events and portray the helplessness of a nation that has lost its independence, using painful experiences and symbolic expressions in his storytelling, drawing from events of his own childhood.

Keywords: *Folk Culture Elements, Invasion of Turkestan, Idioms, Folktales, Nazar Eşankul, Invasion.*

References

- Açık, Fatma. 2002. “Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dil Bilimcisi ve Düşünürü Fıtrat”. *KÖK Journal of Social and Strategic Researches*, IV: 1.
- Akalın, Ş. Halûk ve diğ. 2005. *Türkçe Sözlük*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları
- Akar, Ali. 2014. Türk Sözlükbiliminde Tanımsız Bir Alan: Sövgü Sözleri, Dil Araştırmaları, 14 (14), 27-33.
- Akdağ, Ali Kazım. 2022. “Anadolu’da ve Yakın Coğrafyalarda İki Telli Sazlar”. *İdil*, 98 (Ekim): 1491-1504. doi: 10.7816/idil-11-98-08.
- Alkan Ataman, Hanife. 2019. “Kutadgu Bilig’de Hitaplar ve Göreceli Seslenişler”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 45: 287-306. DOI: 10.21563/sutad.636245.
- Eliade, Mircea. 2018. *Şamanizm* (Çeviren: İsmet Birkan). Ankara, İmge Yayın Evi.
- Elçin, Şükrü. 2004. *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, Akçağ A.Ş.
- Dunkling, Leslie. 1990. *A Dictionary of Epithets and Terms of Address*, Beijing: Routedledge & World Publishing Corp.
- Fıtrat, Abdulrauf . 1934. “Merih Yıldızı”na”. *Yaş Türkistan*, nr: 7-8, Paris.
- Gao, Chunming. 2013. “A Contrastive Study of Chinese and English Address Forms”. *Theory and Practice in Language Studies* 3 (1): 190-194. Finland
- Günleri, Yaşar Kemal. 1993. *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, Ankara, Edebiyatçılar Derneği. Zimmer, Heinrich. 2004. İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Gürçay, Serdar. 2019. “Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”. *Aydın Türklük Bilgisi*, 5 (1): 37-54.
- Gökdayı, Hürriyet. 2008. “Türkçede Kalıp Sözler”. *Bilgi* 44: 89-110.
- Hazer, Dursun. 2007. “Kur’ân-ı Kerim Kıssalarının Edebî Değeri Hz. İbrahim Kıssalarını Vaka-Zaman-Mekân-Şahıs Unsurları Açısından Bir Değerlendirme”, *İslâmî İlimler Dergisi* I. Kur’an Sempozyumu (14-15 Ekim 2006), *İslâmî İlimler Dergisi* Yayınları, Çorum, 205-218.
- İnan, Abdulkadir. 1976. *Eski Türk Dini*. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.

- Kardaş, Rıza. 1980. "Sembol", *Türk Ansiklopedisi* (I-XXXIII), XXVIII. Ankara, Milli Eğitim Basımevi.
- Kerimov, L. 2011. Postmodern Edebiyatta Estetik Anlayışı. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 0 (26) , 59-70.
- Koca, Selçuk Kürşad. 2012. *Türk Kültüründe Sembollerin Dili*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Koçakoğlu, Ahmet. 2010. *Yerli Bir Postmodern İhsan Oktay Anar*. Konya, Palet Yayınları.
- Köprülü, M.Fuad. 1966. *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kumartaşhoğlu, Satı. 2014. *Kur'an Kıssalarının Dînî Edebiyata Tesirine Dair Örnek: Dâstân-ı Hazret-İ İbrahim*. Tübar-XXXVI-2014-Güz.
- Kurt, Berker. 2020. *Nazar Eşankul*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nazar-esankul>, (31.03.2023).
- Oğuz, M. Öcal. 2004. "Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları". *Millî Folklor* 16: 62.
- Ögel, Bahaeddin. 2010. *Türk Mitolojisi I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özön, Mustafa Nihat. 1954. "Efsane". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* III, İstanbul.
- Sinan, A. Turan. 2018. "Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I, Fırat Üniversitesi". *Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (2): 91-98.
- Sakaoğlu, Saim. 2018. *Efsane Araştırmaları*. Konya, Kömen Yayınları.
- TDK. 2005. *Türkçe Sözlük*. Haz. Şükrü Halûk Akalın ve başk. Onuncu baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topçu Öztürk, Ulviye, Biray, Nergis. 2019. "Nazar Eşankul'un "İstilâ" hikâyesi üzerine bir inceleme". *Türkoloji* 93: 92-113.
- Topçu Öztürk, Ulviye, Çakıcı, Bilal. 2022. *60 Yılın "Hikâye"lerinden - NAZAR EŞANKUL*. Ankara, Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRK-SOY).
- Şimşek, Esmâ. 2009. "Yakınma/Yakarışlar Dünyasında Felek ve Türk Halk Edebiyatına Yansımaları". *Millî Folklor* 21: 84
- Wray, Alison. 2001. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press

Fitratning aruz va milliy she'r tizimi xususidagi mulohazalari

Orzigul Hamroyeva¹

Abstrakt

Abdurauf Fitrat she'r ilmining yetuk bilimdoni sifatida bir qancha tadqiqot va risolalarda poetika, vazn, badiiyat masalalarida jiddiy e'tibor qaratgan. She'r va shoirlik masalasi, mumtoz va milliy she'r tizimi, uning badiiy adabiyotdagi o'rni kabi ilmiy-tahliliy tadqiqotlar Fitrat ilmiy faoliyatining asosini tashkil etadi. Fitrat o'z davrining qomusiy olimi sifatida mumtoz she'r nazariyasi borasida yirik tadqiqotni amalga oshirgan, tadqiqot asosida taqdim qilingan ilmiy xulosalar nafaqat o'z davri, balki bugungi kun adabiyotshunosligi uchun o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Olimning aruz va XX asr boshlarida kirib kelgan milliy she'r tizimi borasida ilmiy-nazariy qarashlari bir qancha ilmiy risola va maqolalarining asosiy obyekti vazifasini bajargan. Maqolada Fitrat she'r tizimi xususidagi tadqiqotlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: *she'r tizimi, aruz, barmoq, usul, hijo, rukn, turoq, ohang, bo'g'in.*

Kirish

XX asr tadqiqotlari orasida turkiy she'r nazariyasiga bag'ishlangan ilmiy risolalar u qadar ko'p bo'lmay, buning bir qancha ijtimoiy sabablari bor. Davr adabiy muhiti, adabiy ta'sir masalalari asosiy sabablardan biridir. Fitrat yashagan davr barmoq vaznining milliy she'r tizimiga aylanayotgan davr sifatida ko'zga tashlanadi. Fitratning dastlabki maqola va ilmiy risolalarida ham barmoq vazni imkoniyatlarini ochishga qaratilgan ilmiy tahlillar va xulosalar asosiy o'rinni egallaydi.

Aruz tizimi

Garchi aruz she'r tizimi XX asrdan keyingi davrlarda eskirgan vazn sifatida qaralgan bo'lsa-da, adabiyot tarixini o'rganish, mumtoz asarlar tahlilini amalga oshirishda bu ilmning nazariy asoslarini

¹ Hamroyeva Orzigul Jalolovna – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: arguvon87@mail.ru.

ORCID ID: 0000-0002-3904-9712

Iqtibos uchun: Hamroyeva, O. J. 2023. "Fitratning aruz va milliy she'r tizimi xususidagi mulohazalari". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 130– 141.

bilish muhim ekanligini olimlarimiz juda yaxshi anglashgan. Xususan, Abdurauf Fitrat ham dastlab “aruzning bizning tilga yaramag‘anlig‘i” borasida aruz she‘r tizimi va uning sun‘iy sxolastik qoidalari, “faulunchilik”, “zihofot”chilik masalasida fikrlari ijobiy bo‘lmagan [Fitrat 2006, 35]. Olim bu boradagi qarashlarini “She‘r va shoirliq” maqolasi va “Adabiyot qoidalari” asarida keltirgan. Bu boradagi fikrlarini dastlab “She‘r va shoirliq” maqolasida taqdim qilgan olim keyinchalik “Adabiyot qoidalari” darsligida daliliy baytlar asosida fikrini isbotlagan. Fitrat “She‘r va shoirliq” maqolasida aruz vazni o‘ynoqi tillar uchun mos kelishini, turkiy til esa og‘ir, viqorli, gavdali ekanligini, bu vazn turkiy til uchun mos emasligini ta’kidlaydi. Vaznni turkiy tilga moslashtirish uchun ikki usul: arabiy, forsiy so‘zlarni qo‘shish, turkiy tildagi so‘zlarning “gavdasini buzish”ga majbur bo‘lish kerakligini aytadi. Olim Navoiyga murojaat qilib, turkiy so‘zlar “gavdalarini buzmay” she‘r aytishga majbur bo‘lgani, bundan o‘zini qutqara olmaganini

Yuzingni ko‘rib, meni ramida

Ishq o‘tig‘a bo‘lg‘ali giriftor,

baytidagi “yuz” so‘zini “yuzz” tarzida buzib aytmaguncha, vaznga to‘g‘ri kelmasligini isbot tarzida keltiradi [Fitrat 2006, 35]. Olim bu qarashlari “Adabiyot qoidalari” asarida ham o‘z aksini topgan. Nima sababdan Fitrat dastlab aruz she‘r tizimi borasida ijobiy fikrda bo‘lmagan? Tabiiyki, til imkoniyatlari she‘r tizimining tanlanishiga zamin yaratadi. Olim aruz arab adabiyotida paydo bo‘lgani, keyinchalik kamchiliklari tuzatilib, fors adabiyotiga kirib kelgani borasida fikr bildiradi. Turkiy adabiyotga kirib kelgan aruz tizimi ham turkiy aruz emas, balki o‘sha arab-fors aruzidir.

Fitratning fikriga ko‘ra turkiy aruz davom etadi, aruz turkiy adabiyotda yashab qolishi mumkin, biroq bu ham bo‘lsa, arabiy, forsiy so‘zlarning ishtiroki hisobiga ro‘y beradi. Olim arab-fors tillardagi “madd”(cho‘ziqlik) turkiy til imkoniyatlariga to‘g‘ri kelmasligi, turkiy tilda uning maxsus o‘lchovi yo‘qligi, shuning uchun ham turkiy tilda aruz vaznida yozilgan baytlarda keraksiz o‘rinlarda cho‘ziqlarning keltirilishi “bemaza aytilg‘an” va “she‘rning turk og‘zidan chiqmag‘aniga hukm qiladir” degan fikrni bildiradi. Fitrat fikrining isboti sifatida Durbek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy, Komil Xorazmiy va Amir Umarxon ijodidan baytlar keltirib, afoyillarga mos tushmagani va vazn talabi bilan sun‘iy cho‘zish holatlari borligini isbotlashga harakat qiladi. Risolada Boburning mashhur:

O‘zni ko‘ngul aysh ila tutmoq kerak,

Bizni u...nutqonni u...nutmoq kerak,

bayti *foilotun, foilotun, foilotun* tarzida keltiriladi. Vaholangki, bu bayt Boburning o'zi tomonidan sari' bahrida yozilgani ilmiy risolada qayd qilingan [Yusupova 2019, 28]. Fitrat "Adabiyot qoidolari" asarida bir xil vaznda: mutaqoribi musammami mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan forsiy va turkiy dostonlarni qiyoslaydi. Ayni vazn Firdavsiyning "Shohnoma" asari uchun mos tushgani, urush maydonlari tasviriga mos tushganligini ta'kidlaydi. Bunga qiyos ravishda Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoniga murojaat qiladi. Bu doston ham "Shohnoma" vaznida yozilgan. Olimning fikriga ko'ra "fors she'rlardagi vaznlar orasida juda o'ynoqi, juda sho'x vaznlar bor. Biroq bularning go'zalliklari shu fors tilidagina qoladi" [Fitrat 2006, 37].

Biroq oradan ma'lum vaqt o'tib, she'r ilmida o'z bilimlarini mustahkamlagan, mumtoz manbalar va matnlar tahlili bilan shug'ullangan olim bu sohadagi qarashlari o'zgarganini, sabablarini "Aruz haqida" ilmiy risolasida birma-bir ochib bergan. Hatto olim o'zining bu qarashlarini "bu hayotga millatchilikning ko'r va qorong'u ko'zoynagi bilan qarag'anim u zamonlarda edi, xato edi, ham o'ta ketgan xato edi" deya iqrar bo'ladi, buning ijtimoiy sabablarini ko'rsatadi. Unga ko'ra Fitrat yashagan davrda o'zbek millatchiligi barmoq vaznini, panturkizm aruz vaznini yoqlagan. Fitrat barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o'zbek millatchisi bo'lgan. Buning asosiy sabablaridan biri esa xalqqa yaqinlashish. Chunki xalq adabiyoti va uning vazni - barmoq vazni bunga imkoniyat yaratgan. Olim ikkinchi sabab sifatida Turkiyada o'qiganining ta'sirini ko'rsatadi. Chunki vazn masalasida ularning fikrlari Fitratning fikrlari bilan aynan bo'lgan. Fitrat bu boradagi katta xatosi sifatida "...butun dunyodan qat'iy aloqa qilgan, na Sharqdan, na G'arbdan hech bir narsa olmagan yop-yolg'iz bir "o'zbek madaniyati"ni qurmoq uchun kurash"ganini keltiradi [Fitrat 2010, 228]. Keyingi tadqiqotlarida o'zbek adabiyoti katta tarixga ega ekanligi, bugungi kunga qadar qanchadan qancha bosqichlarni bosib o'tganligini ilmiy asoslab beradi. Shu orqali dastlabki qarashlari noto'g'ri ekanligiga iqrar bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Fitratning "Aruz haqida" asari turkiy aruz qoidalarini fitratona uslubda taqdim qiladi. Aruz vaznini, imkoniyatlarini sun'iylikdan qutqarish maqsadi bilan "chirmanda usuli"ni taklif qiladi. Olim bu usul Sharqda birinchi tajriba ekanligini ta'kidlab, aruzni sxolastik qoidalar qolipidan chiqarishni maqsad qilganligini ta'kidlaydi. Asar tarkibidagi

ruklarni berishda ham childirma ohangiga mos taqlidiy so'zlarni qo'llab tushuntiradi.

Ishlarimizni bo'ldurduq
bakko bako bak bakko bak
- **V V** - - / - - -
Dushmanimizni so'ldurdiq.
bakko bako bak bakko bak
- **V V** - - / - - -

Fitrat bu atamalarni shunchaki qo'llamagan, hijolar sifatini berishda "faulun" kabi arabiy, forsiy istilohlar o'rniga klassik musiqamizning usul qoliplari(chirmanda usuli)ni keltirgan. Unga ko'ra:

-	-	bakko
	V V	baka
-	V	bakka
	V -	bako
-		bak [Fitrat 2010, 238].

so'zlari afoylil vazifasini bajargan. Olim hijolar taqsimotida ikki hijoni taqdim etadi: To'liq hijo va qisqa hijo. "Yopiq hijo" va "ochiq hijo" atamalarining o'rniga "to'liq hijo" va "qisqa hijo" atamasini almashtirgani sababini so'zlar misolida izohlaydi. Unli bilan tugagan "ochiq hijo(V)" urg'u olish imkoniyati bilan "to'liq hijo(-)"ga o'zgarishi mumkin, shunga tayanib, "ochiq hijo" atamasidan voz kechib, "to'liq hijo" va "qisqa hijo" atamasini taklif qiladi, turkiy til imkoniyatlariga moslashtirilgan vazn imkoniyatlarini yangi alifboda taqdim qilayotgani bois transkripsiyalar asosida beradi. Fitrat "Aruz haqida" asarining dastlabki qismida she'r ilmi: aruz va uning tarixi xususida to'xtaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, olim ayni o'rinda salaflari va ularning fikrlariga munosabatlarini ham bildirib o'tadi. Xususan, Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida keltirilgan shoirning aruz va xalq she'riyati borasidagi fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi, barmoq va aruz vazni imkoniyatlarini, farqli jihatlarining qiyosini keltiradi. Fitrat aruz ilmining bilimdoni sifatida Miyon Buzrukning "Ijodiy yo'limiz haqida" maqolasidagi ba'zi fikrlarga tanqidiy munosabatini bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan bildirilgan "aruz va barmoq vaznlari unsurlarining birlashmagidan hosil bo'lgan uchinchi xil vaznlar bor" degan ilmiy faraziga munosabat bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan xalq adabiyoti namunasi sifatida taqdim qilingan baytlar haqidagi xulosalar noto'g'ri ekanligini uch xulosaviy qism orqali isbotlab beradi.

Sabo esnayur ko'r, yog'och yeng solur,

V - - / V - - / V - - / V -

Bulut yig'layur-da, chechaklar kulur.

V - - / V - - / V - - / V -

Bu mundog' chechaklika ko'nglim bukun,

V - - / V - - / V - - / V -

Sening birla o'lturib ovunmoq tilar.

V - - / V - - / V - - / V -

Miyon Buzruk ushbu baytni aruz vaznida yozilmaganligini ta'kidlaydi. Fitrat esa bu bayt aruzning mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilganini chizmalar asosida ko'rsatib beradi. Miyon Buzruk bu bayt "xalq adabiyotidan parcha" ekanligini yozsa, Fitrat bu bayt "Qisasi Rabg'uziy"dan keltirilgani, muallifi Nosiriddin Rabg'uziy ekanligini keltiradi. Miyon Buzrukning bayt xususidagi uchinchi xato hukmi bayt yaratilgan davri bilan bog'liq. Olim bayt to'rt-besh asr avval yaratilganligiga ishora qilsa, Fitrat bu bayt 6 asr ilgari yaratilganini ta'kidlaydi. Fitratning o'z davri olimlari bilan bu kabi bahsli munosabatlari asarda yetarlicha topiladi. Fitrat aruz nazariyasini tizimli ravishda tushuntirishga harakat qiladi. Aruz vaznini "boy va muzikali" vazn ekanligini ta'kidlab, saksonga yaqin vaznlarni to'play olganini, bu aruz vaznlarining hammasi emasligini ma'lum qiladi [Fitrat 2010, 229]. Fitrat dastlab aruzdagi atamalar va ularning ma'nolari bilan tanishtiradi, manbalarda keltirilgan ruknlar tasnifini bilan tanishtirar ekan, ruknlar har doim bir xil bo'lmasligini, rukn turlarini belgilashda hijolarga murojaat qilish kerakligini, ularning cho'ziq, qisqaligiga qarab rukn turlarini taqsimlash to'g'ri yechim ekanligini ta'kidlaydi. Olim manbalarda keltirilgan sababi xafif, sababi saqil, vatadi majmu', vatadi mafruq, fosilai sug'ro, fosilai kubrolarni ajratishda shu tizimga rioya qilinmagani, hijolarni bir-biriga qo'shilishiga ko'ra taqsimlangani Xalil ibn Ahmad maktabining birinchi yangilishi bo'ldi deb izohlaydi [Fitrat 2010, 234]. Bobur ham "Muxtasar" asarida fosilani alohida ajratish zarurat emasligini, u sabab va vatadlarning qo'shiluvidan hosil bo'lishini ta'kidlagan edi.

Fitrat "Aruz haqida" asarida 35 rukn: 8 ta asliy, 27 ta far'iy ruknlar bilan tanishtiradi, vaznlarni asliy rkunlarga va 19 bahr 80 vazn hijolarini sanab, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20lik sarlavhasi otida 12 turkumga ajratgan holda taqdim qiladi. Olim 12 turkum tarkibida qaysi vaznlar bo'lishi mumkinligini baytlar misolida tushuntirib beradi. Masalan, Fitrat sakkizlik turkumi va uning vaznlari xususida to'xtalganda, bu turkumda ikki vazn majudligini aytadi:

1. Bu vaznda qisqa hijo yo'q, ikki to'liq hijodan iborat bo'lgan

-- (bakko) to'plamining to'rt marotaba takroridan hosil bo'ladi.

Yomg'urlardan yer jonlandi,

- - / - - / - - / - -

Ko'klamliklar suvdan qondi.

- - / - - / - - / - -

Qorlar, muzlar birdan bitdi,

- - / - - / - - / - -

Qish chindan ham izdan ketdi.

- - / - - / - - / - -

Bu vazn *fa'lun* ruknining to'rt marotaba takroridan hosil bo'lib, mutaqoribi musammani maqtu' deb nomlanadi. Fitrat bu vaznni aruz va barmoq sistemalari orasidagi mushtarak vazn ekanligini ta'kidlaydi. Buning dalili sifatida aruzdagi ikki rukn orasidagi so'zlarning misralar va turoqlararo mos tushganini ko'rsatadi. Ya'ni

Yomg'urlardan / yer jonlandi,

- - / - - / - - / - -

Ko'klamliklar / suvdan qondi.

- - / - - / - - / - -

Qorlar, muzlar/ birdan bitdi,

- - / - - / - - / - -

Qish chindan ham / izdan ketdi.

- - / - - / - - / - -

Fitrat shu shaklda 80 ga yaqin vaznni afoylil va taqti'larini keltirgan holda izohlaydi, baytlardan namunalar keltiradi. Olim arab-eron aruzidagi vaznlarning ba'zisida har bir misrada bir yoki ikkita turoq bo'lishini ta'kidlab, (*) ishorasini beradi, "ist" atamasini kiritadi.

Arzim ni ay tay * bodi saboga

- - / V - - * / - - / V - -

Bizdan duo deng * ul be vafoga.

- - / V - - * / - - / V - -

Ey yo rijo nim * be mah rekansan,

- - / V - - * / - - / V - -

Rahm ay lamas san * man mub taloga

- - / V - - * / - - / V - - (*Mutaqoribi musammani aslam*)

Misralardagi turoqlanish 5+5 tarzida ikkiga bo'lingan. Bu turoqlanish aruziy bo'linishga ham, barmoqdagi turoqlanishga ham mos tushgan.

Fitrat risolada o'n oltiliklar turkumiga oid vaznlarni keltirar ekan, Usmon Nosirning "Yurak" she'rini tahlilga tortadi.

Yurak, sensan mening sozim,

Tilimni nayga jo'r etding.

Shoirning bu misralari hazaji musammani solim vaznining yarim misrasi bir misra shakliga tushirilib, sakkizlik holatida yozilgan.

Yurak, sensan mening sozim,

V - - - / V - - -

Tilimni nayga jo'r etding.

V - - - / V - - -

Fitrat buning aruzdagi nomi "hazaji - mashtur" ekanligini ta'kidlab, vaznning aslidagi uzun qiyosiga qaraganda shu shaklda qisqargani yaxshi ekanligiga ishora qiladi. Fitrat risolada aruz nazariyasini taqdim qilish barobarida ana shunday qiyosiy tahlillarga ham keng o'rin ajratgan. Olim baytlar taqsimotida Rabg'uziy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Bobur, Huvaydo, Muhammad Alixon, Fazliy, Komil Xorazmiy, Muqimiy, Furqat, Ravnaq, Hashmat, N.Rahimiy, Usmon Nosir kabi turli davrlarda yashab, ijod etgan ijodkorlar ijodiga murojaat qiladi.

"Aruz haqida" risolasining aruzshunoslikdagi muhim jihatlaridan biri shundaki, Fitrat ruboiy vaznlarini alohida sarlavha ostida taqdim qiladi. Olim ruboiyni eron she'rlari orasida sobit bir vaznga ega bo'lmagan janr sifatida ta'riflaydi. Ruboiy har misradagi hijolarning son va sifat e'tibori bilan ayni miqdor va ayni tartibda bo'lmaydi. Ruboiy vaznida bir misra o'n hijolik bo'lgan shaklda turib, ikkinchi misra 13 hijolik shaklda bo'la oladi. Shu jihatdan Fitrat bu janrni aruz qoliplariga solishning imkoni bo'lmagani va shuning uchun ham ruboiyning 24 vaznini o'ylab topishganini ta'kidlaydi. Olim ruboiyning 24 vaznini emas, 15 vaznini izohlaydi. Olimning fikriga ko'ra, o'zbek tilining "maddsizlik" xususiyatiga ko'ra 24 vaznning faqat 15 vaznigina til imkoniyatiga javob beradi. Shu jihatlarni hisobga olib Fitrat 24 vaznni 15 vaznga tushirganini izohlaydi, vaznlar jadvalini keltiradi, baytlar misolida tushuntiradi [Fitrat 2010, 259].

Barmoq vazni

Badiiy adabiyot, tur va janrlar va ularning nazariy qoidalari va imkoniyatlari xususida, davriy takomili va tadriji borasida juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan. Bu tadqiqot xulosalari, janriy mutatsiya va variantlilik hodisalari badiiy ijodning doimiy harakatda ekanligini ko'rsatadi. Mumtoz adabiyot an'analari aruz vazni va mumtoz she'r shaklining o'ziga xos xususiyatlari davrlar osha adabiy ta'sir sabab

o'z o'rnini barmoq vazni va shu asosdagi she'r shakllariga bo'shatib berdi. She'rning ta'rifi va uning imkoniyatlari borasidagi qarashlar o'zgardi. Bu masalalar Fitrat tadqiqotlaridagi yetakchi mavzu bo'lib, olimning milliy she'r tizimi va uning mumtoz she'r tizimidagi farqli jihatlari borasidagi ilmiy-nazariy qarashlari bugungi kun adabiyotshunosligida ham muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, mumtoz she'r uchun mazmun bilan bir qatorda shaklning o'rni katta. Xususan, mumtoz lirik janrlar vazn va qofiya imkoniyatlariga qarab turlarga ajratilgan. Poetika ilmida lirika uchun vazn, qofiya va badiiy san'atlarning ishtiroki, ularning kamchiliksiz qo'llanishi asosiy shartlardan sanalgan. XX asr boshlariga kelib bu nazariya o'zgarishga yuz tuta bordi. Fitrat milliy she'r tizimi xususida to'xtalar ekan, vazni va qofiyasiga ega parchalarni she'r deb atash "madrasalardan qolgan yanglish fikr" ekanligini ta'kidlaydi. Faqat qofiya va vaznning ishtiroki she'rni shakllantirilmayligini So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asaridan olingan parchalar orqali ifodalab beradi.

*Yozildi forsiy til birla maktub,
Aqida tu, furug'u qurbi mahbub.
Onikim ko'rdilar turkiy yoronlar,
Dedilar gar duo qilsa eranlar.
Bitilsa turkiy til birla aqida,
Ko'ngullar bo'lsa ondin oromida.*

Masnaviy shaklida yozilgan ushbu parchalarda vazn va qofiya imkoniyatlari yetarlicha ochib berilgan bo'lsa-da, biroq bu she'riy parchadagi mazmun ma'lumot berish, xabar berish vazifasini bajargan. Olimning fikriga ko'ra bu tizmalarga "she'r" maqomini berish to'g'ri emas, ularni shunchaki nazm parchasi deyish to'g'ri bo'ladi. Fitrat she'r uchun vazn va qofiyaning daxli yo'qligini, vazni va qofiyasi bo'la turib she'r bo'la olmagan parchalar bo'lgani kabi vazn va qofiyasiz she'r parchalari borligiga ishora qiladi. Ma'lumki, mumtoz adabiy parchalarda vazn va qofiya she'rning asosiy unsuri sanalgan, demak, Fitrat vazn va qofiyasiz she'r sifatida mumtoz matnlarni emas, Cho'lponning sochma shaklida yozilgan "Kleopatra" she'riga murojaat etadi.

*Oydin kechalarda sirli Nilning bo'ylarida uzun etaklaringizni
Maysalar, gullar ustidan sudrab yurub, yangi
Ochilg'an, vafo hidli nilufar chechagi uzubsan.
O'zingni yelpib turg'uchi qo'lg'a chechakning fazilatlaridan
Gapirganingni eshitdim.*

Ko'rinib turibdiki, Fitrat tizmani she'r bo'lishi uchun alohida

mezonlarni talab qiladi. Olim vazn va qofiyasi mavjud tizma she'r bo'lishi uchun unda lirikaga xos tuyg'u va ta'sir yuki bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Voqeaning bayonidan tashkil topgan vazn va qofiyali parchalarda bunday xususiyat yo'q, demakki, garchi vazn va qofiyasi bo'lsa-da, mohiyatan ta'sir kuchiga ega bo'lgan tizmalarga nisbatan "she'r" maqomini berish to'g'ri bo'ladi. Bu holat "she'r" talabi uchun shakldan ko'ra mazmun va tasvir uslubini asosiy mezon sifatida belgilaganini ko'rsatadi.

Fitrat mumtoz she'r tuzilishi, aruz vaznining ilmiy-nazariy qoidalari borasida jiddiy tadqiqotlar olib borish barobarida o'z davri uchun yangi vazn sifatida kirib kelgan barmoq vazni imkoniyatlari va ayni vaznda ijod qiluvchi zamondosh shoirlarning ijod mahsullari borasida ham yetarlicha izlanishlar olib borgan, she'riy parchalarni tahlilga tortgan. Olim barmoq vazni xususida to'xtalar ekan, bu vaznning asosi bo'g'inlar soni ekanligini ta'kidlaydi. Aruz vaznidagi hijo imkoniyatlari bilan barmoq vaznidagi bo'g'in imkoniyatlari teng kela olmasligini, barmoq vaznidagi she'rda bo'g'inlarning cho'ziq yoki qisqaligi emas, ularning soni muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib, odatda misralardagi bo'g'inlar sonining miqdori teng bo'lishiga ishora qiladi. Fitrat "Adabiyot qoidalari" asarida milliy she'r tizimi, barmoq vazni xususida to'xtalganda, Cho'lpon, Botu ijodiga ko'p bora murojaat qiladi, Botuning barmoq vazni qonuniyatlari asosida yozilgan she'rlarini tahlilga tortadi [Fitrat 2006, 25].

*Ko'nglumda bo'lg'an sevgi tamug'i:
Dardli ko'nglumning sevgan ozug'i,
Bu tamug'dagi olovlar so'nsa,
Tirikligimning so'nar yorug'i.*

Keltirilgan she'rda har misradagi bo'g'inlar miqdori o'nni tashkil qiladi. Fitrat shu asosda bu she'rni o'nlik she'r shakli sifatida baholaydi. Barmoq vaznidagi ritmik birliklardan biri sifatida turoq keltiriladiki, Fitrat turoqni misralar o'rtasidagi to'xtam sifatida baholaydi.

*Ko'nglumda bo'lg'an / sevgi tamug'i: 5+5
Dardli ko'nglumning / sevgan ozug'i, 5+5
Bu tamug'dagi / olovlar so'nsa, 5+5
Tirikligimning / so'nar yorug'i. 5+5*

Demak, yuqoridagi she'r 5+5 shaklida o'nlik tizmada yozilgan. Fitrat barmoq vaznidagi she'r to'rtlikdan o'n oltilikkacha shaklda yozilishini ta'kidlaydi, har biriga namunalar keltiradi:

*O'lgan kelmas, 4
O'chqon yonmas 4 (El so'zi)*

Xalq og'zaki ijodi namunasi sifatida keltirilgan ushbu she'riy parcha misralaridagi bo'g'inlar miqdori 4 ta, shu bois bu she'r shakli to'rtlik shakl sifatida keltiriladi.

Fitrat keltirilgan she'riy parchalar orqali turoqlanish, ularning o'rni har doim ham o'zaro mutanosib bo'lavermasligini, bu esa she'r shaklining turli shakllarini yuzaga keltirishi mumkinligini ko'rish mumkin. Xususan, olim yettilik she'r shakli namunasi sifatida Cho'lponning she'riga murojaat etadi. Cho'lpon yettilikning ikki turini aralashtirgan holda murakkab, og'ir vazn asosida she'r yozganini ta'kidlaydi. Bu murakkablik ikki shakl turoqlarining o'zaro mutanosib kelmaganligida ko'zga tashlanadi.

Men kuchli – menda isyon, 3+4

Men to'lqun – menda tug'yon, 3+4

Ko'pururman – tosharman. 4+3

Bu holat faqatgina yettilik she'r shaklida emas, balki barmoq vaznining yettilikdan keyingi o'n oltilik she'r shakllarida ham ko'zga tashlanadi. Baytlar o'zaro mustaqil turoqlanishga ega bo'lishi she'r ohangdorligini oshiradi.

Otimdir o'g'uz – bilinglar ayon, 5+5

Nomimdir Xusrav – bilinglar yaqin. 5+5

Erka malak – achchig'lanmam senga, 4+6

Uchursang-da – ko'kka yurak kulin. 4+6 (*Fitrat*)

Fitrat barmoq vaznining o'n ikkilik shakli xususida to'xtalganda, Ahmad Yassaviy hikmatlari, ikkiliklariga murojaat etadi, misralararo turoqlanishdagi o'ziga xoslik xalq og'zaki ijodi namunalariga yaqin ohangdorlikka sabab bo'lganini ta'kidlaydi.

So'zum qattig' – tilim achchig' – o'zim zolim, 4+4+4

G'arib jonim – sarf aylaysan – yo'qdur holim. 4+4+4

Barmoq vaznidagi o'n to'rtlik va o'n oltilik she'r shakli og'ir, yettilik va sakkizlik turoqlanishga ega bo'lgani uchun kamroq uchraydi. Fitrat bu holatga alohida e'tibor qaratadi, "uqtirish" izohi ostida buning sababini ko'rsatadi. O'n to'rtlik she'r shakli 7+7 turoqlanish shakliga ega bo'lgani bois alohida misra shaklida berish imkoniyatini beradi, o'n to'rtlik she'r shaklida esa 8+8 turoqlanish sakkizlik she'r shaklini eslatadi. Shu bois bu ikki she'r shaklidagi namunalar u qadar ko'p emas.

Gash etdim tog'-u tuzlari – ko'rdim ajoyib qizlari, 8+8

Bizning yerning kanizlari – hur ila g'ilmon mani zor. 8+8

Fitrat aruz vazni kabi barmoqdagi bu shakliy qoidalar ijodkor ilhomini "bo'g'moq"dan boshqa foyda bermasligini ta'kidlaydi. Olim

vazniy kenglik istagan ijodkorlar bu kabi turoqlanishlarga u qadar e'tibor bermasligi ularning ilhomiy holati ekanligini to'g'ri anglaydi va shoirlarning bu tanlovini ma'qullaydi. Bu esa Fitrat qoliplarga bog'lanib qolmagan erkin ijodkor ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa

She'r ilmi, aruz tizimiga oid risolalar yetarlicha, ular orasida Fitratning "Aruz haqida" risolasi o'z o'rni va ahamiyatiga ega. Risolada ilmiy-nazariy qoidalar barobarida, ilmiy-ijodiy yondashuv, muallif uslubi, qiyosiy tahlillar, dalillar yetakchilik qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, risoladagi ma'lumotlarni o'zlashtirish mutaxassisga ham, ijodkorga ham, kitobxonga ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Fitrat o'z ta'biri bilan aytganda, bu ilmiy risola aruz vazni bilan yaxshilab tanishtirmoq va aruz vazni masalasini faqat tor doiradagi mutaxassislar uchun emas, balki barcha uchun mo'ljallangan ilmiy tadqiqot sifatida keng muhokama maydoniga kirgizish uchun yaratilgan. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Fitrat aruz va barmoq she'r tizimi va uning qonuniyatlarini chuqur anglagan va tahlil yo'nalishini to'g'ri tanlay olgan.

Adabiyotlar

- Fitrat, Abdurauf. 2000. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Fitrat, Abdurauf. 2000. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 2-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Fitrat, Abdurauf. 2003. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Fitrat, Abdurauf. 2006. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Hamroyeva, Orzigul. 2019. *XX asr boshlari matnshunosligi taraqqiyotida Fitrat majmualarining o'rni*. Toshkent. Akademya.
- Yusupova, Dilnavoz. 2019. *Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili. Monografiya*. Toshkent.: Talim-mediya.
- Хамроева, О. Ж. (2013). "Отрывки из» Вобурнома» в коллекции Абдурауф Фитрат". *Theoretical & Applied Science*, (6), 105-111.

Fitrat's Comments on Aruz and National Poetry System

Orzigul Hamroeva¹

Abstract

Abdurauf Fitrat, as an expert in the science of poetry, paid serious attention to the issues of poetics, weight, and artistry in several researches and treatises. Scientific-analytical studies such as the question of poetry and poetry, the system of classical and national poetry, its place in fiction form the basis of Fitrat's scientific activity. As an encyclopedist of his time, Fitrat carried out a large-scale study on the theory of classical poetry, and the scientific conclusions presented on the basis of the study have not lost their importance not only for his time, but also for the literary studies of today. The scientist's scientific-theoretical views on Aruz and the national poetry system introduced at the beginning of the 20th century served as the main object of several scientific treatises and articles. The article analyzes Fitrat's research on the poetry system.

Key words: *poem system, aruz, barmoq, method, hija, rukn, turoq, tone, syllable.*

References

- Fitrat, Abdurauf. 2000. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Fitrat, Abdurauf. 2000. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 2-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Fitrat, Abdurauf. 2003. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Fitrat, Abdurauf. 2006. *Tanlangan asarlar*. 4 jildlik. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.
- Hamroyeva, Orzigul. 2019. *XX asr boshlari matnshunosligi taraqqiyotida Fitrat majmualarining o'rni*. Toshkent. Akademnashr.
- Yusupova, Dilnavoz. 2019. *Temuriylar davridagi aruzga doir risolalarning qiyosiy tahlili. Monografiya*. Toshkent: Talim-mediya.
- Хамроева, О. Ж. (2013). "Отрывки из» Boburnoma» в коллекции Абдурауф Фитрат". *Theoretical & Applied Science*, (6), 105-111.

¹*Orzigul J. Hamroeva* – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek language and Literature.

E-mail: arguvon87@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3904-9712

For citation: Hamroeva, O. J. 2023. "Fitrat's Comments on Aruz and National Poetry System". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 130–141.

FAN. TA'LIM. METODIKA
SCIENCE. EDUCATION. METHODOLOGY

Quality and Skill-based Assessment in Higher Education

Gulnara Iskandarova¹

Abstract

One of the most important components of instructional programs is evaluation, which indicates an actual dedication to the execution and involvement of the educational system. As an educational assessment tool, we must keep in mind that various assessments are appropriate for different learning requirements and student capacities. No evaluation is without restrictions, and its advantages include validity, reliability, and objectivity. It is the result of the pupils' performance and accomplishments. Students' work performance varies according to their excitement, motivation, competence, and ability. The selection of assessment is critical for increasing the desire of learners to finish the task and for teachers to decide if it previously represented their goals or not. Instructors must be creative, attractive, and creative in managing student assessments. Educators must be creative, engaging, and inventive in managing assessment tasks so that students are excited and interested in undertaking all sorts of exams, including traditional ones. Whatever form of evaluation is used, the purpose of implementation is to deliver direct benefits to students. All kinds of assessments, including projects, portfolios, and others, serve to fulfill the fundamental objective of evaluating and triggering student achievement and making visible progress.

Key words: *Assessment, development, progress, achievement, instruction, competence, acquire*

Introduction

Since assessment is a vital component of the educational process, it has a long history. According to research, the first assessment was used in China. The evaluation was known as the "Chinese Imperial Examinations" when it first took place in this country in 587. It was essential to pass an exam in order to work here as a

¹ Gulnara Iskandarova – PhD student, Azerbaijan University of Languages.

E-mail: giskenderova@yahoo.com

ORCID ID: 0009-0000-6172-6428

For citation: Iskandarova, G. 2023. "Quality and Skill-based Assessment in Higher Education". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 142–152.

state servant. These oral and then written examinations were held in China until 1905.

They pondered ways to test pupils' knowledge and experimented with various approaches since the early days of education in Europe. Exams were previously administered orally.

Students responded to the questions in Latin, and the teacher graded them. The first written exams were given at Cambridge University in 1792 [Hesenov, Jeferov, Behmenova, 2014].

The evaluation history is divided into many stages by pedagogical researchers. Prior to the First World War, students' knowledge was tested by exams, with a focus on understanding the substance of the disciplines [Hesenov, Jeferov, Behmenova, 2014].

As the growth tendencies in education increased in the early twentieth century, new concepts surrounding the assessment of student achievements emerged.

The "idea of progressive education" was born in the United States during this time period and eventually expanded to other nations.

The essence of the "idea of progressive education" was that education was aimed at developing life skills that corresponded to the direction of growth of industry and technology rather than scientific knowledge. Such fresh perspectives on educational material gradually altered the method of evaluation. Assessment was now more focused on applying knowledge and relating it to real-world scenarios.

However, by the 1950s and 1960s of the twentieth century, this concept had lost its importance.

Since the dawn of the space era, the educational requirements of the major countries have shifted, and approaches to student evaluation have begun to evolve in a new direction. For example, the United States was concerned by the Soviet Union's advances in science (conquest of space, etc.) and focused on teaching exact sciences and their more effective assessment. In the following decades, stronger evaluation standards were established in conformity with the nature of education. As a result, students were required to answer various levels of questions within a certain time constraint in order to exhibit their problem-solving abilities.

These sorts of questions can be used to assess a student's specific knowledge, abilities, and mastery. Later, specialists began to consider specific programs that would allow these comparisons across schools, regions, and states by removing them from the

classroom level. This demonstrates that testing and enhancing assessment processes continue to be ongoing and permanent [Hesenov, Jeferov, Behmenova, 2014].

Assessment is an inevitable and crucial part of teaching and learning, generally the education system, therefore it defines whether or not education goals are met and it is the way to measure a learner's success [Epstein, 1992]. It has effects on decisions about grades, placement, needs, and curriculum, and, in some cases, it shapes the future. During the process of gathering the data for effective planning, evidence, and instruction some words like measurement, assessment, and evaluation are irreplaceable simultaneously and are used interchangeably while having crucially different meanings [Ainslee, 2023].

Measurement does not have any other meaning as it applies in education and it simply means defining and determining the characteristics, attributes, and dimensions of the focused skill, field of science, knowledge, or any other object. Consequently, measurement of knowledge can give reliable results when used properly, and precisely for collecting data. They might be standard scores or percentages [Ainslee 2023].

Assessment can be accepted as one of the basic and significant measurement tools in education. Educators collect data by conducting interviews, and surveys, monitoring and observing behavior, and at the same time by giving tests and questionnaires. It should be reliable and valid to be used in measuring the learner's knowledge. Therefore, it has plenty and diverse types to evaluate every aspect of knowledge. Assessment types are:

In evaluation creating or making valid and reliable assessments, tests or exams is critical to precisely measuring educational data. Evaluating the data collected, however, is equally significant to the affordable use of the information for instruction. In education, evaluation is the process of using the information gathered in the assessments. Teachers use this information to judge the relationship between what was intended by the instruction and what was learned. It is crucial to evaluate the information gathered to define what learners know and understand, how far they have progressed how fast, and how their scores and progress compare to those of other students [Ainslee, 2023]. Therefore, assessments should be chosen attentively and precisely which makes them quality assessments.

Quality assessment assists in determining the student's

success and making a map of the learning journey which leads to achievements and outstanding results. It focuses on the targeted areas of subjects with complete precision [Assessment, 2023]. Assessment in education in order to be a quality assessment should have several criteria and characteristics such as:

- Content validity: The exam should be accurately and highly organized and ready to measure and assess learning.

- Reliability: the test should be referenced [Assessment, 2023].

- Generating interest by the student: The reason why assessments should be objective in nature is to gain the student's interest. Subjectively long tests in nature do not even gain the learner's attention, therefore it is a waste of time and boring to do. Due to the fact that they should be explicit, creative, and attention-grabbing which does not give any sense of boredom to the candidates.

- Consequential relevance: Conducting an exam, test or assessment requires much time, dedication, and plenty of resources; nobody would want that much complicated and hard work to go in vain and the result of the assessment should be so exact that it can be used as a tool or as evidence to compare, measure and analyze the data for next reference of the student's performance [Handouts].

The idea that evaluations must be carried out in a limited setting and require paper-based testing has existed for decades in our society. However, on the path of advancement technology has advanced to the point that it is currently influencing every industry, including education. The idea that education is obsolete can be dispelled with the use of modern online evaluation technologies [Amos, 2023].

Now, let's delve deeply into how online evaluations are categorized:

- Regardless of the location or time, you can give the test to a lot of people.

An internet-based test is not restricted by logistics or infrastructure. Depending on the amount of time available, you may carry out it on as many applicants as you like, who are going to be attending from their own locations [Amos, 2023].

- Using unpredictability in both the questions and the answers is the best approach to prevent cheating.

The characteristic of randomizing is mainly found throughout the online quiz creator program. This function creates a unique quiz for each candidate by selecting questions at unique and organizing their specific answers in an order determined by chance. This

assures cheat protection.

- No requirement for an assessor.

Although tests taken online are virtual in nature, they are carried out through technology and don't need to be supervised.

- Instant utilization of records

Throughout the testing of the applicants, the system records the data in an organized manner that is readily available for later use. There is no shortage of online quiz creator software accessible in the digital education industry.

Quality evaluation techniques are widely accessible due to the significant advancements in the field of education. Whichever option you choose now will depend on your needs and preferences. It is now your turn to take advantage of the plethora of assessment options available in the educational online market, which can meet everyone's needs [Amos, 2023].

It is a good idea to use the Bloom's Taxonomy system to create assessments in the classroom that help students improve their critical thinking abilities.

Benjamin Bloom led a team of educational psychologists who discovered in 1956 that over 95% of test questions only asked students to recall facts. In response, Bloom created a classification system for critical thinking behaviors in education. These six stages begin with fact recall and progress to evaluation via progressively more intricate and abstract levels. A fresh group of cognitive psychologists led by former Bloom student Lorin Anderson revised the taxonomy in the 1990s to reflect 21st century work.

A well-crafted question will flow between all levels. These are what really bloom skill-based education:

Recalling: The ability to retrieve or retain knowledge

Understanding: To elucidate notions or principles

Applying: Making new use of previously acquired information, a guideline, or a **technique**

Analyzing: Dividing data into constituent parts in order to investigate connections and understandings

Assessing: Determining the worth of information or concepts in order to support a stance, viewpoint, or choice.

Creating: To combine concepts in novel ways to produce a new good or viewpoint.

All online or in-person assessments adhere to the concepts of Bloom's taxonomy [Handouts].

Bloom's Taxonomy	Methods of online assessment
Knowledge	Multiple-choice, true/false, gap filling and games
Perception	Simulations and animations
Application	Case method, essay, and short responses
Analyze, synthesize, and evaluate	Essays, projects, presentations, portfolios, virtual labs, and so on.

The following areas, according to K. Morgan and O. Reilly, can be examined online.

1. Critical thinking skills (essay, review)
2. Problem resolution (through video conferencing)
3. Creativity (video project, portfolio)
4. Interaction (discussion, role-playing games)
5. Collaboration and group work (email, listserv, debate, conference discussions)
6. Knowledge demonstration (multiple choice task, true/false work, short answer exam, matching task)
7. Self-administration (journal, biography, portfolio, and so forth) (K.F. Hew, Sh. Liu, 2004).

There is an association between instruction and assessment. Building a quality assessment framework requires starting with a foundation that emphasizes the process of education and gives students plenty of chances to show what they have learned (2). A well-designed performance-based task that requires learners to exhibit academic capabilities along with studying in a variety of ways is essential to effective assessment. Performance levels are then determined by using performance scales or rubrics that highlight significant accomplishment components and various achievement levels [Amos, 2023].

According to some researchers the primary objectives of successful educational assessments are to give students constructive criticism, encourage discussion about their work, and allow them to complete the task without constantly worrying about their mark. Furthermore, they can:

- Offer immediate feedback, enabling customization and modification.
- Foster a relationship with students by communicating with them and showing them that their teachers genuinely worry about their education.
- Enhance learning and performance by involving learners and

allowing them to assume ownership of their education.

The most effective tool available to teachers for delving deeper into their students' knowledge, needs, and progress toward mastering the necessary content and skills is an excellent in quality classroom assessment [Amos, 2023].

Furthermore, the assessment as empowerment and learning approach views evaluation assignments as the centerpiece of an entire range of variables that define the broader assessment process. Since this will largely determine the self-regulation of learners and therefore, their integration of learning beyond initial tasks, decisions will be made regarding significant elements including learner involvement with the process of assessment or how the data obtained from the assessment the procedure will be used when designing assessment tasks.

The process of quality assessment entails gathering data to support assessments of the caliber of learning attained by students.

Assessments of students' work are based on data gathered over time from a variety and variety of tasks to guarantee they are justifiable and comparable.

It ought to demonstrate that pupils' present comprehension serves as a good foundation for their future education.

Skill-based evaluation ought to be a continuous procedure with progress tracking over time. It ought to be diverse in nature, offer multiple opportunities for pupils to exhibit the depth and scope of their knowledge, cover various topics and balance, guided by content descriptions and modes of assessment (such as multimodal presentations, written, spoken, and signed).

Strategies for assessment suitable for the assessment conditions (e.g., supervised, open) along with the educational area [Amos, 2023].

The study discovered that while evaluating the effectiveness and productivity of individual educational and professional growth providers is the primary goal of assessment, a more comprehensive evaluation of the institution in its entirety is as important. Developing an organization for learning of some kind that is in charge of more than just evaluating current providers is an established pattern in all the processes that this research looked at. These groups facilitate stakeholder contact and provide a direct connection between the system's core goals and professional development for IVs and education on the one hand. This connection is referred to by corporate learning organizations as "becoming a strategic partner"

within the company. This kind of organization acts as a conduit between suppliers and consumers, gathers data about workforce requirements and ongoing initiatives, and promotes communication among significant individuals.

We use the term evaluation to refer to the multistep process of assessing the productivity and quality of educational and professional growth activities, after the thorough study of the research on higher education assessment in Palomba and Banta [Palomba, Banta, 1999]. The phase in the assessment procedure where productivity and quality metrics are compared to a performance standard is called an evaluation. Furthermore, according to Epstein (1992), productivity refers to the quantity and caliber of services produced with a specific set of resources. It is equivalent to efficiency in this sense [Epstein, 1992]. The productivity of the education provider has increased if it can deliver the same amount of services in a better quality or quantity. Efficacy and quality are interchangeable terms. There is no universally accepted definition of quality; instead, it varies depending on the individual. The definition of quality usually becomes clear throughout the procedure of determining the assessment's objectives. The performance standards set by various stakeholders, such as employers, parents, accreditors, and students, including the state, influence the performance or quality of an educational system Epstein [McGuinness, 1997].

Regardless of the method used to evaluate providers, our analysis of the research and case studies revealed that there are essentially three steps involved, each with crucial prerequisites (for a thorough description of the evaluation procedure in higher education, refer to Palomba and Banta, 1993) [Palomba, Banta, 1999].

- Determine the objectives of professional or educational growth.

- Evaluate the performance: Determine and put into practice performance metrics.

- Assess the degree to which the professional development and education objectives are met by the performance indicators.

In evaluations, the initial step of identifying goals is frequently disregarded.

Assessors risk committing to evaluating outcomes that are not directly related to the aims of the educational system when they jump straight into the second process, which is creating performance measures, without first identifying goals. They could create superfluous measurements or ignore measures that represent the main

goals of the system. Time will be lost in the first place gathering and examining pointless data. In the second case, people won't be aware of if the system is accomplishing significant goals.

Four parameters are included in this framework to ensure the level of teaching performance:

- establishes and adheres to procedures for hiring employees and establishing terms of employment that are equitable, transparent, and understand the value of teaching;
- provides chances for and encourages teaching staff members' professional growth;
- promotes academic endeavors to fortify the connection between research and teaching;
- promotes the use of cutting-edge technology and innovative teaching strategies [Palomba, Banta, 1999].

Elken and Stensaker (2018) offer another viewpoint on improving quality; they include the idea of quality work, which adopts a focused-on-practice approach and focuses on the various actors, formal and informal processes, and ongoing shaping of daily practice to improve quality in higher education [Elken, & Stensaker, 2018].

The assessment approach should, to the greatest degree feasible, maximize domain coverage for general, higher-order abilities, particularly with regard to valued skills. The evaluation should, in particular, have a "high ceiling" to prevent unnecessarily restricting measurable advances that exceed expectations. Similarly, disciplines with a widely accepted body of information and an attainable agreement regarding competence should be prioritized when it comes to discipline-specific abilities. It will be necessary to use a variety of item types in both scenarios, including open-ended and constructed-response item variations. Keep in mind that the ability of expert systems to automatically assess certain answer forms has an impact on the validity/feasibility trade-off [Elken, Stensaker, 2018].

References

- Elken, M. & Stensaker, B. 2018. "Conceptualising quality work in higher education". *Quality in Higher Education*, 24(3): 189-202.
- Epstein, I. 1992. *Measuring the performance of public services*. New York: Marcel Dekker.
- Janetta Ainslee. *Quality Assessment In The Education System: Why Is It Important?* <https://elearningindustry.com/quality-assessment-in-the-education-system-significance>, 18.11. 2023
- Həsənov, M., Cəfərova, N., Bəhmənova, C. 2014. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları

- (metodik vəsait). Bakı: Elm və təhsil.
- İbrahimov, E. 2016. "Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları". *Gazi Türkiyat* 18: 213-220.
- Merdanov, M. 1998. *Qiymetlendirme* Azerbaijan Ministry of Science and Education. Bakı: Science.
- Mc.Guinness, A. 1997. *The finctions and evaluations of state coordination and governance in postsecondary education*. Denver: National Center for Postsecondary Management Systems.
- Palomba, C. A., and Banta, T. W. 1999. *Assessment essentials: Planning, implementing, and improving assessment in higher education*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Assessment In ODL (Handouts). https://wikieducator.org/images/3/36/Handouts_for_Assessment_in_ODL.pdf, 15.03.2023
- Dan Amos, Add comments and feedback to books, <https://intercom.help/bookcreator/en/articles/6459601-add-comments-and-feedback-to-books>

Oliy ta'limda sifat va malakaga asoslangan baholash

Gulnara Iskandarova¹

Abstrakt

O'quv dasturlarining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bu ta'lim tizimining bajarilishi va jalb qilinishiga haqiqiy bag'ishlanishni ko'rsatadigan baholashdir. Ta'limni baholash vositasi sifatida biz har xil baholashlar turli xil ta'lim talablari va talabalarining imkoniyatlariga mos kelishini yodda tutishimiz kerak. Hech qanday baholash cheklovlarsiz amalga oshirilmaydi va uning afzalliklari asoslilik, ishonchlilik va obyektivlikni o'z ichiga oladi. Bu o'quvchilarning muvaffaqiyati va muvaffaqiyati natijasidir. O'quvchilarning ish faoliyati ularning hayajoniga, motivatsiyasiga, malakasi va qobiliyatiga qarab farqlanadi. Baholashni tanlash o'quvchilarning topshiriqni bajarishga bo'lgan xohishini oshirish va o'qituvchilar uchun bu ilgari ularning maqsadlarini ifodalaydimi yoki yo'qligini hal qilish uchun juda muhimdir. O'qituvchilar talabalarining baholashlarini boshqarishda ijodiy, jozibali va ijodiy bo'lishi kerak.

O'qituvchilar baholash vazifalarini boshqarishda ijodiy, qiziquvchan va ixtirochi bo'lishi kerak, shunda talabalar barcha turdagi imtihonlarni, shu jumladan an'anaviy imtihonlarni topshirishdan hayajonlanishlari va qiziqishlari. Qaysi shakldan foydalanilmasin, amalga oshirishning ma-

¹ *Gulnara Iskandarova* – doktorant, Ozarbayjon tillar universiteti.

E-pochta: giskenderova@yahoo.com

ORCID ID: 0009-0000-6172-6428

Iqtibos uchun: Iskandarova, G. 2023. "Oliy ta'limda sifat va malakaga asoslangan baholash". *O'zbekiston: til va madaniyat* 4: 142–152.

qsadi talabalarga bevosita foyda keltirishdir. Barcha turdagi baholashlar, jumladan, loyihalar, portfellar va boshqalar, o'quvchilarning yutuqlarini baholash va ishga tushirish va ko'zga ko'rinadigan yutuqlarga erishishning asosiy maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Baholash, rivojlanish, taraqqiyot, yutuq, ko'rsatma, malaka, egallash.*

Adabiyotlar

- Elken, M. & Stensaker, B. 2018. "Conceptualising quality work in higher education". *Quality in Higher Education*, 24(3): 189-202.
- Epstein, I. 1992. *Measuring the performance of public services*. New York: Marcel Dekker.
- Janetta Ainslee. *Quality Assessment In The Education System: Why Is It Important?* <https://elearningindustry.com/quality-assessment-in-the-education-system-significance>, 18.11. 2023
- Həsənov, M., Cəfərova, N., Bəhmənova, C. 2014. *İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları (metodik vəsait)*. Bakı: Elm və təhsil.
- İbrahimov, E. 2016. "Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları". *Gazi Türkiyat* 18: 213-220.
- Merdanov, M. 1998. *Qiymetlendirme* Azerbaijan Ministry of Science and Education. Baku: Science.
- McGuinness, A. 1997. *The functions and evaluations of state coordination and governance in postsecondary education*. Denver: National Center for Postsecondary Management Systems.
- Palomba, C. A., and Banta, T. W. 1999. *Assessment essentials: Planning, implementing, and improving assessment in higher education*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Assessment In ODL (Handouts). https://wikieducator.org/images/3/36/Handouts_for_Assessment_in_ODL.pdf, 15.03.2023
- Dan Amos, Add comments and feedback to books, <https://intercom.help/bookcreator/en/articles/6459601-add-comments-and-feedback-to-books>

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

O'zbekiston: til va madaniyat (O'zTM) – zamonaviy O'zbekiston (sobiq Turkiston) bilan bog'liq bevosita Markaziy Osiyo mintaqasini birlashtiradigan til, tarix, san'at, etnografiya, madaniyat va ijtimoiy fanlar sohalarini qamrab olgan ilmiy jurnaldir. O'zTM munozarali, zamonaviy, innovatsion, konseptual jihatdan qiziqarli, original mavzudagi ilmiy tadqiqotlarni nashr qiladi. Jurnal lingvistika, adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik, din, falsafa, ilohiyot, fan, ta'lim, metodika, sotsiologiya, psixologiya, tarix, madaniyat, san'at, etnologiya, etnografiya, antropologiyaga oid ilmiy yo'nalishdagi maqolalar va taqrizlar hamda konferensiya hisobotlarini qabul qiladi.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo'lyozmalar o'zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, boshqa turkiy tillarda ham qabul qilinadi. Agar muallif o'z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr ettirmoqchi bo'lsa, unda qo'lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etilishi lozim.

Qo'lyozmalar MS Word (.doc) formatida (uzlangcult@gmail.com) elektron pochta-siga yuboriladi. Iqtiboslar va izohlar uchun MS Word menejerini qo'llash mumkin.

Barcha qo'lyozmalar tahririyatga muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan taqdim etiladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantiriladi. Maqola matni 3 000–5 000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

O'zbek va ingliz tillarida 100–150 so'zdan iborat abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so'zdan kam bo'lmagan kalit so'zlar (o'zbek va ingliz tillarida). Abstraktda maqolaning qisqacha mazmuni va dolzarbligi, tadqiqot natijalari aks etishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati 5 sahifadan oshmasligi kerak.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo'lishi mumkin) 1500 so'zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so'ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tilda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – to'q bo'yoqda, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki"

shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasida qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satr boshidan, boshqa barcha qatorlari xatboshidan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

VII. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

VIII.1. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*, Shahar: Nashriyot nomi.

Qudratullayev, Hasan. 2018. *Boburning adabiy-estetik olami*. Toshkent: Ma'naviyat.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Qudratullayev 2018, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya, kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011 (a), 99]

[Sirojiddinov 2011 (b), 67]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Abdurahmonov, G'anijon, Alibek Rustamov. 1984. *Navoiy tilining grammatik xususiyatlari*. Toshkent: Fan.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdurahmonov, Rustamov 1984, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq mualliflari bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismlari to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda birinchi muallif ismi yoziladi va "boshqalar" deb ko'rsatiladi.

[Familiya va boshqalar kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Abdug'afurov, Abdurashid. 2016. "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi". *XX asr o'zbek mumtoz adabiyotshunosligi*, Olim To'laboyev muharrirligida, 174–184. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdug'afurov 2016, 176]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Mamatov, Ulug'bek. 2018. *O'zbekiston madaniyatida tarixiy janrdagi tasviriy san'at asarlari*.

Toshkent: Mumtoz so'z. <https://kitobxon.com/uz/catalog/sanat/>. 12.03.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Маматов 2018, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2017, 19-hujjat]

VIII.2. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi". *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Mahmudov, Nizomiddin. 2013. "Termin, badiiy so'z va metafora". *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 3 – 8. Toshkent.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mahmudov, 2013, 5]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Aminov, Hasan. 2018. "O'zbekiston san'atida temuriylar siymosi". *O'zbekistonda xorijiy tillar* 2: 246 – 253. doi: 10.36078/1596780051.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

VIII.3. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro‘yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo‘yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo‘lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko‘rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. “Jomiy “Xamsa” yozganmi?.” *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Jabborov, Rustam. 2019. “Navoiyning Tabrizda yashagan xorazmlik kotibi”. *UZA: O‘zbekiston Milliy axborot agentligi*, 08.12. <https://uza.uz/uz>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Jabborov 2010, 17]

Maqola so‘ngida foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro‘yxati ikki qismdan iborat bo‘lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko‘rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini “The Chicago Manual of Style, 16th Edition” qo‘llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle> havolasidan ko‘rib olishingiz mumkin.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Uzbekistan: language and culture is an academic journal, publishing research in linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies. We aim to publish cutting edge, innovative, conceptually interesting, original case studies and new research, which shape and lead debates in multifaceted studies. We do not publish economic analyses or policy papers. Any opinions and views expressed in publications are the opinions and views of the authors, and the publishers are not responsible for the views/ reviews of the contributors.

The journal is published four times a year. The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcomed. In addition to research articles, the journal welcomes book reviews, literature overviews, conference reports and research project announcements.

1. General

- Submission Guideline

1. Manuscripts may be submitted at any time during the year. However, if the author wishes to have his/her manuscript published in a certain issue of the journal, the submission should be made at least five months in advance of the proposed publication date.

2) Manuscripts should be submitted by email (uzlangcult@gmail.com) as an attachment in MS Word document (.doc) format and use MS Word Source.

3) All manuscripts should be submitted with a cover page including an email address, a mailing address and a short introduction about the author(s) /contributor(s)'.

2. Manuscript format

1) The main texts should be written in Times New Roman font, 12 point, and single-spaced in 44 pagination with 1-inch margins.

2) Submissions must follow the author-date system of *The Chicago Manual of Style*, 16th Edition.

3) Quotations are given in brackets in the text.

4) A research article should normally be no more than 9,000 words in length, including the following contents:

- an abstract of 150-200 words (in English, Russian, and Uzbek) and seven to ten keywords;

- a list of references of no more than five (5) pages;

- tables and figures, if any.

5) A book review should generally be about 1,500 English words (or other languages) in length, and must include the heading and closing in the following format:

- Heading: *Title of the Book*. By Author's Name(s). City of Publication: Publisher Name, Year. pp. Price, ISBN:, (hardcover/paperback).

- Closing: Book reviewer's name, affiliation and postal address at the end.

6) Style Points Headings. Limit: Four levels.

Level 1. Title Style (e.g. the first letter of each word upper case, except prepositions), Bold, and 14 point.

Level 2. Title Style, Italics, 14 Point.

Level 3. Modified “down” style (first letter upper case, or first letter of first two words if the first word is an article), Bold, and 12 point.

Level 4. Modified down style, Bold, 11 point.

3. Style and Usage

1) Translation

- Translated excerpts from classical texts or non-English sources should be annotated with clarification of its original/published language and translator. Likewise, “Author’s own” translations of quoted texts should be noted as such.

- The author is expected to provide an English translation of key terms in the work, rather than a translator without expertise in the subject.

- Excerpts or quoted texts from published translation will not be edited. However, UzLC editors may query or modify translations of key terms or texts provided by the author.

- Where necessary, short supplementary information such as dates, an item in its original characters, or the Romanized form of a non-English item, may be included.

- Names of foreign publishers, and titles of sources published in a foreign language should primarily appear in Romanized form without translation. However, if necessary, a translation may be added in brackets ([]).

2) Names and Terms

- Place Names (foreign):

Designation for division of areas should be either translated or hyphenated after the given area name.

Designation for geographical/structure names are not hyphenated, and appear without the equivalent English term.

Institutional names are considered proper nouns. Their names should appear following the preference of the individual institutions.

3) The descriptive designation of a period is usually lowercase, except for proper names or traditionally capitalized terms.

4. Quotation

1) Block Quotations:

- A block quotation should start with double line spacing and an indentation from the left margin. From the second paragraph of the block quotation, additional paragraph indentation is needed.

Texts in block quotation should be written in Times New Roman 10 pts., and not be entirely italicized.

5. Others

1) There is one space after sentence punctuation and not two.

2) The end parenthesis, closing quotation mark, and footnote numbers come after the sentence punctuation.

3) For parentheses within parentheses, use brackets ([]).

6. Basic Citation Format

The following examples illustrate citations using the **author-date** system. Each example of a reference list entry is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text. For more details and many more examples, see chapter 15 of *The Chicago Manual of Style*.

BOOK

Reference List (hanging indent):

Pollan, Michael. 2006. *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of How Eating Has Evolved*. New York: Penguin.

In Text Cite:

[Pollan 2006, 99–100]

Reference List (hanging indent):

Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. 2007. *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York: Knopf.

In Text Cite:

[Ward and Burns 2007, 52]

For four or more authors, list all of the authors in the reference list; in the text, list only the first author, followed by et al. (“and others”):

[Barnes et al. 2010, 847]

Reference List (hanging indent) book chapter:

Kelly, John D. 2010. “Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War.” In *Anthropology and Global Counterinsurgency*, edited by John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell, and Jeremy Walton, 67–83. Chicago: University of Chicago Press.

In Text Cite:

[Kelly 2010, 77]

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources):

Reference List (hanging indent) book originally published elsewhere:

Cicero, Quintus Tullius. 1986. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33–46. Chicago: University of Chicago Press. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell & Sons, 1908).

In Text Cite:

[Cicero 1986, 35]

BOOK PUBLISHED ELECTRONICALLY

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL; include an access date only if one is required by your discipline. If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a

chapter or other number.

Reference List (hanging indent):

Austen, Jane. 2007. *Pride and Prejudice: A Novel in Five Books*. New York: Penguin Classics. Kindle edition.

In Text Cite:

[Austen 2007, 101]

Reference List (hanging indent):

Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. 1987. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders>

In Text Cite:

[Kurland and Lerner, chap. 10, doc. 19]

JOURNAL ARTICLE

Article in a print journal

In the text, list the specific page numbers consulted, if any. In the reference list entry, list the page range for the whole article.

Reference List (hanging indent):

Weinstein, Joshua I. 2009. "The Market in Plato's Republic." *Classical Philology* 104:439–58.

In text cite:

[Weinstein 2009, 440]

Article in an online journal

Include a DOI if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL. Include an access date only if one is required by your discipline.

Reference List (hanging indent):

Kossinets, Gueorgi, and Duncan J. Watts. 2009. "Origins of Homophily in an Evolving Social Network." *American Journal of Sociology* 115:405–50. doi:10.1086/599247.

In text cite:

[Kossinets and Watts 2009, 411]

Article in a newspaper or popular magazine

Newspaper and magazine articles may be cited in running text ("As Sheryl Stolberg and Robert Pear noted in a New York Times article on February 27, 2010..."); they are commonly omitted from a reference list. The following examples show more formal versions of the citations. If you consulted the article online, include a URL; include an access date only if your discipline requires one. If no author is identified, begin the citation with the article title.

Reference List (hanging indent):

Mendelsohn, Daniel. 2010. "But Enough about Me." *New Yorker*, January 25.

In text cite:

[Mendelsohn 2010, 68]

Reference List (hanging indent):

Stolberg, Sheryl Gay, and Robert Pear. 2010. "Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote." *New York Times*, February 27. <http://www.nytimes.com/2010/02/28/us/politics/28health.html>.

In text cite:

[Stolberg and Pear 2010, 12]

WEBSITE

A citation to website content can often be limited to a mention in the text ("As of July 19, 2008, the McDonald's Corporation listed on its website . . ."). If a more formal citation is desired, it may be cited as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

Bibliography (hanging indent):

Google. 2009. "Google Privacy Policy." Last modified March 11. <http://www.google.com/intl/en/privacypolicy.html>.

In text cite:

[Google 2009]

Reference List (hanging indent):

McDonald's Corporation. 2008. "McDonald's Happy Meal Toy Safety Facts." <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

In text cite:

[McDonald's 2008]

IZOHLAR

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan 0936-raqam bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan ro'yxatga
kiritilgan (30.10.2021. № 308/6).

Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos
Hojib ko'chasi 103-uy.
Telefonlar: +99871 281-45-11, +99871 281-41-93.
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz
E-mail: uzlangcult@gmail.com

Bosishga 30.12.2023-yilda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100 1/16, Ofset bosma. "Cambria" garniturası.
Shartli b.t. 7,51. Nashr b.t. 7,62.

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali tahririyatida
tayyorlandi va sahifalandi.
"YASHNOBOD NASHR" bosmaxonasida chop etildi.
Adadi 300 nusxa. Buyurtma №2.
Bosmaxona manzili: Toshkent shahar Yashnobod tumani,
58-a harbiy shaharcha.